

О. С. Мазур

ЦИВІЛЬНЕ ПРАВО УКРАЇНИ

*Рекомендовано
Міністерством освіти і науки України
як навчальний посібник для студентів
вищих навчальних закладів*

КИЇВ — 2006

УДК 347(477)(075.8)
ББК 76.9(4УКР)404я73
М 13

Гриф надано
Міністерством освіти і науки України
(лист №14/18.2-192 від 31.01.2006 р.)

Рецензенти:

Р. А. Калюжний — доктор юридичних наук, професор кафедри цивільного та трудового права Київського університету права НАН України;

О.В. Баулін — кандидат юридичних наук, доцент, начальник центру підготовки науково-педагогічних кадрів Національної академії внутрішніх справ України;

О.І. Якимець — кандидат юридичних наук, начальник кафедри цивільно-правових дисциплін Національної академії внутрішніх справ України.

Мазур О.С.

М 13 Цивільне право України: Навч. пос. — К.: Центр навчальної літератури, 2006. — 384 с.

ISBN 966-364-248-3

Навчальний посібник з дисципліни “Цивільне право” містить теоретичний матеріал, поданий на основі Цивільного кодексу України, перелік рекомендованої літератури, питання для самоконтролю. Розрахований на студентів, практикуючих юристів та широке коло читачів.

ISBN 966-364-248-3

© Мазур О.С., 2006

© Центр навчальної літератури, 2006

ВСТУП

Цивільне право — одна з основних фундаментальних дисциплін, які вивчаються у вищих навчальних закладах юридичного профілю.

В умовах кардинального реформування соціально-економічних відносин у нашому суспільстві відповідно зростає і роль цивільного права як основного регулятора товарно-грошових відносин.

Програма вивчення цивільного права будується на структурі цивільного законодавства, враховує досягнення науки цивільного права, певні навчально-методичні вимоги, які відображають специфіку предмета вивчення.

Метою викладання цивільного права, за умови постійного оновлення цивільного законодавства і відповідних змін практики його застосування, повинно бути не лише вивчення основних положень законів і численних нормативних актів, а й опанування основних положень цивільно-правової науки, які вироблені нею і перевірені багаторічною практикою, науковий аналіз чинного законодавства і практики його застосування.

Студент повинен чітко засвоїти загальноприйняті постулати наук цивільного права, вміти самостійно аналізувати законодавчі акти, володіти основними навичками практичного використання цивільно-правових засобів. У такому разі набуті знання і практичні навички не застаріють і при прийнятті нових нормативних актів.

Посібник відповідає методичним вимогам, згідно з якими вивчення предмета повинно починатися з загальних понять та категорій, з подальшим переходом до спеціальних питань окремих цивільно-правових інститутів.

Курс цивільного права поділений на вісім розділів, в яких розглядаються норми про суб'єктів, об'єкти цивільного права, правочини, представництво і довіреність, позовну давність, право власності, зобов'язальне право, недоговірні зобов'язан-

ня та спадкове право. Серед договірних зобов'язань важливе місце відводиться вивченню таких, які опосередковують різні сторони господарської діяльності суб'єктів підприємницької діяльності: постачання, збут, контрактація, будівництво, оренда, транспортна та страхова діяльність, кредитування та ін.

У розділі “Недоговірні зобов'язання” вивчаються умови (підстави) виникнення недоговірних зобов'язань, їх зміст та роль у забезпеченні охорони прав людини і відносин власності в суспільстві.

Розділ 1. ЗАГАЛЬНІ ПОЛОЖЕННЯ

Тема 1. Цивільне право як галузь права

Цивільне право є самостійною галуззю сучасного права. **Цивільне право** — це сукупність цивільно-правових норм, які регулюють на засадах юридичної рівності та диспозитивності відносини власності, товарно-грошові відносини, підстави набуття і порядок реалізації та захисту цивільних прав і обов'язків фізичними та юридичними особами, з метою задоволення матеріальних та духовних потреб громадян. Відповідно до ст. 1 Цивільного кодексу України цивільне законодавство регулює особисті немайнові та майнові відносини.

Отже, предметом цивільно-правового регулювання є:

- а) майнові відносини;
- б) особисті немайнові відносини.

Майнові відносини. Це конкретні вольові економічні відносини з приводу належності, використання, переходу засобів виробництва, предметів споживання та інших матеріальних благ.

Економічні відносини розглядаються наукою у двох аспектах — як результат і як форма виробничої діяльності людей, пов'язаних з виробництвом, розподілом, обміном і споживанням матеріальних благ.

Економічні відносини як результат діяльності людей, спрямованої на забезпечення їх існування, формуються незалежно від їх волі і свідомості. Такі економічні відносини є виробничими, не мають вольового характеру і тому не можуть бути предметом правового регулювання, їх розвиток визначається об'єктивними економічними законами.

На відміну від виробничих відносин економічні відносини виникають між конкретними особами з приводу конкретних матеріальних благ і у зв'язку з економічними актами учасни-

ків цих відносин. Наприклад, конкретні відносини власності з приводу належності певного матеріального блага конкретній особі. Саме ці відносини є предметом правового регулювання, об'єктом майнових відносин є матеріальні блага, які в законодавстві називаються майном і тому ці відносини мають найменування майнових.

За змістом майнові відносини поділяються на дві групи:

- а) відносини власності;
- б) відносини у галузі товарообігу.

Відносини власності, тобто майнові, відображають існуючий розподіл матеріальних благ (засобів і продуктів виробництва) між певними особами (громадянами, юридичними особами, державою, територіальними громадами та іншими соціальними утвореннями). Вони закріплюють належність матеріальних благ за відповідними власниками.

Власність — це відношення особи до належної їй речі як до своєї, яке виражається у володінні, користуванні і розпорядженні нею, а також у захисті права власності.

Відносини власності поділяються на:

- а) відносини приватної власності громадян;
- б) відносини колективної власності юридичних осіб;
- в) відносини державної власності;
- г) відносини комунальної власності територіальних громад (ст. 41 Конституції України 1996 р.); Закон України “Про власність” (із змінами і доповненнями). Особливе місце займають відносини власності українського народу (ст. 13 Конституції України).

Майнові відносини у галузі товарообігу — це відносини, пов'язані з переходом матеріальних благ від одних суб'єктів (виробників матеріальних благ) до інших (споживачів матеріальних благ), зокрема майнові відносини, що виникають з договорів купівлі-продажу, поставки. Майнові відносини в галузі товарообігу ще називаються товарно-грошовими, оскільки виникають на базі товарного виробництва і відображають рух товарів від виробника (чи посередника) до споживача.

вача, який сплачує за них гроші або інший еквівалент. Тобто, товарно-грошові відносини мають вартісний характер.

Характерні ознаки товарно-грошових відносин:

1. Еквівалентно-платний характер. Це означає, що в товарно-грошових відносинах має відбуватися обмін рівних вартостей: діям продавця, який передає майно у власність, мають відповідати дії покупця, який платить відповідні грошові суми.

2. Майнова відокремленість учасників відносин. Наприклад, майно державних організацій, які користуються правами юридичної особи, відокремлено від майна окремих громадян, трудових і селянських господарств.

3. Учасники цих відносин є або власниками майна, або особами, що володіють ним на праві повного господарського відання чи на праві оперативного управління.

Особисті немайнові відносини виникають у зв'язку із здійсненням особистих прав. Термін "особисті права" вживається для позначення різноманітних суб'єктивних прав, які належать громадянину або соціальному утворенню. В даному випадку маються на увазі особисті немайнові права на блага, невіддільні від особи: життя, здоров'я, честь, гідність, ім'я, авторство. Тобто, характерною ознакою цих відносин є те, що вони не мають безпосереднього економічного змісту.

Залежно від того, в результаті яких дій (правомірних чи неправомірних) виникають цивільно-правові відносини, їх поділяють на регулятивні й охоронні. Відносини, що виникають у зв'язку з порушенням права на ім'я, честь, гідність, є охоронними.

Цивільне законодавство регулює вищезазначені майнові й особисті немайнові відносини:

- а) юридичних осіб між собою;
- б) громадян з юридичними особами;
- в) громадян між собою.

Учасниками відносин, що регулюються нормами цивільного права, можуть бути й інші соціальні утворення: держава, автономні утворення та територіальні громади.

Ознаки методу цивільно-правового регулювання суспільних відносин відображені в загальному юридичному становищі суб'єктів сучасного цивільного права, у специфіці юридичних фактів, у диспозитивних началах цивільного законодавства, в особливостях цивільно-правових санкцій.

Суб'єкти цивільного права перебувають один щодо одного в юридично однаковому становищі.

Зміст юридичної рівності полягає в тому, що кожна зі сторін має свій комплекс прав та обов'язків і не підпорядкована іншій. Тому майнові відносини, що ґрунтуються на адміністративному підпорядкуванні однієї сторони іншій, не є предметом цивільно-правового регулювання. До них цивільне законодавство не застосовується (ст. 1 ЦК України).

Юридичні факти у цивільному праві. Коло юридичних фактів, специфічних для тієї чи іншої галузі права, визначається характером суспільних відносин, що регулюються нею.

Характерними юридичними фактами, які породжують цивільні права та обов'язки, є дії громадян, організацій (ст. 11 ЦК України). Це вияв їхньої волі зовні. Основним видом таких дій є правочини. Для цивільного права характерно виникнення цивільно-правових відносин у результаті вольових дій (договорів, односторонніх правочинів тощо) їх учасників.

На відміну від публічного права, якому притаманний імперативний метод, методу цивільно-правового регулювання властивий диспозитивний метод. *Диспозитивність у цивільному праві* надає можливість вибору між кількома варіантами поведінки в межах, встановлених законом, а також у відповідних випадках визначити зміст цивільних прав та обов'язків, розпоряджатися суб'єктивними правами на свій розсуд. Диспозитивні засади втілюються у диспозитивних нормах.

Правила диспозитивних норм застосовуються лише у випадках, коли учасники правовідносин своєю волею не виробили іншої умови з питання, розв'язаного у даній нормі. До диспозитивних норм слід віднести правила статті 328 ЦК України.

Цивільно-правові санкції. Майновий характер відносин, які регулюються цивільним правом, наперед визначає відновлювальну функцію цивільно-правових санкцій, зокрема *відповідальності* та її форми: відновлення становища, яке існувало до порушення права, відшкодування збитків, сплата штрафних санкцій.

Відновлювальна функція цивільно-правової відповідальності вказує на існування у цивільному праві в ряді випадків *відповідальності без вини*.

Особливості методу цивільно-правового регулювання — це юридичний вираз економічних особливостей суспільних відносин, що становлять предмет цивільного права.

Функції та принципи цивільного права. Функції сучасного цивільного права — це певні напрями впливу цивільно-правових норм, зумовлені змістом суспільних відносин (власності, товарно-грошових, особистих немайнових), які включено до предмета цивільно-правового регулювання.

Цивільне законодавство, цивілістична наука і практика розрізняють такі функції: регулятивну, охоронну, попереджувально-виховну, попереджувально-стимулюючу.

Регулятивна функція забезпечує врегулювання нормами цивільного права відносин власності, товарно-грошових та особистих немайнових відносин. Так, ст.ст. 655–659 ЦК України виконують регулятивну функцію, оскільки правила зазначених статей регламентують товарно-грошові відносини з приводу купівлі-продажу майна і передбачають права та обов'язки покупця і продавця, наслідки невиконання сторонами своїх обов'язків, відповідальність продавця за відсудження проданої речі у покупця.

Охоронна функція забезпечує захист порушених суб'єктивних майнових і особистих прав. Так, ст. 1166 ЦК України виконує охоронну функцію, бо за її допомогою може бути відновлено майнове становище, зокрема громадянина, право власності якого на певну річ порушено внаслідок її знищення. Відповідно до цієї статті шкода, заподіяна майну громадя-

нина, підлягає відшкодуванню з боку правопорушника в повному обсязі. Цивільно-правові норми, які передбачають охоронні недоговірні зобов'язання, що виникають внаслідок заподіяння шкоди, безпідставного придбання чи збереження майна за рахунок коштів іншої особи, виконують охоронну функцію (ст.ст. 1166–1194 ЦК України).

Попереджувально-виховна функція тісно пов'язана з охоронною. Попереджувально-виховний ефект досягається через інститут цивільно-правової відповідальності. Сам факт існування цивільно-правових норм про відповідальність позитивно впливає на свідомість громадян, утримуючи їх від правопорушень. Ця функція може здійснюватися лише щодо правопорушників.

Принципи цивільного права передбачаються в ст.3 ЦК України:

1) *неприпустимість свавільного втручання у сферу особистого життя фізичної особи*. Конституція України гарантує недоторканність особистого і сімейного життя фізичної особи (ст. 32). Фізична особа має право на особисте життя. Вона сама визначає своє особисте життя і можливість ознайомлення з ним інших осіб. Фізична особа має право на збереження у таємниці обставин свого особистого життя. Обставини особистого життя фізичної особи можуть бути розголошені іншими особами лише за умови, що вони містять склад правопорушення, що підтверджено вироком суду, рішенням суду або постановою адміністративного органу;

2) *неприпустимість позбавлення права власності*, крім випадків, передбачених виключно законом. Конституція України проголошує непорушність права приватної власності (ст. 41). Власність зумовлює і забезпечує майнову відокремленість суб'єктів цивільних правовідносин;

3) *свобода договору*. Цивільне право не передбачає вичерпного переліку договорів. Можливо укладення договору, який хоч і не передбачений законом, але такий, що йому не суперечить. Сторони договору є вільними у виборі контрагента, у

визначенні умов договору з урахуванням вимог чинних правових актів, звичаїв ділового обороту (ст. 6 ЦК України);

4) *свобода підприємництва*. Конституція України гарантує право на підприємницьку діяльність, яка не заборонена законом. Держава забезпечує захист конкуренції у підприємницькій діяльності. Не допускається зловживання монопольним становищем на ринку, неправомірне обмеження конкуренції та недобросовісна конкуренція. Відповідно до ст. 1 ЦК України відносини у сфері підприємництва — це частина предмета цивільного права. ЦК України докладно регулює підприємницьку діяльність фізичних та юридичних осіб;

5) *судовий захист будь-якого цивільного права у разі його порушення*. Конституція забезпечує кожному судовий захист його прав. Кожному гарантується право на оскарження в суді рішень, дій чи бездіяльності органів державної влади, органів місцевого самоврядування, посадових і службових осіб. Держава чи органи місцевого самоврядування відшкодовують матеріальну та моральну шкоду, завдану незаконними рішеннями, діями чи бездіяльністю органів державної влади, органів місцевого самоврядування, їх посадових і службових осіб при здійсненні ними своїх повноважень.

Контрольні питання

1. Що являє собою предмет цивільно-правового регулювання?
2. Охарактеризуйте структуру предмета цивільного права.
3. У яких рисах виявляються особливості методу цивільно-правового регулювання суспільних відносин?
4. Що таке функції цивільного права? Охарактеризуйте їх зміст.
5. Що таке принципи цивільного права? Які принципи належать до принципів цивільного права?
6. Яке місце займає цивільне право серед інших галузей права?

Рекомендована література

1. *Конституція* України. Прийнята Верховною Радою України 28 червня 1996 р. // Відомості Верховної Ради України. — 1996. — №30. — Ст. 141.

2. *Цивільний* кодекс України від 16 січня 2003 р. // *Голос України*. — 2003. — № 45–46 — 12 березня 2003 р.; № 47–48 — 13 березня 2003 р.

3. *Господарський* кодекс України від 16 січня 2003 р.: Офіційні тексти / Міністерство юстиції України. — К.: Юрінком Інтер, 2003. — 304 с.

4. *Бірюков І.А., Заїка Ю.О., Сівак В.М.* Цивільне право України. Загальна частина. — К.: Наукова думка, 2000.

5. *Цивільне* право України: Підручник: У 2-х кн. / О.В.Дзера (керівник авт.кол.), Д.В.Боброва, А.С.Довгерт та ін.; За ред. О.В.Дзери, Н.С.Кузнецової. — К.: Юрінком Інтер, 2002. — Кн. 1. — С. 5–40.

6. *Цивільне* право України: Підручник: У 2 т. / Борисова В.І. (кер. авт. кол.), Баранова Л.М., Жилінкова І.В. та ін.; За заг. ред. В.І. Борисової, І.В. Спасибо-Фатєєвої, В.Л. Яроцького. — К.: Юрінком Інтер, 2004. — Т.1. — С. 5–27.

7. *Харитонов Є.О., Саниахметова Н.О.* Цивільне право України: Підручник. — К.: Істина, 2003. — 776 с.

Тема 2. Система і завдання курсу цивільного права

Цивільне право, як і будь-яка інша самостійна галузь права, є сукупністю юридичних норм. Йому властиві особливі ознаки, тісно пов'язані із специфічними рисами предмета і методу.

1. Цивільне право як сукупність юридичних норм регулює певне коло суспільних відносин, що становлять предмет цивільно-правового регулювання.

2. Регламентація зазначених відносин здійснюється на засадах юридичної рівності, яка є характерною рисою методу цивільно-правового регулювання суспільних відносин.

3. Сторонами в цивільно-правових відносинах є громадяни, організації (колективні підприємства, господарські товариства, громадські організації, державні підприємства, державні установи тощо), держава, Автономна Республіка Крим, інші соціальні утворення.

4. Метою цивільно-правового регулювання є задоволення матеріальних і духовних потреб громадян.

Система сучасного цивільного права — це структура галузі. Цивільно-правова структура — це будова й внутрішня форма організації системи цивільного права, яка є єдністю взаємозв'язків між її елементами. Елементами цивільно-правової структури є юридичні норми та інститути.

Під *юридичним інститутом* слід розуміти групу цивільно-правових норм, що регулюють відповідні однорідні суспільні відносини. Наприклад, цивільно-правові норми, які регулюють відносини, що виникають з договору купівлі-продажу, становлять інститут купівлі-продажу.

Отже, система сучасного цивільного права — структура, елементами якої є цивільно-правові норми та інститути, розміщені у певній послідовності.

Структура цивільного права визначається особливостями суспільних відносин, які регулюються даною галуззю права. Тому система є об'єктивною закономірністю права.

Цивільно-правові норми та інститути умовно можна поділити на **загальні й спеціальні**. Загальні становлять **загальну частину сучасного цивільного права**. Вона стосується всіх суспільних відносин, які регулюються цивільним правом. Наприклад, при розгляді цивільних спорів суд з'ясовує, хто є учасниками правовідносин, чи є вони дієздатними особами, тощо. Саме тому норми щодо суб'єктів цивільного права (громадян і юридичних осіб) є загальними і становлять елемент загальної частини цивільного права.

Загальну частину сучасного цивільного права становлять норми про суб'єктів, об'єкти цивільного права, правочини, представництво і довіреність, позовну давність.

Спеціальна, або особлива, частина регулює спеціальні (особливі) суспільні відносини і складається із таких інститутів:

1. Право власності. Інші речові права.
2. Зобов'язальне право (загальні положення про зобов'язання, окремі види зобов'язань, договори й недоговірні зобов'язання).
3. Авторське право.
4. Право на винахід та інші результати творчості, що використовуються у виробництві.
5. Спадкове право.

Такий поділ цивільного права певною мірою є умовним, оскільки безпосередньо ЦК України не виділяє Загальну та Особливу частину цивільного права.

Деякі науковці, такі як Є.О Харитонов та Н.О. Саніахметова теж вважають такий поділ за недоцільний, оскільки у цивільному праві, на їх думку, “універсальної “загальної частини” не існує. Натомість “загальна частина” складається начебто з двох рівнів: є положення, загальні для всього цивільного права, і є загальна частина зобов'язального права¹.

¹ Цивільне право України: Підручник / Є.О Харитонов, Н.О. Саніахметова. — К.: Істина, 2003. — С. 27.

Систему сучасного цивільного права слід відрізнити від систематизації цивільно-правових норм.

Закони мають бути доступними і зручними для користування. Це досягається шляхом *систематизації цивільного законодавства*.

Формами систематизації є кодифікація та інкорпорація.
Кодифікація — це форма систематизації, при якій впорядкування нормативного матеріалу забезпечується у процесі правотворчості, шляхом видання зведеного, внутрішньо узгодженого нормативного акта, який з максимальною повнотою охоплює дану галузь суспільних відносин. До цивільних кодифікаційних актів належать Повітряний кодекс України від 4 травня 1993 р. та інші акти.

Інкорпорація — це форма систематизації, при якій впорядкування цивільного нормативного матеріалу забезпечується шляхом об'єднання за певною класифікаційною ознакою у збірниках або інших виданнях без зміни змісту актів. Наприклад, збірник з питань цивільно-правового регулювання капітального будівництва.

Цивільне право як наука. Наука сучасного цивільного права визначається як система знань про закономірності цивільно-правового регулювання суспільних відносин, тлумачення цивільно-правових норм. З наведеного визначення випливає, що сучасна цивілістична наука — це наука про сучасне цивільне право, її предметом є:

- а) норми цивільного права;
- б) суспільні відносини, які становлять предмет цивільно-правового регулювання;
- в) цивільні правовідносини;
- г) юридичні факти;
- д) судова, арбітражна та адміністративна практика застосування цивільно-правових норм¹.

¹ Цивільне право України: Підручник: У 2-х кн. / О.В.Дзера (керівник авт.кол.), Д.В.Боброва, А.С.Довгерт та ін.; За ред. О.В.Дзери, Н.С.Кузнецової. — К.: Юрінком Інтер, 2002. — Кн. 1. — С. 41.

Юридичні факти — це підстави виникнення, зміни і припинення цивільних прав та обов'язків. Особливості юридичних фактів у цивільному праві характеризують метод цивільно-правового регулювання суспільних відносин.

Підстави виникнення цивільних прав та обов'язків регламентує ст. 11 Цивільного кодексу України. Найпоширенішими юридичними фактами у цивільному праві є договори та інші правочини, винаходи, раціоналізаторські пропозиції, створення наукових праць, творів літератури і мистецтва, заподіяння шкоди, події.

Вивчення судової, арбітражної та адміністративної практики застосування цивільно-правових норм дає можливість виявити їх недоліки, недосконалості і невідповідність об'єктивним потребам розвитку суспільства.

Система науки цивільного права в цілому збігається з системою цивільного права. Але є певні відмінності, що впливають із змісту цих систем. Елементи системи науки цивільного права:

1. Вчення про предмет, метод, функції і систему цивільного права.
2. Вчення про цивільні закони, підзаконні нормативні акти.
3. Загальне вчення про цивільні правовідносини.
4. Вчення про цивільну правосуб'єктність (правосуб'єктність громадян; правосуб'єктність організацій; правосуб'єктність держав).
5. Вчення про правочини.
6. Вчення про здійснення і захист цивільних прав.
7. Загальне вчення про право власності. Вчення про суб'єктів права власності і форми власності (право приватної власності, право колективної власності, право державної власності).
8. Вчення про особисті немайнові права.
9. Теорія авторського права.
10. Теорія винахідницького права.
11. Вчення про право на промисловий зразок і товарні знаки.

12. Загальна теорія зобов'язань. Вчення про цивільний договір. Вчення про окремі види зобов'язань.
13. Вчення про спадкове право.

Система науки цивільного права є ширшою від системи самого цивільного права, тому що вивченню цивільно-правових інститутів передують дослідження багатьох питань про те, що і як регулюють норми цивільного права, які його функціональні засади, порядок розташування цивільно-правових норм, форми їх вираження, зміст та особливості цивільно-правових відносин¹.

Слід звернути увагу на те, що цивільне право є галузевою наукою. Вона тісно пов'язана з теорією держави і права і вивчається після опанування цієї дисципліни, оскільки вона розробляє загальні для всіх галузевих наук проблеми.

Наука цивільного права пов'язана також з наукою сімейного права. Вона використовує поняття сімейного права (подружжя, діти, батьки, усиновителі, спільна власність опіка, піклування). Певний зв'язок існує і з наукою трудового права. Для того щоб виявити відмінності цивільно-правової і трудово-правової відповідальності, цивільне право користується науковими розробками з приводу матеріальної відповідальності робітників і службовців. Наука трудового права, в свою чергу, спирається на цивільно-правові вчення про правоздатність громадян, позовну давність тощо.

Наука цивільного права також пов'язана з наукою цивільно-процесуального права. Зміст наукових розробок з цивільного процесу в багатьох моментах визначається особливостями матеріально-правового вчення про відповідні цивільно-правові інститути. Таке співвідношення між зазначеними галузями юридичної науки є цілком закономірним, оскільки зміст цивільно-процесуальних норм багато в чому визначається змістом норм цивільного права, тобто цивільне право містить матеріальні норми, а цивільно-процесуальне право — процесуальні.

¹ Цивільне право України: Підручник: У 2-х кн. / О.В.Дзера (керівник авт.кол.), Д.В.Боброва, А.С.Довгерт та ін.; За ред. О.В.Дзери, Н.С.Кузнецової. — К.: Юрінком Інтер, 2002. — Кн. 1. — С. 44.

Контрольні питання

1. Розкрийте зміст значень, у яких вживається термін “цивільне право”.
2. Дайте визначення цивільного права.
3. Яких елементів складається система цивільного права?
4. Поняття систематизації.
5. Поняття інкорпорації.
6. Охарактеризуйте систему науки цивільного права.
7. Яке місце займає цивільне право серед інших галузей права?

Рекомендована література

1. *Цивільний кодекс України від 16 січня 2003 р. //* Голос України. — 2003. — № 45–46 — 12 березня 2003 р.; № 47–48 — 13 березня 2003 р.
2. *Бірюков І.А., Заїка Ю.О., Снівак В.М.* Цивільне право України. Загальна частина. — К.: Наукова думка, 2000.
3. *Цивільне право України: Підручник: У 2-х кн. /* О.В.Дзера (керівник авт.кол.), Д.В.Боброва, А.С.Довгерт та ін.; За ред. О.В.Дзери, Н.С.Кузнецової. — К.: Юрінком Інтер, 2002. — Кн. 1. — С. 41–59.
4. *Харитонов Є.О., Саниахметова Н.О.* Цивільне право України: Підручник. — К.: Істина, 2003. — 776 с.
5. *Азаркин Н.М.* История юридической мысли России: Курс лекций. — М.: Юрид. лит., 1999.
6. *Иоффе О.С.* Из истории цивилистической мысли // Иоффе О.С. Избранные труды по гражданскому праву. — М.: Статут, 2000. — С.12–507.
7. *Підпригора О.А.* Цивілістична наука в Київському університеті ім. Т. Шевченка // Вісник Академії правових наук України. — Харків. — 1999. — № 2 (17).

Тема 3. Цивільне законодавство

Цивільне право — це сукупність юридичних норм і внутрішня форма права, зміст якого визначається соціально-економічними особливостями суспільних відносин, що ним регулюються. Цивільне законодавство — це система нормативних актів, які містять цивільно-правові норми. Отже, цивільне право становить зміст цивільного законодавства, а останнє є формою вираження цивільного права.

Структура цивільного законодавства є будовою і внутрішньою формою організації системи цивільних нормативних актів. Цивільно-правові акти залежно від їх юридичної сили перебувають на різних структурних рівнях. Найважливішими нормативними актами є закони. Вони поділяються на основні і звичайні.

До основних законів належить Конституція України, яка була прийнята 28 червня 1996 р. Вона має найвищу юридичну силу. Закони та інші нормативні акти приймаються на основі Конституції України і мають відповідати їй. Конституція України містить норми різних галузей права, в тому числі норми цивільного права. Вона передбачає цивільно-правові засади регулювання відносин власності в ст.ст. 13, 14 і 41. Цивільно-правове регулювання особистих немайнових відносин з приводу таких особистих благ, як життя, здоров'я, ім'я, честь, гідність, ділова репутація, особисті папери, таємниця кореспонденції та ін. міститься в ст.ст. 21, 23, 24, 27, 28, 29, 31 і 32 Конституції України.

Після Конституції України вищу юридичну силу мають закони. Так, закони України про власність, про господарські товариства, банки і банківську діяльність, про авторське право і суміжні права, цінні папери і фондову біржу набули важливого значення для розвитку цивільного законодавства в Україні. Законодавчу владу в нашій державі здійснює Верховна Рада України.

Закон можна визначити як нормативний акт, який приймається Верховною Радою України. Одним з найважливіших законів України є Цивільний Кодекс України, який був затверджений Верховною Радою України 16 січня 2003 р. Він відзначається чітким приватно-правовим змістом і спрямованістю на приватну особу.

ЦК України від 16 січня 2003 р. побудовано за пандектною системою. Відповідно до цієї системи норми, що становлять предмет цивільного права, представлено у кодексі окремою книгою під назвою “Загальні положення”. Основні цивільно-правові інститути цивільного права представлено у 5 книгах: “Особисті немайнові права фізичної особи”, “Право власності та інші речові права”, “Право інтелектуальної власності”, “Зобов’язальне право” та “Спадкове право”.

Книга перша називається “Загальні положення” і складається з 5 розділів і 19 глав. В розділах йдеться про основні положення, осіб (фізичні особи, юридичні особи, держава, Автономна Республіка Крим, територіальні громади), об’єкти цивільних прав, правочини, представництво, строки та терміни, позовну давність. Також в ЦК України врегульований правовий статус держави, Автономної Республіки Крим і територіальних громад як суб’єктів цивільних прав та обов’язків, є окремий розділ про об’єкти цивільних прав. *Книга друга* “Особисті немайнові права фізичної особи”. Ця книга базується на другому розділі Конституції України про права людини і громадянина. Конституційні особисті права людини повністю перенесено до книги другої, їх зміст суттєво розширено. Книга містить перелік способів захисту особистого немайнового права, що його порушено, тобто відшкодування збитків, компенсація моральної шкоди, заборона випуску у світ газети чи книги, в яких міститься неправдива інформація, вилучення тиражу книги чи газети і знищення його. У ній передбачається 48 статей, що регулюють особисті немайнові відносини, пов’язані із здійсненням особистих прав як у непопорушеному стані, так і у разі порушення зазначених відносин.

Людина починається з духовних цінностей: життя, здоров'я, імені, честі, гідності, ділової репутації, особистого життя тощо.

Книга третя має назву “Право власності та інші речові права” і передбачає регулювання речових відносин. До речових прав віднесено право власності, право володіння, сервітутні права, право користування чужою землею для сільськогосподарських потреб (емфітевзис), право користування чужою землею для забудови (суперфіцій), застава та інші речові права. Кодекс передбачає захист речових прав.

Книга четверта “Право інтелектуальної власності” містить загальні положення про інтелектуальну власність, а також норми авторського права, права промислової власності, права на засоби індивідуалізації учасників цивільного обороту, товарів і послуг.

За кодексом лише договір регулює відносини між володільцем права інтелектуальної власності та користувачем, визначає розміри, порядок обчислення і виплати за використання об'єктів інтелектуальної власності. Кабінет Міністрів України встановлює лише мінімальні ставки авторської винагороди.

Також в цій книзі є такі інститути як, суміжні права (права виконавців, виробників фонограм та організацій мовлення), права на селекційні досягнення, на не розкрити інформацію, на фірмове найменування, найменування місця походження товару. Передбачається тільки судовий порядок захисту порушених прав суб'єктів прав інтелектуальної і промислової власності.

Книга п'ята має назву “Зобов'язальне право” і регулює відносини майнового обігу, тобто договірні відносини, пов'язані з переданням майна у власність, виконанням робіт та наданням послуг тощо. Зобов'язальне право також регулює відносини, що виникають із правомірних односторонніх дій, із заподіяння шкоди. Кожний вид зобов'язань має свої особливості, що зумовлює їхню відносну самостійність і створення окремих інститутів зобов'язального права. Загальні правила, що поширюються на всі види зобов'язань, становлять загальні положення про зобов'язання. До них належать норми про по-

няття і підстави виникнення зобов'язань, виконання та способи, що забезпечують їх виконання, відповідальність за порушення зобов'язань, підстави припинення зобов'язань.

В основному норми договірної права є диспозитивними, а недоговірні зобов'язання регламентуються імперативними нормами.

Ця книга містить багато нових договорів, таких як лізинг, франчайзинг, факторинг тощо, а також нові інститути недоговірних зобов'язань, що виникають з односторонніх правомірних дій (публічне обіцяння винагороди, ведення чужих справ без доручення).

Новим є інститут зобов'язань, які виникають внаслідок загрози життю і здоров'ю громадян, а також їхньому майну і майну юридичних осіб у зв'язку з порушенням довілля. Також регламентуються умови настання відповідальності при заподіянні моральної шкоди і шкоди, завданої взаємодією джерел підвищеної небезпеки чи через недоліки у товарах, виконаних роботах, наданих послугах.

Книга шоста "Спадкове право" вирішує проблему усунення від спадкування, питання щодо спадкування окремих прав та обов'язків спадкодавця. За рішенням суду усувається від права спадкування особа, яка ухилялася від надання допомоги спадкодавцеві, коли він через поважні причини потребував її. Вклад у банках у всіх випадках має включатися до спадщини.

Також передбачається можливість складання подружжям єдиного заповіту, право на складання заповіту з умовою складання таємного заповіту тощо.

На відміну від Цивільного кодексу УРСР 1963 р. в чинному пропонується п'ять черг спадкоємців за законом.

Елементом системи цивільного законодавства України є укази Президента України. Важливу роль у регулюванні майнових відносин відіграють також постанови і розпорядження Кабінету Міністрів України. Ще однією частиною структури законодавства є відомчі нормативні акти. У сфері цивільного законодавства діє багато відомчих нормативних актів, зокрема

наказ Державного комітету України по житлово-комунальному господарству “Про затвердження Положення про порядок передачі квартир (будинків) у власність громадян”.

Органи місцевого самоврядування у межах повноважень, визначених законом, також приймають рішення і з питань цивільного законодавства, які є обов’язковими до виконання на відповідній території.

Цивільне законодавство за своїм змістом є галуззю законодавства і містить норми цивільного права. Одним з показників галузі законодавства слід вважати наявність зведеного нормативного акта, який охоплює переважну більшість інститутів даної галузі. Для цивільного законодавства, як вже було відмічено, таким зведеним нормативним актом є Цивільний кодекс. Нормативні акти відображають функціональні зв’язки між нормами різних галузей права, а тому галузь цивільного законодавства, яка відповідає галузі цивільного права, складається не лише з цивільно-правових актів, а й охоплює нормативні матеріали з цивільного права, що містяться у нормативних актах інших галузей права.

Тобто можна стверджувати, що в системі сучасного законодавства є нормативні акти, які містять норми різних галузей права і належать до комплексних нормативних актів.

Дія цивільного законодавства у часі. Норми права, що містяться у цивільному законодавстві, регулюють суспільні відносини, які становлять предмет цивільного права. Слід помітати, що цивільне законодавство постійно оновлюється, оскільки з розвитком нашої держави часто виникають суспільні відносини, які підпадають під регулювання норм цивільного права. Тому дуже важливо встановлювати, з якого моменту набирає чинності відповідна цивільно-правова норма і на які відносини вона поширюється. Порядок набрання чинності законами визначається ст. 94 Конституції України, в якій передбачається, що закон набирає чинності через 10 днів з дня його офіційного оприлюднення, якщо інше не передбачено самим законом, але не раніше дня його опублікування.

Відповідно до Регламенту Верховної Ради України від 27 липня 1994 р. закони публікуються державною та російською мовами Президією Верховної Ради у “Відомостях Верховної Ради України” протягом 30 днів, а також у газеті “Голос України” протягом 5 днів і є офіційною публікацією.

Укази і розпорядження Президента України набирають чинності через 3 дня після їх опублікування у газеті “Урядовий кур’єр”, якщо інше не встановлено в самому указі чи розпорядженні (п. 2 Указу Президента України “Про внесення змін до Положення про порядок підготовки і внесення проектів указів і розпоряджень Президента України та про порядок набрання чинності цими актами” від 13 жовтня 1993 р. № 454/93).

Укази і розпорядження, які не підлягають опублікуванню, набирають чинності через 3 дні після їх підписання, якщо інше не встановлено в самому указі чи розпорядженні.

В постановах Кабінету Міністрів України нормативного характеру має бути вказаний строк введення їх у дію. Якщо в постановах Уряду не вказано строк введення в дію, вони набирають чинності з моменту їх прийняття.

Розпорядження Кабінету Міністрів України набирають чинності з моменту їх прийняття і опублікуванню у Зібранні постанов Уряду не підлягають.

Нормативні акти, які видають міністерства, інші органи державної виконавчої влади, органи господарського управління та контролю і які стосуються прав, свобод і законних інтересів громадян або мають міжвідомчий характер, підлягають державній реєстрації з 1 січня 1993 р. Державну реєстрацію зазначених актів здійснює Міністерство юстиції України.

Державну реєстрацію нормативних актів відділів, управлінь, інших служб обласної, Київської та Севастопольської міських державних адміністрацій, а також органів господарського управління та контролю здійснюють управління юстиції обласної, Київської та Севастопольської міських державних адміністрацій.

Нормативні акти зазначених органів набирають чинності

через 10 днів після їх реєстрації, якщо в них не встановлено пізнішого строку надання їм чинності.

Ст. 58 Конституції України містить дуже важливе положення проте, що закони та інші нормативно-правові акти не мають зворотної дії в часі, крім випадків, коли вони пом'якшують або скасовують відповідальність особи.

Дія цивільного законодавства у просторі і за колом осіб. Закони Верховної Ради України, укази Президента України, постанови і розпорядження Кабінету Міністрів України, нормативні акти міністерств і відомств діють на всій території нашої держави. Однак можливе прийняття законів спеціально для певної частини території України і в цьому разі їх дія буде поширюватись лише на зазначену в них територію. Наприклад, нормативні акти Автономної Республіки Крим діють тільки на її території.

Дія цивільного законодавства України поширюється на всіх осіб, що перебувають на її території. До цих осіб належать громадяни України, українські юридичні особи, держава Україна, територіальні громади. Дія цивільного законодавства поширюється також на іноземних громадян, осіб без громадянства, на іноземні юридичні особи, якщо інше не передбачено законами України. Якщо дія цивільно-правового нормативного акта поширюється на певну територію України, то зазначений нормативний акт діє тільки щодо тих осіб, які перебувають на даній території. Є нормативні акти, які застосовуються лише до певної групи суб'єктів. Це може передбачатися як в самому нормативному акті, так і впливати з його змісту. Наприклад, Закон України "Про пенсійне забезпечення".

Аналогія закону і аналогія права. У цивільному законодавстві, на відміну від кримінального, є інститут аналогії. У ст. 8 ЦК України сказано, якщо цивільні відносини не врегульовані цим Кодексом, іншими актами цивільного законодавства або договором, вони регулюються тими правовими нормами цього Кодексу, інших актів цивільного законодавства, що регулюють подібні за змістом цивільні відносини (аналогія зако-

ну). У разі неможливості використати аналогію закону для регулювання цивільних відносин вони регулюються відповідно до загальних засад цивільного законодавства (аналогія права).

Цивільне законодавство в переважній більшості регулює правомірну, суспільно корисну діяльність громадян та організацій, і при цьому важливо передбачити всі можливі випадки вчинення правомірних дій.

Значення судової практики. Важливе значення мають постанови Пленуму Верховного Суду України, в яких на підставі аналізу й узагальнення судової практики містяться керівні роз'яснення судам з питань застосування чинного цивільного законодавства при розгляді різних категорій цивільних справ. Вони є обов'язковими для всіх судів України і публікуються у відповідних збірниках.

Судова практика, яка закріплюється в окремих рішеннях з цивільних справ, на відміну від керівних роз'яснень Пленуму Верховного Суду України, не має обов'язкового значення для судів країни. Рішення з конкретних справ є обов'язковими лише для учасників спорів, а також для громадян і організацій, до яких пред'явлено вимоги судового виконавця з виконання судових рішень. Вивчення судової практики необхідно для з'ясування змісту цивільних законів та їх правильного застосування.

Контрольні питання

1. Які нормативні акти входять до складу цивільного законодавства України?
2. Яким чином співвідносяться цивільне право і цивільне законодавство?
3. Охарактеризуйте методи систематизації цивільного законодавства.
4. Як співвідносяться загальні і спеціальні норми в системі цивільного законодавства?
5. Вкажіть правила, які застосовуються для врегулювання розбіжностей між вказаними цивільно-правовими нормами.

6. Розкрийте механізм дії цивільних законів.

Що таке аналогія закону і аналогія права в цивільному законодавстві?

Рекомендована література

1. *Конституція* України. Прийнята Верховною Радою України 28 червня 1996 р. // Відомості Верховної Ради України. — 1996. — №30. — Ст. 141.

2. *Цивільний* кодекс України від 16 січня 2003 р. // *Голос України*. — 2003. — № 45–46 — 12 березня 2003 р.; № 47–48 — 13 березня 2003 р.

3. *Про порядок* офіційного оприлюднення нормативно-правових актів та набрання ними чинності: Указ Президента України від 10 червня 1997 р. // Урядовий кур'єр від 14 червня 1997 р. № 107-108.

4. *Цивільне* право України: Підручник // Є.О. Харитонов, Н.О. Саниахметова. — К.: Істина, 2003. — 776 с.

5. *Цивільне* право України: Підручник: У 2-х кн. / О.В.Дзера (керівник авт.кол.), Д.В.Боброва, А.С.Довгерт та ін.; За ред. О.В.Дзери, Н.С.Кузнецової. — К.: Юрінком Інтер, 2002. — Кн. 1. — С. 31–40.

6. *Цивільне* право України: Підручник: У 2 т. / Борисова В.І. (кер. авт. кол.), Баранова Л.М., Жилінкова І.В. та ін.; За заг. ред. В.І. Борисової, І.В. Спасибо-Фатєєвої, В.Л. Яроцького. — К.: Юрінком Інтер, 2004. — Т.1. — С. 28–47.

7. *Барак А.* Судейское усмотрение. — М.: Норма, 1999.

8. Головатий С. Цивільний кодекс: від політичного до соціального договору в Україні // *Українське право*, — 1996. — Число 2. — С. 4.

9. *Лисенкова О.* Законодавство України: необхідне нормативне визначення поняття // *Право України*. — 1999. — № 11. — С. 93–96.

10. *Постанови* Пленуму Верховного Суду України з цивільних справ, — К., 1993.

Тема 4. Цивільні правовідносини

Поняття цивільних правовідносин. Цивільні правовідносини — це правовий зв'язок, що виникає з приводу матеріальних і нематеріальних благ, які становлять інтерес для учасників цивільно-правових відносин, які мають суб'єктивні права та обов'язки. Ознакою правових відносин є те, що здійснення суб'єктивних прав та виконання суб'єктивних обов'язків можуть забезпечуватися засобами державного примусу. Виділяються такі особливості цивільно-правових відносин:

а) це майнові (відносини власності і товарно-грошові) і особисті немайнові відносини, врегульовані нормами цивільного права;

б) їхні учасники характеризуються майновою відокремленістю і юридичною рівністю;

в) суб'єктивні права та суб'єктивні обов'язки учасників цивільно-правових відносин виникають, змінюються і припиняються на підставі юридичних фактів.

Елементи цивільних правовідносин. Громадяни та організації вступають у різні цивільні правовідносини. Наука цивільного права окреслює їх елементи: суб'єкти, об'єкти, суб'єктивне цивільне право та суб'єктивний цивільний обов'язок.

Суб'єкти цивільних правовідносин. У кожному правовідношенні беруть участь не менше двох суб'єктів. Суб'єктами цивільних правовідносин виступають його учасники, які також називаються особами. Суб'єкт цивільних правовідносин, якому належить право, називається *суб'єктом права*. Суб'єкт цивільних відносин, на якого покладено обов'язок, називається *пасивним суб'єктом*. Як уже зазначалося, в цивільних правовідносинах кожен з учасників має суб'єктивні права і несе суб'єктивні обов'язки. Наприклад, у правовідносинах, що виникають з договорів купівлі-продажу, підряду, кожен із суб'єктів правовідносин має права і несе обов'язки.

Суб'єктами цивільних правовідносин можуть бути: громадяни України, іноземні громадяни, особи без громадянства, юридичні особи (державні підприємства та установи, кооперативи, громадські організації, акціонерні товариства, орендні підприємства), Українська держава, інші організації (наприклад, релігійні організації, спільні підприємства за участю українських та іноземних юридичних осіб, іноземні підприємства й організації).

Необхідною умовою участі фізичних, юридичних осіб у цивільних правовідносинах є наявність у них цивільної правосуб'єктності, тобто суспільно-юридичної здатності бути учасником цивільних правовідносин.

Елементами правосуб'єктності є: правоздатність та дієздатність.

Цивільна правоздатність — це здатність особи мати цивільні права та обов'язки. ЦК України містить визначення правоздатності фізичних (ст.25) та юридичних осіб (ст.91).

Цивільна дієздатність — це здатність громадянина своїми діями набувати цивільних прав і створювати для себе цивільні обов'язки. На відміну від правоздатності, яка виникає у момент народження громадянина, набуття дієздатності залежить від віку і стану здоров'я. Вона виникає у повному обсязі з настанням повноліття, тобто після досягнення 18-річного віку.

У складі дієздатності слід виділити такі елементи:

правочиноздатність — здатність здійснювати правомірні дії, спрямовані на встановлення цивільних прав та обов'язків;

деліктоздатність — це здатність особи нести відповідальність за вчинене цивільного правопорушення;

тестаментоздатність — це здатність особи залишати заповіт і бути спадкоємцем;

трансдієздатність — здатність особи своїми діями створювати для інших суб'єктів права і обов'язки і її здатність приймати на себе права і обов'язки, що виникають у результаті дій інших осіб.

Юридичні особи як суб'єкти цивільних правовідносин також мають цивільну правоздатність і цивільну дієздатність.

Правоздатність юридичних осіб називається *спеціальною*, оскільки встановлюється відповідно до цілей кожної юридичної особи, тоді як громадяни мають однакову для всіх правоздатність.

Дієздатність юридичних осіб виникає водночас з правоздатністю.

Об'єкти цивільних правовідносин. Громадяни та організації укладають угоди і, отже, вступають у цивільно-правові відносини з метою задоволення своїх інтересів. Це означає, що виникнення цивільних правовідносин пов'язано з необхідністю придбання, перевезення речей, надання послуг, публікації творів науки та літератури, захисту честі і гідності тощо. Об'єкт цивільно-правових відносин — це те, на що спрямовано суб'єктивне право і суб'єктивний обов'язок з метою задоволення інтересів громадян та організацій. **Об'єктами цивільних правовідносин** можуть бути речі, дії, у тому числі послуги, результати духовної та інтелектуальної творчості, особисті немайнові блага.

Речі — найпоширеніший об'єкт цивільно-правових відносин. Вони є об'єктами речових правовідносин, що виникають з договору застави, купівлі-продажу, обміну, дарування. Тут суб'єктивні обов'язки продавця, дарувальника спрямовані на передачу права власності на річ і самої речі.

Дії — об'єкт цивільних правовідносин, які виникають з договорів. Так, об'єктом цивільних правовідносин з договору перевезення є діяльність (система дій) перевізника, зобов'язаного здійснювати перевізний процес. Ця діяльність набуває характеру транспортної послуги, тобто не пов'язаної зі створенням матеріальних благ (ст. 908 ЦК України).

Результати духовної та інтелектуальної творчості. За чинним цивільним законодавством факти створення літературних, наукових, драматичних творів, сценаріїв кінофільмів, радіо- і телевізійних передач тощо є юридичними фактами, що

породжують авторські правовідносини, їх об'єктом будуть визнані й інші твори, на які поширюється авторське право. Аналогічно до цього винахід, раціоналізаторська пропозиція, промисловий зразок є об'єктами винахідницьких відносин, що виникають на підставі фактів створення винаходу, розробки раціоналізаторської пропозиції, промислового зразка.

Особисті немайнові блага. Вони регулюються нормами цивільного права, і тому це різновид цивільно-правових відносин, їх об'єкт — особисті немайнові блага: честь, гідність, ім'я, життя, здоров'я тощо.

Зміст цивільних правовідносин становлять суб'єктивне право і суб'єктивний обов'язок. У юридичній літературі і на практиці суб'єктивне право характеризується як єдність трьох елементів:

а) вид і міра можливої (дозволеної) поведінки уповноваженої особи, в якій виявляється її самодіяльність, свобода вибору варіанта поведінки в межах наданого суб'єктивного права, користування матеріальними і духовними благами на підставі існуючих відносин власності і товарообігу, тобто *право на власні дії*;

б) право (можливість) вимагати від інших осіб поведінки, яка забезпечує здійснення своєї діяльності, тобто *право на чужі дії*;

в) право (можливість) вимагати застосування засобів державного примусу до зобов'язаних осіб.

Отже, *суб'єктивне цивільне право — це можливості відповідного суб'єкта.*

Юридична суть суб'єктивного права полягає в тому, що воно є видом і мірою дозволеної поведінки, для здійснення якої суб'єкт повинен мати можливість вимагати відповідної поведінки від зобов'язаних осіб.

Наприклад, громадянин має суб'єктивне право власності на певні речі. Він як власник має право володіти, користуватися і розпоряджатися ними. Він також може вимагати від усіх громадян, організацій, Української держави утримуватися від

порушення його права власності, а при порушенні — пред'явити позов про витребування майна з чужого незаконного володіння (віндикаційний позов). Суб'єктивне право також пов'язано з суб'єктивним обов'язком, оскільки його здійснення залежить від поведінки зобов'язаних осіб.

Суб'єктивний цивільний обов'язок — це міра необхідної поведінки зобов'язаної особи для задоволення інтересів уповноваженої особи. Він також пов'язаний з правом в об'єктивному розумінні. Так, ст. 665 ЦК України передбачає, що за договором купівлі-продажу продавець зобов'язаний передати майно у власність покупцеві. Це норма цивільного права, тобто право в об'єктивному розумінні. Зазначений обов'язок виникає саме тому, що він встановлений нормою об'єктивного права.

Види цивільно-правових відносин

Регулятивні відносини — це правовідносини, через які здійснюється регулювання нормальних економічних відносин (власності, товарно-грошових) та особистих немайнових відносин. Тобто за допомогою регулятивних відносин відбувається правомірна діяльність громадян та організацій. Саме тому вони виникають із договорів, односторонніх правочинів.

Дії спадкоємців з прийняття спадщини є односторонніми правочинами (ст. 1269 ЦК України), що породжують регулятивні цивільно-правові відносини, а саме — відносини власності.

Охоронні відносини виникають у разі необхідності захисту інтересів учасників цивільного обігу цивілістичними засобами. Охоронні відносини виникають із правопорушень, тобто порушень правових норм, суб'єктивних прав і заподіяння шкоди потерпілим.

Абсолютні та відносні правовідносини. В основу їх розмежування покладено такий критерій, як коло зобов'язаних осіб і ступінь їх конкретизації. Громадяни та організації, що мають суб'єктивні права, в ряді випадків реалізують їх за рахунок власної діяльності (господарської, побутової, творчої тощо) і

при цьому безпосередньо не пов'язані з діяльністю інших суб'єктів. До таких цивільних правовідносин слід віднести: відносини власності, немайнові авторські і винахідницькі відносини, що пов'язані з майновими (ст.ст. 319, 418 ЦК України), особисті немайнові відносини, не пов'язані з майновими, з приводу таких духовних благ, як життя, здоров'я, честь, гідність, недоторканність особистого життя.

Цивільно-правове врегулювання вищезазначених суспільних відносин полягає в наданні власникам, авторам творів науки, літератури, мистецтва, винахідникам, володільцям нематеріальних духовних благ суб'єктивних прав і в покладенні на всіх інших громадян та організації суб'єктивного обов'язку утримуватися від порушення їхніх суб'єктивних прав. Такі цивільно-правові відносини називаються *абсолютними*.

Абсолютний суб'єктивний обов'язок покладається на кожного, і його зміст полягає в утриманні від порушення абсолютного права. Абсолютність суб'єктивного права — в його охороні від усіх і кожного та в його здійсненні на підставі власної діяльності уповноваженої особи.

Отже, в абсолютних правовідносинах визначено лише одну сторону, яка має право, тобто уповноважену сторону.

Зобов'язана сторона — це кожен, чий обов'язок полягає в утриманні від порушення суб'єктивних прав, тобто невизначене коло осіб — кожен і всі.

У *відносних* правовідносинах конкретно визначено обидві сторони — уповноважену і зобов'язану. Відносними правовідносинами є зобов'язальні (ст.ст. 509, 665, 759, 837 тощо ЦК України). Сторони в них цілком конкретні — кредитор і боржник. В окремих видах зобов'язальних відносин сторонами є: продавець і покупець — у цивільно-правових відносинах із договору купівлі-продажу, страхова організація і страховальник — у відносинах із договору добровільного страхування, позикодавець і позичальник — у відносинах із договору позики (ст.ст. 665, 827 і 979 ЦК України). Отже, у відносних цивільно-правових відносинах сторони наперед відомі.

Майнові та особисті немайнові відносини. У майнових відносинах об'єктом є майно. Це перш за все відносини власності. В особистих немайнових відносинах об'єктом є немайнові блага: честь, гідність, авторство (ст. 418 ЦК України).

Речові та зобов'язальні відносини. Вони відрізняються об'єктом правовідносин. Об'єктом речових правовідносин є речі, майно. Речові правовідносини — це такі правовідносини, в яких уповноважений суб'єкт може здійснювати свої суб'єктивні права самостійно. До них належать відносини власності (ст.ст. 6–9, 12–18 Закону України “Про власність”).

У зобов'язальних відносинах об'єктом є дії (ст.ст. 837, 1011 ЦК України). В цих правовідносинах уповноважений суб'єкт, щоб здійснити свої цивільні права, потребує сприяння зобов'язаної особи.

Активні та пасивні цивільні правовідносини. Вони відрізняються характером поведінки зобов'язаної сторони. До активних правовідносин належать зобов'язальні відносини. В них боржник зобов'язаний вчинити на користь уповноваженої особи (кредитора) певну дію: передати майно, виконати роботу, сплатити гроші тощо (ст. 509 ЦК України).

У пасивних правовідносинах змістом суб'єктивного обов'язку є пасивна поведінка: зобов'язана сторона повинна утримуватися від порушення суб'єктивного права уповноваженої сторони. До пасивних правовідносин належать відносини власності, авторські і винахідницькі відносини, особисті немайнові відносини з приводу честі, гідності тощо.

Контрольні питання

1. Дайте визначення цивільно-правового відношення і охарактеризуйте особливості цивільно-правових відносин.
2. Які існують види цивільно-правових відносин?
3. З яких елементів складається цивільно-правове відношення?
4. З яких правомочностей складається суб'єктивне цивільне право?
5. Розкрийте зміст поняття “суб'єктивний цивільний обов'язок”.
6. Що таке цивільно-правовий зв'язок і як визначається його зміст?

Рекомендована література

1. *Конституція* України. Прийнята Верховною Радою України 28 червня 1996 р. // Відомості Верховної Ради України. — 1996. — № 30. — Ст. 141.
2. *Цивільний* кодекс України від 16 січня 2003 р. // *Голос України*. — 2003. — № 45–46. — 12 березня 2003 р.; № 47–48. — 13 березня 2003 р.
3. *Цивільне* право України: Підручник: У 2-х кн. / О.В.Дзера (керівник авт.кол.), Д.В.Боброва, А.С.Довіерт та ін.; За ред. О.В.Дзери, Н.С.Кузнецової. — К.: Юрінком Інтер, 2002. — Кн. 1. — С. 78–86.
4. *Цивільне* право України: Підручник: У 2 т. / Борисова В.І. (кер. авт. кол.), Баранова Л.М., Жилінкова І.В. та ін.; За заг. ред. В.І. Борисової, І.В. Спасибо-Фатєєвої, В.Л. Яроцького. — К.: Юрінком Інтер, 2004. — Т.1. — С. 81–91.
5. *Гражданское* право: Учебник / Под ред. Ю.К.Толстого, А.П.-Сергеева. — М., 1996. — С.73.
6. *Загальна* теорія цивільного права / За ред. О.А.Підпригори, Д.В.Бобрової. — К., 1992. — С. 60.

Тема 5. Фізичні особи як суб'єкти цивільного права

Цивільна правоздатність згідно зі ст. 25 ЦК України — це здатність мати цивільні права та обов'язки. Така здатність визнається за всіма громадянами України. Вона виникає в момент народження громадянина і припиняється у момент його смерті. Таким чином, правоздатність — це невід'ємна властивість кожного громадянина. Він є правоздатним протягом всього свого життя незалежно від віку та стану здоров'я. Слід зазначити, що у випадках, встановлених законом, охороняються інтереси зачатой, але ще не народженої дитини (ч. 2 ст. 25 ЦК України).

Для характеристики обсягу цивільної правоздатності принципове значення має закріплена чинним законодавством рівність прав громадян. Тому і правоздатність громадян закріплюється як рівна для всіх і однакова для кожного незалежно від походження, соціального і майнового становища, расової та національної належності, статі, освіти, мови, ставлення до релігії, роду і характеру занять, місця проживання та інших обставин. У Цивільному кодексі України окремої норми про цивільну правоздатність іноземців та осіб без громадянства не передбачено, це дає підстави вважати, що обсяг цивільної правоздатності цих осіб є таким самим, як і у громадян України. Адже ст. 26 Конституції України закріплює положення про те, що іноземці та особи без громадянства, які перебувають на території України на законних підставах, користуються тими самими правами і свободами, а також несуть такі самі обов'язки, як і громадяни України, за винятками, встановленими Конституцією, законами чи міжнародними договорами України.

Деякі громадяни фактично або за прямою вказівкою закону не можуть (не здатні) мати окремі права та обов'язки (неповнолітні, психічно хворі), але це зовсім не означає відхилення від принципу рівної правоздатності. Наприклад, малолітній не

може мати такі елементи змісту правоздатності, як право заповідати майно або бути членом кооперативу. У таких випадках йдеться про неможливість мати деякі права, яка поширюється однаковою мірою на усіх громадян (наприклад, на усіх неповнолітніх), і, таким чином, принцип рівності правоздатності не порушується, не має винятків.

Правоздатність визнається за кожним громадянином. При цьому відповідно до закону громадянин не має права відмовитися від правоздатності або обмежити її. Отже, **правоздатність є невідчужуваною**. Частина 1 ст. 27 ЦК України встановлює, що правочин, спрямований на обмеження правоздатності, є нікчемним. Громадянин має право, додержуючись встановлених законом вимог, розпоряджатися суб'єктивними правами (продати або подарувати належну йому річ тощо), але не може розпорядитися своєю правоздатністю.

За чинним законодавством **обмеження правоздатності** можливо, зокрема, як покарання за вчинений злочин, причому громадянин за вироком суду може бути позбавлений правоздатності не в цілому, а лише здатності мати деякі права — обіймати певні посади, займатися певною діяльністю.

Примусове обмеження правоздатності не означає позбавлення громадянина деяких суб'єктивних прав (наприклад, конфіскація майна за вироком суду не пов'язана з обмеженням правоздатності, вона означає позбавлення громадянина права власності на певні речі та цінності).

При реалізації правоздатності, набутті і захисті суб'єктивних прав істотне значення має ім'я фізичної особи, а також місце проживання фізичної особи. **Ім'я фізичної особи**, яка є громадянином України, складається із прізвища, власного імені та по батькові, якщо інше не впливає із закону або звичаю національної меншини, до якої вона належить. Право на ім'я належить до особистих невідчужуваних прав громадян. При здійсненні окремих цивільних прав фізична особа може використовувати псевдонім (вигадане ім'я) або діяти без зазначення імені. Наприклад, автор випустив свій твір під псевдонімом, не вказуючи свого справжнього імені.

З місцем проживання фізичної особи пов'язано настання багатьох юридичних фактів, які є підставою виникнення, зміни чи припинення цивільних прав та обов'язків. Наприклад, відкриття спадщини відбувається за місцем проживання спадкодавця (ст. 1221), особа визнається померлою або безвісно відсутньою за місцем її проживання (ст.ст. 43, 46 ЦК України). Згідно зі ст.29 ЦК України місцем проживання фізичної особи є житловий будинок, квартира, інше приміщення, придатне для проживання в ньому (гуртожиток, готель тощо), у відповідному населеному пункті, в якому фізична особа проживає постійно, переважно або тимчасово.

Дієздатність громадянина — це є здатність своїми діями набувати цивільних прав і створювати для себе цивільні обов'язки (ст. 30 ЦК України). Мати дієздатність означає мати здатність особисто здійснювати різні юридичні дії: укласти договори, видавати довіреності тощо, а також відповідати за заподіяну майнову шкоду (пошкодження або знищення чужого майна, ушкодження здоров'я), за невиконання договірних зобов'язань та інших обов'язків.

Зміст дієздатності громадян тісно пов'язаний зі змістом їхньої правоздатності. Якщо зміст правоздатності становлять права та обов'язки, які громадянин може мати, то зміст дієздатності характеризується здатністю особи набувати цих прав та обов'язків і здійснювати їх власними діями. Можна зробити висновок, що дієздатність — це можливість реалізації своєї правоздатності власними діями.

Дієздатність, як і правоздатність — юридична категорія. Щодо дієздатності закон встановлює її невідчужуваність і неможливість обмеження за волею громадянина. Що стосується примусового обмеження дієздатності, то згідно з ч. 2 ст. 30 ЦК України ніхто не може бути обмежений у дієздатності інакше, як у випадках і в порядку, передбачених законом.

Види дієздатності. На відміну від правоздатності, яка рівною мірою визнається за всіма громадянами, дієздатність не може бути для всіх однаковою. Для того, щоб набувати прав і здійснювати їх власними діями, брати на себе і виконувати

обов'язки, треба розуміти зміст норм права, усвідомлювати наслідки своїх дій, мати життєвий досвід. Враховуючи ці фактори, закон розрізняє кілька різновидів дієздатності: 1) повна; 2) часткова; 3) неповна; 4) обмежена; 5) визнання громадянина недієздатним.

Повна дієздатність — це здатність громадянина власними діями набувати і здійснювати будь-які майнові та особисті немайнові права, брати на себе й виконувати будь-які обов'язки, тобто реалізовувати належну йому правоздатність у повному обсязі.

Відповідно до ч. 1 ст. 34 ЦК України цивільна дієздатність виникає у повному обсязі з настанням повноліття, тобто після досягнення 18-річного віку. У разі реєстрації шлюбу до досягнення 18-річного віку, громадянин, який не досяг 18-річного віку, набуває дієздатності в повному обсязі з моменту одруження (ч. 2 ст. 34 ЦК України). Ця норма спрямована на забезпечення рівноправності подружжя і сприяє охороні батьківських прав та інших прав осіб, що вступають у шлюб до досягнення 18 років.

Неповна дієздатність. Стаття 32 ЦК України регламентує обсяг дієздатності неповнолітніх віком від 14 до 18 років.

Неповнолітній може:

- самостійно розпоряджатися своїм заробітком, стипендією або іншими доходами;
- самостійно здійснювати права на результати інтелектуальної, творчої діяльності, що охороняються законом;
- бути учасником (засновником) юридичних осіб, якщо це не заборонено законом або установчими документами юридичної особи;
- самостійно укладати договір банківського вкладу (рахунку) та розпоряджатися вкладом, внесеним ним на своє ім'я (грошовими коштами на рахунок).

Неповнолітня особа вчиняє інші правочини за згодою батьків (усиновлювачів) або піклувальників. На вчинення неповнолітньою особою правочину щодо транспортних засобів або нерухомого майна повинна бути письмова нотаріально

посвідчена згода батьків (усиновлювачів) або піклувальника. Неповнолітня особа може розпоряджатися грошовими коштами, за згодою батьків (усиновлювачів) або піклувальника, що внесені іншими особами у фінансову установу на її ім'я.

Згода на вчинення неповнолітньою особою правочину має бути одержана від будь-кого з батьків (усиновлювачів). У разі заперечення того з батьків (усиновлювачів), з яким проживає неповнолітня особа, правочин може бути здійснений з дозволу органу опіки та піклування.

Часткова дієздатність. Такою дієздатністю відповідно до ст. 31 ЦК України наділені малолітні, які не досягли 14 років. Вони мають дуже невеликий обсяг дієздатності, а саме:

– права вчиняти дрібні побутові угоди. Інші угоди укладають батьки (усиновителі) або опікуни від імені неповнолітніх. Останні є цілком неделіктоздатними і, отже, не несуть цивільно-правової відповідальності за свої неправомірні дії. За шкоду, заподіяну неповнолітнім, який не досяг 14 років, відповідають його батьки (усиновителі) або опікуни, якщо не доведуть, що шкода сталася не з їх вини (ч. 1 ст. 1178 ЦК України). Якщо неповнолітній, який не досяг 14 років, заподіє шкоду в той час, коли він перебував під наглядом навчального, виховного або лікувального закладу, ці заклади несуть майнову відповідальність за шкоду, якщо не доведуть, що ця шкода виникла не з їх вини (ч. 2 ст. 1178 ЦК України);

– здійснювати особисті немайнові права на результати інтелектуальної, творчої діяльності, що охороняються законом.

Обмеження дієздатності фізичної особи. Обмеження дієздатності можливе лише у випадках і в порядку, передбачених законом (ч. 1, 2 ст. 36 ЦК України). Воно полягає в тому, що громадянин позбавляється здатності своїми діями набувати певні цивільні права і створювати певні цивільні обов'язки, які він міг набувати і створювати.

Обмеженою у дієздатності може бути як особа, що має неповну дієздатність, так і особа, що має повну дієздатність.

Стаття 36 ЦК України визначає умови обмеження дієздатності громадян:

- 1) зловживання спиртними напоями або наркотичними засобами;
- 2) як наслідок цього — тяжке матеріальне становище самого громадянина та його сім'ї;
- 3) страждання на психічний розлад, який істотно впливає на здатність особи усвідомлювати значення своїх дій та керувати ними.

Під зловживанням слід розуміти як систематичне пияцтво (вживання наркотиків), так і надмірне вживання алкоголю (наркотиків).

Обмеження дієздатності громадянина здійснюється тільки у судовому порядку. Справа про визнання громадянина обмежено дієздатним може бути порушена лише за заявою: членів сім'ї громадянина, профспілок та інших громадських організацій, прокурора, органів опіки та піклування, психіатричного лікувального закладу (ст. 256 ЦПК України). При підготовці справи до судового розгляду від заявника потрібно надати такі дані: акти міліції, громадських організацій та інші докази, які підтверджують факти зловживання спиртними напоями або наркотичними засобами, а також те, що громадянин ставить себе і свою сім'ю у тяжке матеріальне становище. Справа розглядається з обов'язковою участю представників органів опіки та піклування (ст. 259 ЦПК України).

У резолютивній частині рішення слід зазначити лише висновки суду про визнання громадянина обмежено дієздатним або про відмову в задоволенні заявлених про це вимог. Суд має надіслати копію рішення, яке набрало законної сили, органів опіки та піклування для призначення піклувальника. Рішення суду про обмеження фізичної особи у дієздатності тягне за собою настання певних юридичних наслідків. По-перше над ним встановлюється піклування, і обмежено дієздатний громадянин лише за згодою піклувальника може:

– укладати угоди з розпорядження майном (купівлі-продажу, позики, дарування, комісії тощо);

– одержувати заробітну плату, пенсію або інші види доходів і розпоряджатися ними, за винятком дрібних побутових угод. Обмеження дієздатності стосується лише цивільно-правової дієздатності, за винятком тих випадків, коли у відповідній галузі законодавства на це є пряма вказівка. Так, обмежено дієздатний має право самостійно укладати трудовий договір, брати шлюб тощо. Але особи, обмежені судом у дієздатності, не мають права усиновлювати дітей і не можуть бути призначені опікунами або піклувальниками над іншими особами. Батьки, обмежені у дієздатності, не можуть укладати угоди з розпорядження майном від імені своїх дітей чи давати згоду на укладення ними угод.

Обмеження у дієздатності скасовується, якщо є дані про припинення громадянином зловживань спиртними напоями або наркотичними засобами. Такі справи розглядаються у судовому порядку з обов'язковою участю представника органу опіки та піклування за місцем проживання обмежено дієздатного та за заявою осіб, зазначених у ст. 256 ЦПК України, піклувальника, самого обмежено дієздатного громадянина, а також за власною ініціативою суду.

Визнання громадянина недієздатним. Фізична особа може бути визнана судом недієздатною, якщо вона внаслідок хронічного, стійкого психічного розладу не здатна усвідомлювати значення своїх дій та (або) керувати ними (ст. 39 ЦК України). Вказане правило свідчить про те, що громадянин може бути позбавлений цивільної дієздатності з урахуванням його психічного стану. Інші обставини, зокрема сліпо-глухонімота, параліч тощо, не спричиняють настання такого наслідку.

В справах про визнання громадянина недієздатним заявником може бути його дружина (чоловік) чи інша особа, пов'язана з ним родинними або прирівняними до них відносинами, хоч і така, що проживає окремо від хворого.

Підготовка справи до судового розгляду здійснюється відповідно до ст. 143 ЦПК України. Пленум Верховного Суду України щодо цього питання вказує, що від заявника мають бути витребувані дані про психічну хворобу, недоумство громадянина. Даними про психічну хворобу можуть бути довідки про стан здоров'я, виписка з історії хвороби та інші документи, видані лікувально-профілактичними закладами (п. 3 вищезазначеної постанови Пленуму Верховного Суду України від 28 березня 1972 р. № 3).

За відсутності доказів повної нездатності громадянина розуміти значення своїх дій чи керувати ними суд зобов'язаний відмовити у визнанні громадянина недієздатним.

За загальним правилом, громадянин вважається недієздатним з часу набрання сили рішенням суду про визнання його недієздатним. Суд має надіслати копію рішення про визнання громадянина недієздатним органів опіки та піклування для призначення над ним опікуна. Крім того, виникають такі правові наслідки визнання громадянина недієздатним:

– від імені недієздатного укладає угоди опікун (ч. 2 ст. 41 ЦК України). Укладені раніше односторонні угоди (видача довіреності, заповіт), договори, пов'язані з особою громадянина, визнаного недієздатним (договір доручення), припиняють свою дію;

– за шкоду, заподіяну цим громадянином, відповідають його опікун або заклад, які зобов'язані здійснювати за ним нагляд, якщо не доведуть, що шкода виникла не з їхньої вини (ст. 1184 ЦК України). Будь-які дії особи, визнаної недієздатною, не мають юридичного значення і не тягнуть за собою будь-яких правових наслідків.

Разом з тим після визнання громадянина в судовому порядку недієздатним він не виключається із числа суб'єктів права, тому що є правоздатним. За певних умов таких, як одужання, значне поліпшення здоров'я, громадянин може бути поновлений у дієздатності рішенням суду. Питання про поновлення у дієздатності розглядає суд в окремій справі за

місцем проживання громадянина, який був визнаний недієздатним, за заявою установ, організацій та осіб, вказаних у ст. 256 ЦПК України, опікуна, а також з власної ініціативи суду (ч. 3 ст. 260 ЦПК України). Пленум Верховного Суду України з цього приводу роз'яснює, що в справах про поновлення дієздатності є обов'язковим проведення судово-психіатричної експертизи, яка призначається за ухвалою суду. Громадянина може бути поновлено в дієздатності лише за наявності висновку судово-психіатричної експертизи про значне поліпшення стану його здоров'я або видужання (п.7 вищезазначеної постанови Пленуму Верховного Суду України).

Визнання громадянина безвісно відсутнім. Безвісна відсутність — засвідчений у судовому порядку факт довготривалої відсутності громадянина в місці його проживання, якщо не вдалося встановити місце його перебування.

Для визнання громадянина безвісно відсутнім потрібна наявність таких умов:

1) громадянин відсутній у місці його постійного проживання протягом року;

2) згідно зі ст. 43 ЦК України громадянина в судовому порядку може бути визнано безвісно відсутнім, якщо протягом одного року в місці, де він постійно або переважно проживає, немає відомостей про місце його перебування. День одержання останніх відомостей може бути підтверджено пред'явленням останнього листа відсутнього громадянина або іншим способом (наприклад, показання свідків). Якщо неможливо встановити день одержання останніх відомостей, початком безвісної відсутності вважається перше число місяця, наступного за тим, у якому були одержані останні відомості, а якщо неможливо встановити цей місяць — 1 січня наступного року (ч. 2 ст. 43 ЦК України);

3) визнання громадянина безвісно відсутнім допустимо за умови, що встановити місце його перебування неможливо. Тому до розгляду справи у відповідні організації за останнім відомим місцем перебування громадянина, місцем роботи,

місцем народження тощо надсилаються запити про існуючі відомості про нього.

Визнання громадянина безвісно відсутнім тягне за собою ряд правових наслідків, але не відображається на його правоздатності та дієздатності. Рішення суду про визнання громадянина безвісно відсутнім є підставою для встановлення органом опіки та піклування опіки над його майном.

З майна, що належить безвісно відсутньому, видається утримання громадянам, яких безвісно відсутній зобов'язаний за законом утримувати. Чоловік або дружина безвісно відсутнього набувають права розірвати шлюб у спрощеному порядку через органи реєстрації актів громадянського стану.

Визнання громадянина безвісно відсутнім не допускається у випадках, коли громадянин переховується від розшуку (наприклад, за кримінальною справою).

Не можна визнавати безвісно відсутнім громадянина, про якого вірогідно відомо, що він живий, але немає точних відомостей про його місце перебування.

Якщо громадянин, визнаний безвісно відсутнім, з'явився або виявлено його місце перебування, рішення про визнання його безвісно відсутнім скасовується, а опіка над її майном припиняється. Можливе поновлення шлюбних відносин між громадянином, який повернувся, та його дружиною шляхом нової реєстрації шлюбу, якщо шлюб було розірвано.

Але ті правовідносини, які були припинені на підставі раніше винесеного рішення, не відновлюються.

Оголошення громадянина померлим. Відповідно до ч. 1 ст. 46 ЦК України громадянина може бути оголошено померлим у судовому порядку за таких підстав:

1) відсутність громадянина в місці постійного проживання протягом трьох років з дня отримання останніх відомостей про нього, а в деяких випадках, зазначених у законі, — протягом шести місяців;

2) неотримання протягом вказаних строків відомостей про місце перебування громадянина;

3) неможливість встановити, чи живий він, незважаючи на всі вжиті заходи.

Скорочений шестимісячний строк для оголошення громадянина померлим використовується, якщо громадянин пропав безвісти за обставин, які загрожували смертю або давали підстави припускати його загибель від певного нещасного випадку. Наприклад, якщо відомо, що громадянин був пасажиром або членом екіпажу морського судна, що затонуло, то для оголошення його померлим потрібно шість місяців, оскільки припущення його загибелі за таких умов не є безпідставним. Суд у даному випадку визнає не факт смерті громадянина, а оголошує його померлим на підставі презумпції смерті під час нещасного випадку.

Окремо закон визначає умови оголошення померлим громадянина, який зник під час воєнних дій: його може бути в судовому порядку оголошено померлим не раніш, ніж через два роки з дня закінчення воєнних дій (ч. 2 ст. 46 ЦК України).

На підставі рішення суду про оголошення громадянина померлим органи РАЦСу видають заінтересованим особам свідоцтво про його смерть. Днем смерті громадянина, оголошеного рішенням суду померлим, вважається день вступу в законну силу цього рішення. Юридичним наслідком оголошення громадянина померлим є припинення або перехід до спадкоємців усіх прав та обов'язків, які належали йому як суб'єкту права. Оголошення особи померлою має підставою лише припущення його смерті, не виключається можливість появи або виявлення його місця перебування. Ця обставина тягне за собою ряд правових наслідків.

По-перше, поновлюється особисто-правовий статус громадянина, майно, яке збереглося на момент появи громадянина і яке перейшло безоплатно до інших осіб після оголошення відсутнього померлим, може бути витребувано власником, який з'явився. *По-друге*, у особи також є можливість повернути майно від осіб, до яких воно перейшло за відплатними угодами. Ці громадяни зобов'язані повернути майно власнику,

який з'явився, якщо буде доведено, що, набуваючи майно, вони знали, що громадянин, оголошений померлим, перебуває серед живих, завдані при цьому збитки компенсуються особами, у яких майно набувалося за відплатною угодою. *По-третє*, майно могло в порядку спадкування перейти до держави. Якщо майно є в наявності, то воно повертається власникові; якщо ж воно було реалізовано, то після скасування рішення про оголошення особи померлою їй повертається сума грошей, вичурених від реалізації цього майна.

У сфері сімейних відносин з'явлення громадянина, оголошеного померлим, є підставою для поновлення шлюбних відносин шляхом нової реєстрації шлюбу.

Контрольні питання

1. У чому полягає зміст цивільної правосуб'єктності?
2. Що таке цивільна правоздатність і цивільна дієздатність, яким чином вони пов'язані між собою?
3. Як співвідносяться цивільна правосуб'єктність із суб'єктивним цивільним правом?
4. Розкрийте зміст правоздатності фізичних осіб.
5. У яких випадках допускається обмеження цивільної правоздатності?
6. Які існують види дієздатності фізичних осіб, як вони відрізняються за обсягом угодоздатності і деліктоздатності?
7. У чому полягає правове значення місця проживання громадянина?
8. У чому полягають особливості визнання особи безвісно відсутньою? Які необхідно мати підстави для визнання у судовому порядку такого статусу громадянина?
9. Охарактеризуйте наслідки визнання особи безвісно відсутньою.
10. Які настають наслідки явки чи виявлення місця перебування громадянина?
11. У яких випадках громадянин оголошується померлим? У чому полягають особливості цього цивільно-правового інституту?

12. Які необхідні умови для оголошення громадянина померлим?

13. Як визначається момент смерті громадянина, який оголошений померлим? Порівняйте цей момент з моментом визнання безвісної відсутності.

14. Які настають наслідки оголошення померлим громадянина?

15. Які наслідки явки громадянина, оголошеного померлим?

Рекомендована література

1. *Конституція* України. Прийнята Верховною Радою України 28 червня 1996 р. // Відомості Верховної Ради України. — 1996. — № 30. — Ст. 141.

2. *Цивільний* кодекс України від 16 січня 2003 р. // Голос України. — 2003. — № 45–46. — 12 березня 2003 р.; № 47–48. — 13 березня 2003 р.

3. *Про органи* реєстрації актів громадянського стану: Закон України від 24 грудня 1993 р. // Відомості Верховної Ради України. — 1994. — № 14. — Ст. 78.

4. *Про судову* практику в справах про визнання громадянина обмежено дієздатним чи недієздатним: Постанова Пленуму Верховного Суду України від 28 березня 1972 р. № 3 // Бюлетень законодавства і юридичної практики України. — 1999. — № 5. — С. 5.

5. *Цивільне* право України: Підручник: У 2-х кн. / О.В.Дзера (керівник авт.кол.), Д.В.Боброва, А.С.Довгерт та ін.; За ред. О.В.Дзери, Н.С.Кузнецової. — К.: Юрінком Інтер, 2002. — Кн. 1. — С. 87–108.

6. *Цивільне* право України: Підручник // Є.О.Харитонов, Н.О.Саніахметова. — К.: Істина, 2003. — 776 с.

7. *Цивільне* право України: Підручник: У 2 т. / Борисова В.І. (кер. авт. кол.), Баранова Л.М., Жилінкова І.В. та ін.; За заг. ред. В.І.Борисової, І.В. Спасиво-Фатєєвої, В.Л. Яроцького. — К.: Юрінком Інтер, 2004. — Т.1. — С. 92–110.

8. *Бобко В.* Правові наслідки з'явлення громадянина, визнаного безвісно відсутнім або оголошеного померлим // Підприємництво, господарство і право. — 2002. — № 6. — С. 48–50.

Тема 6. Юридичні особи як суб'єкти цивільного права

Стаття 80 ЦК України передбачає, що юридичною особою є організація, створена і зареєстрована у встановленому законом порядку. Юридична особа наділяється цивільною правосудатністю і дієздатністю, може бути позивачем та відповідачем у суді.

Ознаки юридичної особи:

– *Організаційна єдність*. Юридична особа — це не окремий громадянин (фізична особа), а колективне утворення, певним чином організований колектив людей (організація).

– *Наявність відокремленого майна*. Кожна юридична особа має своє майно, відокремлене, по-перше, від майна членів трудового колективу даної організації; по-друге, від майна держави чи автономного утворення, територіальної громади; по-третє, від майна інших організацій, у тому числі вищестоящих органів.

– *Виступ у цивільному обороті від свого імені*. Кожна юридична особа має своє найменування (ім'я). Від свого імені вона набуває майнових та особистих немайнових прав і несе обов'язки, вступаючи в різні цивільно-правові відносини з іншими організаціями та громадянами. Інші особи можуть діяти від імені юридичної особи тільки за її згодою (наприклад, на основі довіреності).

– *Здатність нести самостійну майнову відповідальність*. Здатність організації від свого імені брати участь у цивільних правовідносинах, самостійно набувати майнових і особистих немайнових прав і нести обов'язки зумовлює і самостійну майнову відповідальність юридичної особи за своїми зобов'язаннями. Юридична особа відповідає за своїми зобов'язаннями належним їй (закріпленим за нею) майном, на яке за ст. 7 Закону України “Про власність”, ст. 96 ЦК України та іншими актами законодавства може бути звернено стягнення. Учасник

(засновник) юридичної особи не відповідає за зобов'язаннями юридичної особи, а юридична особа не відповідає за зобов'язаннями її учасника (засновника), крім випадків, встановлених установчими документами та законом.

– *Здатність бути позивачем або відповідачем у суді.* Згідно зі ст. 102 ЦПК України сторонами у цивільному процесі можуть бути державні підприємства, установи, організації, колгоспи, інші кооперативні організації, їхні об'єднання, інші громадські організації, що користуються правами юридичної особи.

Правоздатність юридичної особи. Як суб'єкт майнових та особистих немайнових відносин юридична особа наділяється цивільною праводієздатністю.

Юридична особа здатна мати такі самі цивільні права та обов'язки (цивільну правоздатність), як і фізична особа, крім тих, які за своєю природою можуть належати лише людині. Цивільна правоздатність може бути обмежена лише за рішенням суду.

Цивільна правоздатність юридичної особи згідно із ст. 91 ЦК України виникає з моменту її створення і припиняється з дня внесення до Єдиного державного реєстру запису про її припинення.

Цивільні права та обов'язки юридичних осіб виникають з правочинів (договорів). *Майнові права та обов'язки* юридичної особи можуть виникати з односторонніх правочинів (заповіту, оголошення конкурсу тощо), а також із неправомірних дій (заподіяння шкоди, придбання або збереження майна за рахунок коштів іншої особи без достатніх підстав тощо).

Юридична особа також здатна мати *особисті немайнові права та обов'язки*. До них відносять права на найменування, виробничу марку, знаки для товарів і послуг, право на честь, гідність і ділову репутацію та ін.

Юридична особа має своє *найменування*, яке містить інформацію про її організаційно-правову форму. Найменування установи повинно також містити інформацію про характер її діяльності (ст. 90 ЦК України).

Найменування юридичної особи вказується в її установчих документах і вноситься до Єдиного державного реєстру. Юридична особа не має права використовувати найменування іншої юридичної особи.

Відповідно до ст. 93 ЦК України місцезнаходження юридичної особи визначається місцем її державної реєстрації, якщо інше не встановлено законом. Місцезнаходження юридичної особи вказується в її установчих документах.

Виробнича марка виступає засобом індивідуалізації юридичної особи та продукції, яку вона виготовляє. Виробнича марка включає в себе найменування організації, вказівки на сорт виробу, номер стандарту, ціну та інші відомості.

Знаки для товарів і послуг — це зареєстроване у встановленому порядку позначення, яке служить для розрізнення товарів (послуг) одних фізичних чи юридичних осіб від однорідних товарів інших осіб. На зареєстрований знак патентне відомство України видає свідоцтво.

Юридичні особи мають право на недоторканність ділової репутації та її судовий захист (ст. 94 ЦК України).

Юридична особа набуває цивільних прав та обов'язків і здійснює їх через свої органи. Орган або особа, яка відповідно до установчих документів юридичної особи чи закону виступає від її імені, зобов'язана діяти в інтересах юридичної особи, добросовісно і не перевищувати своїх повноважень.

Підприємство самостійно визначає структуру управління, встановлює штати. Власник здійснює свої права з управління підприємством безпосередньо або через уповноважені ним органи. Керівник підприємства наймається (призначається) власником або уповноваженим ним органом, з ним укладається контракт (договір). Керівник підприємства самостійно розв'язує питання діяльності підприємства, за винятком тих, що віднесені статутом до компетенції інших органів управління цього підприємства. Власник майна не має права втручатися в оперативну діяльність керівника підприємства.

Вищим органом таких видів господарських товариств, як акціонерне, з обмеженою або додатковою відповідальністю, є загальні збори акціонерів (*учасників*). Виконавчим органом є правління, яке діє як колегіальний орган юридичної особи.

Порядок створення юридичних осіб. Створення юридичної особи відбувається за наявності певних установчих документів, наприклад: розпорядчий акт або статут (положення), або установчий договір і статут, або протокол зборів тощо. В установчих документах (ст. 88 ЦК України) мають зазначатися найменування юридичної особи, її місцезнаходження, цілі і предмет діяльності, склад і компетенція її органів, а також інші відомості, що їх передбачають законодавчі акти про юридичні особи відповідного виду. Основні способи утворення юридичних осіб: розпорядчий, нормативно-явочний, дозвоільний і договірний.

Розпорядчий спосіб — власник майна або уповноважений ним орган приймає рішення (розпорядження) про створення організації та затверджує її статут або положення про неї. В такому порядку виникають підприємства.

Сутність нормативно-явочного способу полягає у тому, що умови створення юридичної особи зафіксовано у законі (нормативному акті) у вигляді загального дозволу держави, але для виникнення конкретної організації потрібні вияв ініціативи її організаторів і реєстрація у відповідному органі. У такому порядку виникають кооперативи та громадські об'єднання.

Юридичні особи можуть утворюватися у *договірний* спосіб, тобто шляхом укладення установчого договору громадянами чи організаціями, що добровільно об'єднуються для досягнення певних цілей. У такому порядку виникають різні господарські товариства, асоціації, концерни та інші об'єднання підприємств.

Установчий договір укладається між засновниками юридичної особи. У ньому засновники зобов'язуються створити юридичну особу, визначають порядок сумісної діяльності з її

утворення, умови передачі в її володіння, користування і розпорядження свого майна та участі в її діяльності. Установчий договір визначає також умови і порядок розподілу між засновниками прибутків і збитків, управління діяльністю юридичної особи, виходу засновників з її складу.

Для виникнення юридичної особи потрібна її державна реєстрація, або реєстрація її статуту.

Для державної реєстрації суб'єкта підприємницької діяльності — юридичної особи — власник (власники) або уповноважена ним особа (заявник) подає до органу державної реєстрації:

– установчі документи (рішення власника майна або уповноваженого ним органу про створення суб'єкта підприємництва (якщо власників кілька, таким рішенням є засновницький договір); статут, якщо це необхідно для створюваної організаційно-правової форми суб'єкта підприємництва);

– реєстраційну картку;

– документ, що підтверджує сплату реєстраційного збору;

– документ, що засвідчує сплату власником (власниками) внеску до статутного фонду суб'єкта підприємницької діяльності в розмірі, передбаченому законодавчими актами;

– рішення Антимонопольного комітету про згоду на створення, реорганізацію (злиття, приєднання) суб'єктів підприємницької діяльності, якщо законодавчими актами України передбачена необхідність такої згоди.

Орган державної реєстрації протягом п'яти робочих днів з дати надходження зазначених документів зобов'язаний провести державну реєстрацію суб'єкта підприємницької діяльності і видати заявникові свідоцтво.

Порядок припинення юридичних осіб. Юридична особа може припинити свою діяльність у таких формах: шляхом реорганізації та шляхом ліквідації.

Юридична особа визнається такою, що припинила свою діяльність, з дня внесення до Єдиного державного реєстру запису про її припинення.

Обставинами, що зумовлюють припинення діяльності юридичної особи, можуть бути: досягнення поставлених цілей (наприклад, після завершення об'єкта ліквідується будівельна організація, створена спеціально для його спорудження), або закінчення певного строку, на який було розраховано діяльність юридичної особи (наприклад, на час дії надзвичайних обставин).

Учасники юридичної особи або орган, що прийняв рішення про припинення юридичної особи, зобов'язані негайно письмово повідомити про це орган, що здійснює державну реєстрацію, який вносить до Єдиного державного реєстру відомості про те, що юридична особа перебуває у процесі припинення (ст.105 ЦК України).

Згідно зі ст. 107 ЦК України злиття, приєднання та поділ юридичних осіб розглядається як припинення первісної юридичної особи з правонаступництвом, тобто права та обов'язки юридичної особи переходять до новостворених суб'єктів цивільно-правових відносин.

При *злитті* на основі двох або більше юридичних осіб утворюється нова юридична особа, до якої переходять всі права та обов'язки тих осіб що припиняють свою діяльність.

При *приєднанні* до однієї юридичної особи приєднується одна або більше юридичних осіб, права та обов'язки приєднаних юридичних осіб переходять до особи, до якої приєднуються.

При *поділі* на основі однієї юридичної особи утворюється дві чи більше нових юридичних осіб.

Ліквідація юридичної особи також є формою припинення її діяльності, але при ліквідації юридичної особи немає правонаступництва. Юридична особа ліквідується *по-перше*, за рішенням її учасників або органу юридичної особи, уповноваженого на це установчим документом; *по-друге*, за рішенням суду у разі здійснення діяльності без належного дозволу (ліцензії) чи діяльності, забороненої законом, а також в інших випадках, встановлених законом.

Ліквідація може відбуватися у добровільному порядку і примусовому. Порядок ліквідації юридичної особи визначається у ст. 111 ЦК України. Для виплати грошових сум кредиторам юридичної особи, що ліквідується, встановлена спеціальна черговість, яка визначена ст. 112 ЦК України.

Однією з підстав ліквідації юридичних осіб як суб'єктів підприємницької діяльності є банкрутство. Відповідно до ч. 3 ст. 110 ЦК України, якщо вартість майна юридичної особи є недостатньою для задоволення вимог кредиторів, юридична особа ліквідується в порядку, встановленому Законом України “Про відновлення платоспроможності боржника або визнання його банкрутом”.

Представництвом є відокремлений підрозділ юридичної особи, що розташований поза місцем її знаходження та здійснює представництво і захист інтересів юридичної особи (ст.95 ЦК України). Наприклад, представництво укладає договори, дає згоду на оплату рахунків тощо. Філії і представництва не мають прав юридичної особи. Керівник філії або представництва діє на підставі довіреності, одержаної від юридичної особи (ст. 95 ЦК України).

Види юридичних осіб. Залежно від існуючих форм власності в Україні юридичні особи поділяються на:

- а) приватні;
- б) колективні;

Відповідно до суб'єктного складу юридичні особи поділяються на:

- а) українські;
- б) спільні з участю іноземного інвестора;
- в) іноземні;
- г) міжнародні організації та об'єднання.

ЦК України виділяє юридичних осіб публічного права і юридичних осіб приватного права. *Юридичні особи публічного права* створюються незалежно від волі приватних осіб, для здійснення спеціальних функцій, не обумовлених їх участю у цивільному обороті (наприклад, міністерства і відомства, установи соціальної сфери).

Юридичні особи приватного права створюються за ініціативою приватних осіб на договірних засадах саме з метою участі у різних цивільно-правових відносинах. Цивільним правом регулюється порядок створення і діяльності саме юридичних осіб приватного права. Відповідно до ст. 83 ЦК України юридичні особи можуть створюватися у формі товариств, установ та в інших формах, встановлених законом. Перелік організаційно-правових форм юридичних осіб не є вичерпним.

Товариством є організація, створена шляхом об'єднання осіб (учасників), які мають право участі в цьому товаристві. Товариство може створюватися однією особою, якщо інше не передбачено законом. Товариства поділяються на підприємницькі та непідприємницькі.

Установою є організація, створена однією або кількома засновниками, які не беруть участі в її управлінні, шляхом об'єднання (виділення) їхнього майна для досягнення мети, визначеної засновниками, за рахунок цього майна.

Підприємство — це самостійний господарюючий статутний суб'єкт, який має права юридичної особи і здійснює виробничу, науково-дослідну і комерційну діяльність з метою одержання відповідного прибутку (доходу). Підприємство має самостійний баланс, розрахунковий та інші рахунки в установах банків, печатку зі своїм найменуванням, а також знак для товарів і послуг. Підприємство може здійснювати будь-які види господарської діяльності, якщо вони не заборонені законодавством України і відповідають цілям, передбаченим статутом підприємства. Залежно від форм власності, встановлених Законом України “Про власність”, можуть діяти підприємства таких видів:

- приватне підприємство, основане на власності фізичної особи;
- колективне підприємство, основане на власності трудового колективу підприємства;
- господарське товариство;

- підприємство, основане на власності об'єднань громадян;
- комунальне підприємство, основане на власності відповідної територіальної громади;
- державне підприємство, основане на державній власності, в тому числі казенне підприємство;
- спільне підприємство, основане на базі об'єднання майна різних власників (змішана форма власності). Серед засновників спільного підприємства можуть бути юридичні особи і громадяни України, інших держав;
- підприємство, основане на власності юридичних осіб і громадян інших держав. Створення таких підприємств регулюється окремим законодавством України.

Господарські товариства, до яких належать такі юридичні особи, які створені на підставі договору шляхом об'єднання майна (або майна і підприємницької діяльності) фізичних та юридичних осіб з метою одержання прибутку. Відповідно до розділу 2, гл. 8 ЦК України можуть створюватися акціонерні товариства, товариства з обмеженою та додатковою відповідальністю, повні товариства.

Особи, які утворюють господарські товариства, називаються їх засновниками. Підприємства, організації та установи, які стали учасниками товариства, не ліквідуються як юридичні особи.

Об'єднаннями капіталів розглядаються такі господарські товариства, як акціонерні та товариства з обмеженою і додатковою відповідальністю.

*Акціонерне товариство має статутний фонд, поділений на певне число акцій рівної номінальної вартості, і несе відповідальність за зобов'язаннями тільки майном товариства. Акціонери відповідають за зобов'язаннями товариства лише у межах належних їм акцій. Акціонерні товариства бувають: *відкритими*, акції яких можуть поширюватися шляхом відкритої передплати і купівлі-продажу на біржах, і *закритими*, коли акції розподіляються між засновниками і не можуть поширю-*

ватися шляхом передплати, купуватися і продаватися на біржах.

Товариство з обмеженою відповідальністю. У таких товариствах статутні фонди також поділено на частки (паї), розміри яких визначаються установчими документами. Різниця між ними полягає в тому, що акціонерні товариства формують статутний фонд шляхом випуску і розповсюдження акцій, володільці яких можуть бути наперед невідомими. Товариства з обмеженою відповідальністю утворюють статутні фонди за рахунок коштів учасників (пайовиків), кількість яких, як правило, невелика і наперед відома.

Товариством з додатковою відповідальністю визнається товариство, статутний фонд якого поділено на частки, визначені статутними документами. Учасники такого товариства відповідають за його боргами своїми внесками у статутний фонд, а при недостатності цих сум — додатково належним їм майном в однаковому для всіх учасників кратному розмірі до внеску кожного учасника.

Особи також можуть об'єднатися у повні і командитні товариства.

Повне товариство — це таке товариство, всі учасники якого займаються сумісною підприємницькою діяльністю і несуть солідарну відповідальність за зобов'язаннями товариства усім своїм майном. Солідарна відповідальність означає, що при недостатності майна у такого товариства кредитор має право звернутися з вимогою про покриття боргу як до всіх учасників разом, так і до кожного з них зокрема, як у частині, так і в повній сумі боргу.

Командитне товариство включає поряд з одним чи кількома учасниками, які несуть відповідальність за зобов'язаннями товариства усім своїм майном, також одного чи більше учасників, відповідальність яких обмежується вкладом у майно товариства (вкладників). Якщо в командитному товаристві беруть участь двоє чи більше учасників з повною відповідальністю, вони несуть солідарну відповідальність за

боргами товариства. Управляють справами командитного товариства лише учасники з повною відповідальністю.

Юридичні особи можуть на добровільних засадах об'єднувати свою виробничу, наукову, комерційну та інші види діяльності, якщо це не суперечить антимонопольному законодавству. Зокрема, підприємства мають право об'єднуватися в:

асоціації, тобто договірні об'єднання, створені з метою постійної координації господарської діяльності, при цьому асоціація не має права втручатися у виробничу і комерційну діяльність будь-кого з її учасників;

корпорації — договірні об'єднання, створені на основі поєднання виробничих, наукових та комерційних інтересів з делегуванням окремих повноважень з централізованого регулювання діяльності кожного з учасників;

консорціуми — тимчасові статутні об'єднання промислового і банківського капіталу для досягнення спільної мети;

концерни — статутні об'єднання підприємств промисловості, наукових організацій, транспорту, банків, торгівлі тощо на основі повної фінансової залежності від одного чи групи підприємців (ст.120 Господарського кодексу України).

Об'єднання є юридичною особою, може мати самостійний і зведений баланси, розрахунковий та інші рахунки в установах банків, печатку зі своїм найменуванням. Об'єднання діють на основі договору або статуту, затвердженого їх засновниками або власниками.

В Україні діють різні *об'єднання громадян* як юридичні особи. У ст. 1 Закону України “Про об'єднання громадян” від 6 червня 1992 р. зазначається, що об'єднанням громадян є добровільне громадське формування, створене на основі єдності інтересів для спільної реалізації громадянами своїх прав і свобод. Об'єднання громадян, незалежно від своєї назви (рух, конгрес, асоціація, фонд, спілка тощо), в розумінні цього закону визнається політичною партією або громадською організацією.

Політичною партією є об'єднання громадян — прихильників певної загальнонаціональної програми суспільного роз-

витку, які мають головною метою участь у виробленні державної політики, формування органів влади, місцевого та регіонального самоврядування та представництво в їх складі.

Громадською організацією є об'єднання громадян для задоволення та захисту своїх законних соціальних, економічних, творчих, вікових, національно-культурних, спортивних та інших спільних інтересів. Громадські організації створюються і діють у формі спілок (адвокатів, музикантів та інших), товариств. Для виконання поставлених завдань об'єднання громадян формують свою власну матеріальну базу, тобто можуть мати в власності кошти та інше майно, необхідне для здійснення статутної діяльності.

Різні **фонди** також наділяються правами юридичних осіб (наприклад Український фонд культури). Фондами визнаються організації, що заснуються громадянами і юридичними особами на основі їх добровільних і безповоротних майнових вкладів у благочинних або інших некомерційних цілях.

Релігійні організації також є учасниками цивільно-правових відносин і відповідно до Закону України "Про свободу совісті та релігійні організації" від 23 квітня 1991 р. (ст. 7) ці організації утворюються з метою задоволення релігійних потреб громадян сповідувати і поширювати віру і діють відповідно до своєї ієрархічної та інституційної структури, обирають, призначають і замінюють персонал згідно зі своїми статутами (положеннями). Релігійними організаціями в Україні є релігійні громади, управління й установи, монастирі, релігійні братства, місіонерські товариства, духовні навчальні заклади, а також об'єднання, що складаються з вищезазначених релігійних організацій.

Релігійна організація визнається юридичною особою з моменту реєстрації її статуту.

Контрольні питання

1. Які суб'єкти визнаються юридичними особами?
2. Розкрийте зміст ознак юридичної особи.
3. Які існують організаційно-правові форми і види юридичних осіб згідно з законодавством України?
4. Який існує порядок створення юридичних осіб?
5. В якому порядку відбувається легалізація юридичної особи?
6. Охарактеризуйте правоздатність і дієздатність юридичних осіб.
7. В якому порядку юридичні особи набувають цивільні права і створюють для себе цивільні обов'язки?
8. Як визначається законом правове положення філій, представництв, дочірніх підприємств?
9. У яких формах здійснюється припинення юридичних осіб?
10. Що таке ліквідація юридичної особи, на яких підставах і в якому порядку вона вчиняється?
11. Охарактеризуйте порядок ліквідації юридичних осіб шляхом банкрутства.
12. Яка існує черговість задоволення вимог кредиторів при визнанні боржника банкрутом?
13. Що таке "підприємство" і які його види визначаються законодавством України?
14. Охарактеризуйте поняття і види господарських товариств.
15. Які існують права і обов'язки господарських товариств?
16. Якими юридичними особами являються товариства?
17. Які існують об'єднання юридичних осіб?

Рекомендована література

1. *Конституція* України. Прийнята Верховною Радою України 28 червня 1996 р. // Відомості Верховної Ради України. — 1996. — №30 — Ст. 141.
2. *Цивільний кодекс* України від 16 січня 2003 р. // *Голос України*. — 2003. — № 45–46. — 12 березня 2003 р.; № 47–48. — 13 березня 2003 р.
3. *Про власність*: Закон України від 7 лютого 1991 р. // Відомості Верховної Ради УРСР. — 1991. — № 20. — Ст. 249.

4. *Про господарські товариства*: Закон України від 19 вересня 1991 р. // Відомості Верховної Ради УРСР. — 1991. — № 49. — Ст. 682.

5. *Про цінні папери і фондову біржу*: Закон України від 18 червня 1991 р. // Відомості Верховної Ради України. — 1991. — № 38. — Ст. 508.

6. *Про банки і банківську діяльність*: Закон України від 7 грудня 2000 р. // Відомості Верховної Ради України. — 2001. — № 5–6. — Ст. 30.

7. *Про благодійництво і благодійні організації*: Закон України від 16 вересня 1997 р. // Відомості Верховної Ради України. — 1997. — № 46. — Ст. 292.

8. *Про патентування деяких видів підприємницької діяльності*: Закон України від 23 березня 1996 р. // Відомості Верховної Ради України. — 1996. — № 20. — Ст. 82.

9. *Про об'єднання громадян*: Закон України від 16 червня 1992 р. // Відомості Верховної Ради України. — 1992. — № 34. — Ст. 504.

10. *Про свободу совісті та релігійні організації*: Закон України від 23 квітня 1991 р. // Відомості Верховної Ради УРСР. — 1991. — № 25. — Ст. 283.

13. *Про відновлення платоспроможності боржника або визнання його банкрутом*: Закон України від 14 травня 1992 р. (у новій ред. від 30 червня 1999 р.) // Відомості Верховної Ради України. — 1999. — № 42–43. — Ст. 378.

14. *Про холдингові компанії, що створюються в процесі корпоративізації та приватизації*: Указ Президента України від 11 травня 1994 р. // Урядовий кур'єр від 19 травня 1994 р. — № 76-77.

15. *Про створення Єдиного державного реєстру підприємств і організацій України*: Постанова Кабінету Міністрів України від 22 січня 1996 р. № 118 // Урядовий кур'єр від 1 лютого 1996 р. — №20–21.

16. *Про затвердження Положення про порядок державної реєстрації благодійних організацій*: Постанова Кабінету Міністрів України від 30 березня 1998 р. № 382 // Офіційний вісник України. — 1998. — № 13. — Ст. 490.

17. *Про порядок державної реєстрації суб'єктів підприємницької діяльності*: Постанова Кабінету Міністрів України від 25 травня 1998 р. № 740 // Офіційний вісник України. — 1998. — № 21. — Ст. 767.

18. *Положення* про державну реєстрацію суб'єктів підприємницької діяльності. Затв. постановою Кабінету Міністрів України від 25 травня 1998 р. № 740 // Офіційний вісник України. – 1998. – № 21. – Ст. 767.

19. *Про судову* практику про захист права приватної власності: Постанова Пленуму Верховного Суду України від 22.12.95 №20 – Збірник постанов Пленуму Верховного Суду України від 22.12.95 №20.

20. *Цивільне* право України: Підручник // Є.О. Харитонов, Н.О. Санахметова. – К.: Істина, 2003. – 776 с.

21. *Цивільне* право України: Підручник: У 2-х кн. / О.В.Дзера (керівник авт.кол.), Д.В.Боброва, А.С.Довгерт та ін.; За ред. О.В.Дзери, Н.С.Кузнецової. – К.: Юрінком Інтер, 2002. – Кн. 1. – С. 109–127.

22. *Цивільне* право України: Підручник: У 2 т. / Борисова В.І. (кер. авт. кол.), Баранова Л.М., Жилінкова І.В. та ін.; За заг. ред. В.І. Борисової, І.В. Спасибо-Фатєєвої, В.Л. Яроцького. – К.: Юрінком Інтер, 2004. – Т.1. – С. 111–158.

23. *Нецька Л.* Про окремі недоліки Закону України “Про господарські товариства” // Право України. – 2000. – № 4. – С. 77–79.

24. *Кравчук В.* Про правоздатність юридичних осіб: окремі питання // Право України. – 1999. – №11. – С.16–19.

25. *Пєсков В.* Правові аспекти організації дочірніх підприємств // Право України. – 1999. – №10. – С. 22–24.

26. *Соловійова Л.* Виникнення правосуб'єктності підприємств: деякі питання // Право України. – 2002. – № 7. – С. 36–39.

27. *Бондаренко І.* Засоби державного регулювання господарської діяльності за участю казенних підприємств // Право України. – 2001. – № 1. – С. 47–49.

28. *Гордієнко О.* Малі підприємства: критерії правового статусу і проблеми його вдосконалення // Підприємництво, господарство і право. – 2002. – № 6. – С. 8–12.

Тема 7. Держава Україна, Автономна Республіка Крим і територіальні громади як суб'єкти цивільного права

Відповідно до ст. 2 ЦК України учасниками цивільних відносин є фізичні особи та юридичні особи, а також держава Україна, Автономна Республіка Крим, територіальні громади, іноземні держави та інші суб'єкти публічного права. Держава Україна є носієм публічної влади і визначає правовий статус інших суб'єктів цивільного права.

Держава діє у цивільних відносинах на рівних правах з іншими учасниками цих відносин. Держава може створювати юридичні особи публічного права (державні підприємства, навчальні заклади тощо) у випадках та в порядку, встановлених Конституцією України та законом. Держава може створювати юридичні особи приватного права (підприємницькі товариства тощо), брати участь в їх діяльності на загальних підставах, якщо інше не встановлено законом (ст.167 ЦК України).

Як рівноправний учасник цивільних відносин держава набуває і здійснює цивільні права та обов'язки через органи державної влади у межах їхньої компетенції, встановленої законом. Дії цих органів вважаються діями самої держави. Від імені держави, за спеціальним дорученням можуть виступати фізичні та юридичні особи, органи влади Автономної Республіки Крим та органи місцевого самоврядування у випадку і в порядку, встановлених законом, іншими нормативно-правовими актами.

Держава, як і всі інші суб'єкти цивільного права, має цивільну правосуб'єктність, до якої входить цивільна правосуб'єктність та цивільна дієздатність. Але правосуб'єктність суб'єктів публічного права має деякі особливості. Наприклад, держава може успадковувати майно, але залишати його у спадок не може, тим самим вона не є повноцінним учасником спадкових відносин.

Держава може реалізовувати свою цивільну правосуб'єктність, вступаючи в цивільні правовідносини. Так, держава має своє відокремлене майно, яке не закріплене за окремими юридичними особами публічного права. Держава також може бути суб'єктом спільної власності за участю інших суб'єктів цивільного права.

Держава може бути учасником зобов'язальних правовідносин. Держава відповідає за своїми зобов'язаннями своїм майном, крім майна, на яке відповідно до закону не може бути звернено стягнення. Вона не відповідає за зобов'язаннями створених нею юридичних осіб, крім випадків, встановлених законом, а юридичні особи, що створені державою, не відповідають за зобов'язаннями держави. Держава не відповідає також за зобов'язаннями Автономної Республіки Крим і територіальних громад.

Держава може виступати у якості боржника у зобов'язаннях із заподіяння шкоди, договорах державної позики, кредитування тощо.

В окремих випадках, передбачених законом, на державу покладається обов'язок щодо відшкодування шкоди (ст.1207 ЦК України).

Як уже зазначалося, **Автономна Республіка Крим також є суб'єктом цивільного права**. Правовий статус Автономної Республіки Крим визначається Конституцією України, Конституцією Автономної Республіки Крим, законами та іншими нормативно-правовими актами.

Автономна Республіка Крим діє у цивільних відносинах на рівних правах з іншими учасниками цих відносин. Автономна Республіка Крим може створювати юридичні особи публічного права (навчальні заклади тощо) у випадках та в порядку, встановлених Конституцією України та законом, а також Автономна Республіка Крим може створювати юридичні особи приватного права (підприємницькі товариства тощо), брати участь в їх діяльності на загальних підставах, якщо інше не встановлено законом (ст. 168 ЦК України).

Автономна Республіка Крим набуває і здійснює цивільні права та обов'язки через органи влади Автономної Республіки Крим у межах їхньої компетенції, встановленої законом. Від імені Автономної Республіки Крим за спеціальними дорученнями можуть виступати фізичні та юридичні особи, органи державної влади, органи Автономної Республіки Крим та органи місцевого самоврядування.

Автономна Республіка Крим, також може успадковувати майно на підставі заповіту.

Автономна Республіка Крим не відповідає за зобов'язаннями створених нею юридичних осіб, крім випадків, встановлених законом. Юридичні особи, створені Автономною Республікою Крим, не відповідають за зобов'язаннями Автономної Республіки Крим. Також Автономна Республіка Крим не відповідає за зобов'язаннями держави і територіальних громад.

Територіальні громади як суб'єкти цивільного права здійснюють свою діяльність відповідно до Конституції України, Закону України “Про місцеве самоврядування в Україні” та інших нормативно-правових актів.

Відповідно до ст. 1 Закону України “Про місцеве самоврядування в Україні” територіальною громадою визнаються жителі, об'єднані постійним проживанням у межах села, селища, міста, що є самостійними адміністративно-територіальними одиницями, або добровільне об'єднання жителів кількох сіл, що мають єдиний адміністративний центр.

Територіальні громади можуть об'єднувати на договірних засадах об'єкти права комунальної власності, а також кошти місцевих бюджетів для виконання спільних проектів або для спільного фінансування (утримання) комунальних підприємств, організацій і установ, створювати для цього відповідні органи і служби (ст.60 ЗУ “Про місцеве самоврядування в Україні”).

Згідно зі ст. 142 Конституції України територіальна громада є суб'єктом права комунальної власності і на цьому праві

їй належить рухоме і нерухоме майно, доходи місцевих бюджетів, інші кошти, земля, природні ресурси, що є у власності територіальних громад сіл, селищ, міст, районів у містах, а також об'єкти їх спільної власності, що перебувають в управлінні районних і обласних рад.

Відповідно до ст. 3 Закону України “Про зовнішньоекономічну діяльність” територіальна громада може виступати суб'єктом зовнішньоекономічної діяльності.

Територіальна громада не відповідає за зобов'язаннями держави, Автономної Республіки Крим та інших територіальних громад.

Контрольні питання

1. Яким чином держава Україна може виступати як суб'єкт цивільного права?
2. Дайте визначення територіальній громаді.
3. Чи відповідає держава за своїми зобов'язаннями?
4. Яке майно може мати у власності територіальна громада?
5. Чи може бути територіальна громада суб'єктом зовнішньоекономічної діяльності?

Рекомендована література

1. *Конституція* України. Прийнята Верховною Радою України 28 червня 1996 р. // Відомості Верховної Ради України. — 1996. — № 30. — Ст. 141.
2. *Цивільний* кодекс України від 16 січня 2003 р. // *Голос України*. — 2003. — № 45–46. — 12 березня 2003 р.; № 47–48. — 13 березня 2003 р.
3. *Про затвердження Конституції Автономної Республіки Крим*: Закон України від 23 грудня 1998 р. // Відомості Верховної Ради України. — 1999. — № 5-6. — Ст. 43.
4. *Про місцеве самоврядування*: Закон України від 21 травня 1997 р. // Відомості Верховної Ради України. — 1997. — № 24. — Ст. 170.

5. *Про власність*: Закон України від 7 лютого 1991 р. // Відомості Верховної Ради УРСР. — 1991. — № 2. — Ст. 249.

6. *Про зовнішньоекономічну діяльність*: Закон України від 16 квітня 1991 р. // Відомості Верховної Ради УРСР. — 1991. — № 29. — Ст. 377.

7. *Цивільне право України*: Підручник // Є.О. Харитонов, Н.О. Санахметова. — К.: Істина, 2003. — 776 с.

8. *Цивільне право України*: Підручник: У 2-х кн. / О.В.Дзера (керівник авт.кол.), Д.В.Боброва, А.С.Довгерт та ін.; За ред. О.В.Дзери, Н.С.Кузнецової. — К.: Юрінком Інтер, 2002. — Кн. 1. — С. 128–135.

9. *Цивільне право України*: Підручник: У 2 т. / Борисова В.І. (кер. авт. кол.), Баранова Л.М., Жилінкова І.В. та ін.; За заг. ред. В.І. Борисової, І.В. Спасибо-Фатєєвої, В.Л. Яроцького. — К.: Юрінком Інтер, 2004. — Т.1. — С. 159–167.

Тема 8. Об'єкти цивільних прав

В Цивільному Кодексі України закріплено окремий розділ “Об'єкти цивільних прав” (ст.ст. 177–201). Під об'єктом цивільних прав розуміють матеріальні та нематеріальні блага, з приводу яких виникають цивільні правовідносини. Вважається, що об'єкти цивільних прав та об'єкти цивільних правовідносин — це тотожні поняття. Стаття 177 ЦК України відносить до об'єктів цивільних прав речі, у тому числі гроші та цінні папери, інше майно, майнові права, результати робіт, послуги, результати інтелектуальної, творчої діяльності, інформацію, а також інші матеріальні та нематеріальні блага.

Критерієм або необхідною ознакою об'єктів цивільних прав можна назвати їх **оборотоздатність** — це означає, що вони повинні бути об'єктами цивільного обороту. Їх можна поділити на об'єкти:

- що обертаються вільно;
- що обмежені в обігу;
- які, вилучені з обігу.

Відповідно до ст. 4 Закону України “Про власність” власник має право вчиняти щодо свого майна будь-які дії, що не суперечать закону. Згідно зі ст. 178 об'єкти цивільних прав можуть вільно відчужуватися або переходити від однієї особи до іншої в порядку правонаступництва чи спадкування або іншим чином, якщо вони не вилучені з цивільного обороту, або не обмежені в обороті, або не є невід'ємними від фізичної або юридичної особи.

Об'єкти, обмежені в обігу, — це об'єкти, які можуть належати тільки окремим учасникам цивільного обороту, або обіг таких об'єктів, їх придбання або відчуження може здійснюватися лише на підставі відповідного дозволу. Правовий режим речей регламентується актами цивільного законодавства.

Об'єкти, вилучені з цивільного обороту — це такі об'єкти, які не можуть бути предметом правочинів та іншим

чином переходити від одного суб'єкта до іншого в межах цивільного обороту і прямо встановлюються в законі. Наприклад, ядерні матеріали перебувають виключно у державній власності (ст. 9 Закону України “Про використання ядерної енергії та радіаційну безпеку”). Постановою Верховної Ради України “Про право власності на окремі види майна” від 17 червня 1991 р. (з наступними змінами і доповненнями) було затверджено Перелік видів майна, що не може перебувати у власності громадян, громадських об'єднань, міжнародних організацій та юридичних осіб інших держав на території України та Спеціальний порядок набуття права власності громадянами на окремі види майна, викладені відповідно в додатках № 1 і № 2. До майна, що не може перебувати у власності громадян, належать бойова і спеціальна військова техніка, вибухові речовини та інше.

Порушення встановлених правил обігу для об'єктів, обмежених в обігу, та для об'єктів, вилучених з обігу, при укладенні правочинів тягне за собою визнання таких правочинів недійсними.

Речі як об'єкти цивільних прав. Об'єктами цивільних прав є все те, з приводу чого складаються цивільні правовідносини і на що спрямовані суб'єктивні цивільні права та суб'єктивні цивільні обов'язки. Будь-який об'єкт повинен задовольняти потреби й інтереси учасників цивільних правовідносин. Річчю є предмет матеріального світу, щодо якого можуть виникати цивільні права та обов'язки (ст. 179 ЦК України).

В залежності від правового режиму речі поділяють на такі види:

- рухомі та нерухомі речі;
- індивідуально-визначені та родові;
- подільні та неподільні;
- споживні та неспоживні;
- головні та їх приналежності;
- продукція, плоди та доходи;
- гроші, валютні цінності та цінні папери.

Статтею 180 ЦК України особливим об'єктом права визнані тварини, на яких поширено правовий режим речі, крім випадків, встановлених законом.

Речі рухомі та нерухомі. ЦК України поділяє речі на рухоме та нерухоме майно. До нерухомого майна належать земельні ділянки та все, що розташоване на них і міцно з ними пов'язане, тобто об'єкти, переміщення яких без непропорційного збитку для призначення їх, є неможливим (жилі будинки, насадження, підприємства як майнові комплекси).

Перелік речей, які прирівнюються до нерухомих, не є вичерпним. Об'єкти нерухомості мають особливий правовий режим, який полягає у тому, що законодавство встановлює особливий порядок набуття права власності на них, їх відчуження тощо.

Державну реєстрацію права власності, зокрема на жилі і нежилі будинки, садові будинки, дачі, гаражі, будівлі виробничого, господарського, соціально-побутового та іншого призначення, розташовані на окремих земельних ділянках вулиць, площ і провулків під окремими порядковими номерами, квартири у багатоквартирних будинках, здійснюють державні комунальні підприємства бюро технічної інвентаризації. Порядок даної реєстрації регулює Тимчасове положення про порядок реєстрації прав власності на нерухоме майно, затверджене наказом Міністерства юстиції України від 7 лютого 2002 р. Крім того, згідно зі ст. 181 ЦК України режим нерухомої речі може бути поширений законом на повітряні та морські судна, судна внутрішнього плавання, космічні об'єкти, а також інші речі, права на які підлягають державній реєстрації.

Що стосується земельних ділянок, то Земельний кодекс України 2001 р. (ст. 202) передбачає обов'язкове здійснення державної реєстрації земельних ділянок у складі державного реєстру земель. Рухомими речами визнаються такі, які можна вільно переміщувати у просторі. Рухомим майном визнаються речі, гроші та цінні папери, які прямо не віднесені законом до нерухомості. Права на рухомі речі не підлягають державній

реєстрації. Але законом може передбачатись необхідність такої реєстрації для окремих видів рухомого майна. Наприклад, реєстрація автотранспорту.

Речі індивідуально-визначені і родові. Індивідуально-визначеними є такі речі, які відрізняються від інших індивідуальними ознаками, є єдиними у своєму роді, відрізняються від інших кількома ознаками та виділені із загальної маси речей даного роду (наприклад, із партії телевізорів). Індивідуально-визначені речі є незамінними. Тому загибель індивідуально-визначеної речі не з вини боржника звільняє його від передачі її уповноваженій особі.

Родовими називаються речі, яким належать єдині родові ознаки речей даного роду. Вони вимірюються вагою, числом, об'ємом. Випадкова загибель родової речі, за загальним правилом, не звільняє особу від виконання обов'язку з її передачі.

Речі подільні і неподільні. До *подільних* речей належать речі, які внаслідок поділу в натурі не змінюють свого призначення (наприклад продукти харчування). *Неподільними* вважаються такі речі, які при поділі втрачають своє цільове призначення (ст. 183 ЦК України). Наприклад, автомобіль, телефон, магнітофон тощо.

Речі споживні та неспоживні. Споживними є такі речі, які в результаті одноразового їх використання повністю знищуються (продукти харчування, паливо) або перетворюються на іншу річ (сировина). До споживних речей належать також гроші, оскільки використовувати їх можна, лише витрачаючи (ст. 185 ЦК України).

Неспоживними речами є такі, які при тривалому використанні зберігають своє призначення, первісний вигляд (наприклад, одяг, коштовності). Щодо практичного значення такого поділу речей, то наприклад, предметом договору найму, позики тощо можуть бути лише неспоживні речі. За такими договорами боржник зобов'язаний повернути ту ж саму річ, яку взяв у тимчасове користування.

Головні речі та їх приналежність. Річ, призначена для обслуговування іншої (головної) речі і пов'язана з нею спільним призначенням, є її приналежністю. Приналежність в усіх випадках слідує за головною реччю, якщо в договорі чи законі не встановлено інше (ст. 186 ЦК України). Це означає, що, наприклад, за договором купівлі-продажу жилого будинку до набувача разом із предметом договору переходять і господарські будівлі. Дана норма має диспозитивний характер і тому сторони можуть самостійно в договорі визначити, що право власності переходить тільки на будинок чи господарські будівлі.

І приналежність, і головна річ є фізично самостійними речами. Головна річ має самостійне значення, а її приналежність — залежне, допоміжне і слугує найкращому використанню головної речі. Приналежність головної речі вказується у стандартах, технічних умовах або преїскурантах, визначається договором. ЦК України виділяє також складні речі. Відповідно до ст. 188, якщо кілька речей утворюють єдине ціле, що дає змогу використовувати його за призначенням, вони вважаються однією річчю (складна річ). Правочин, вчинений щодо складної речі, поширюється на всі її складові частини, якщо договором не встановлено інше. До складних речей належить майно селянського (фермерського) господарства.

Не слід ототожнювати приналежність із запасними частинами, що призначаються для заміни складових деталей головної речі, що вийшли із ладу.

Продукція, плоди і доходи. Продукцією, плодами та доходами є все те, що виробляється, добувається, одержується з речі або приноситься річчю (ст. 189 ЦК України). Вони можуть бути або природними, або фактичними, або юридичними. *Плоди* — це природний результат органічного розвитку самої речі (приплід тварин, майбутній урожай, фрукти). *Продукція* — це майно, отримане в результаті цілеспрямованого використання речі (наприклад, виготовлені товари). *Доходи* — це те, що приносить річ, перебуваючи в експлуатації і цивільному обороті (орендна плата, дивіденди, плата за житло). Відповідно до ст.

189 ЦК України плоди, приплід тварин, доходи, що приносять речі, належать власникові речі, якщо інше не встановлено законом або договором власника з іншою особою.

Гроші та валютні цінності. Гроші є особливим різновидом речей. Законним платіжним засобом, обов'язковим до приймання за номінальною вартістю на всій території України, є гривня (ст. 192 ЦК України).

Грошам властиві ознаки родових і подільних речей. Родовий характер грошей полягає у тому, що розмір грошової суми визначається не кількістю грошових знаків, а числом вказаних у знаках грошових одиниць. Тому борг може бути погашений будь-якими купюрами. У ряді випадків гроші можуть виступати самостійним об'єктом певних договорів, зокрема позики, дарування, банківської позички.

Валютні цінності — це певні види майна, порядок вчинення правочинів з якими визначається законом. Відповідно до ст. 1 Декрету Кабінету Міністрів “Про систему валютного регулювання і валютного контролю” від 19 лютого 1993 р. до валютних цінностей належить валюта України, іноземна валюта, монетарні метали.

Валютою України визнаються грошові знаки у вигляді банкнот, казначейських білетів, монет та в інших формах, що перебувають в обігу та є законним платіжним засобом на території України. До валютних цінностей належать також кошти на рахунках, у вкладках у банківських та інших кредитно-фінансових установах на території України, платіжні документи (акції, облігації, купони до них, бони, векселі (тратти), боргові розписки, акредитиви, чеки, банківські накази, депозитні сертифікати, ощадні книжки, інші фінансові та банківські документи, виражені у валюті України.

Іноземною валютою визнаються відповідні іноземні грошові знаки, монети, що перебувають в обігу та є законним платіжним засобом на території відповідної іноземної держави, кошти у грошових одиницях іноземних держав та міжнародних розрахункових одиницях, що перебувають на рахунках

або вносяться до банківських та інших кредитно-фінансових установ за межами України, а також зазначені вище платіжні та інші документи, виражені в іноземній валюті або монетарних металах.

Цінні папери. Цінні папери є специфічним об'єктом цивільних прав. Відповідно до ст.1 Закону України “Про цінні папери і фондову біржу” цінними паперами визнаються грошові документи, які засвідчують право володіння або відносини позики, визначають взаємовідносини між особою, яка їх випустила, та їх власником і передбачають, як правило, виплату доходу у вигляді дивідендів або відсотків, а також передачу грошових та інших прав, що випливають з цих документів, іншим особам. Стаття 3 цього закону дає вичерпний перелік видів цінних паперів, до яких належать: акції, облігації внутрішніх та зовнішніх державних позик, облігації місцевих позик, облігації підприємств, казначейські зобов'язання України, ощадні сертифікати, інвестиційні сертифікати, векселі, приватизаційні папери. До похідних цінних паперів належать опціони, ф'ючерси, варанти та інші.

ЦК України виділяє такі групи та види цінних паперів:

- 1) пайові цінні папери, які засвідчують участь у статутному капіталі, надають їх власникам право на участь в управлінні емітентом і одержання частини прибутку;
- 2) боргові цінні папери, які засвідчують відносини позики;
- 3) похідні цінні папери, механізм випуску та обігу яких пов'язаний з правом на придбання чи продаж протягом строку, встановленого договором, цінних паперів, інших фінансових та (або) товарних ресурсів;
- 4) товаророзпорядчі цінні папери, які надають їхньому держателю право розпоряджатися майном, вказаним у цих документах. (ст. 195 ЦК України).

Майно. За ЦК України майном, як особливим об'єктом, вважається річ, сукупність речей, а також майнові права та обов'язки (ст. 190).

Ще одним об'єктом цивільних прав є **інформація**. Ст. 1 Закону України “Про інформацію” визначає, що під інформацією розуміються документовані або публічно оголошені відомості про події та явища, що відбуваються у суспільстві, державі та навколишньому природному середовищі. Також закон розрізняє інформацію з обмеженим доступом — це конфіденційна та таємна інформація (ст. 30 Закону).

Конфіденційна інформація — це відомості, які знаходяться у володінні, користуванні або розпорядженні окремих фізичних чи юридичних осіб і поширюється за їх бажанням відповідно до передбачених ними умов.

Таємна інформація — це інформація, яка містить відомості, що становлять державну та іншу передбачену законом таємницю, розголошення якої завдає шкоди особі, державі та суспільству. Порядок обігу та захисту таємної інформації визначається відповідними державними органами за умови дотримання вимог, що встановлюються законом.

Контрольні питання

1. Як визначаються об'єкти цивільного права і які їх ознаки?
2. Охарактеризуйте речі як об'єкт цивільного права.
3. Наведіть класифікацію речей.
4. Чи являються гроші та цінні папери об'єктами цивільного права?
5. Які особисті немайнові права являються об'єктами цивільного права?

Рекомендована література

1. *Конституція* України. Прийнята Верховною Радою України 28 червня 1996 р. // Відомості Верховної Ради України. — 1996. — №30. — Ст. 141.
2. *Цивільний* кодекс України від 16 січня 2003 р. // *Голос України*. — 2003. — № 45–46. — 12 березня 2003 р.; № 47–48. — 13 березня 2003 р.

3. *Про власність*: Закон України від 7 лютого 1991 р. // Відомості Верховної Ради УРСР. — 1991. — № 2. — Ст. 249.

4. *Про цінні папери і фондову біржу*: Закон України від 18 червня 1991 р. // Відомості Верховної Ради України. — 1991. — № 38. — Ст. 508.

5. *Про приватизаційні папери*: Закон України від 6 березня 1992 р // Відомості Верховної Ради України. — 1992. — № 24. — Ст. 352.

6. *Про державне регулювання ринку цінних паперів в Україні*: Закон України від 30 жовтня 1996 р. // Відомості Верховної Ради України. — 1996. — № 51. — Ст. 292.

7. *Про Національну депозитарну систему та особливості електронного обігу цінних паперів в Україні*: Закон України від 10 грудня 1997 р. // Відомості Верховної Ради України. — 1998. — № 15. — Ст. 67.

8. *Про порядок здійснення розрахунків в іноземній валюті*: Закон України від 23 вересня 1994 р. // Відомості Верховної Ради України. — 1994. — № 40. — Ст. 364.

9. *Про використання ядерної енергії та радіаційну безпеку*: Закон України від 8 лютого 1995 р. // Відомості Верховної Ради України. — 1995. — № 12. — Ст. 81.

10. *Про інформацію*: Закон України від 2 жовтня 1992 р. // Відомості Верховної Ради України. — 1992. — № 48. — Ст. 650.

11. *Про науково-технічну інформацію*: Закон України від 25 червня 1993 р. // Відомості Верховної Ради України. — 1993. — №33. — Ст. 345.

12. *Про природно-заповідний фонд України*: Закон України від 16 червня 1992 р. // Відомості Верховної Ради України. — 1992. — №34. — Ст. 502.

13. *Про державне регулювання видобутку, виробництва і використання дорогоцінних металів і дорогоцінного каміння та контроль за операціями з ними*: Закон України від 18 листопада 1997 р. // Відомості Верховної Ради України. — 1998. — № 9. — Ст. 34.

14. *Про систему валютного регулювання і валютного контролю*: Декрет Кабінету Міністрів України від 19 лютого 1993 р. // Відомості Верховної Ради України. — 1993. — № 17. — Ст. 184.

15. *Корнєєв В.* Правовий режим функціонування ринку облігацій внутрішньої державної позики // Право України. — 1999. — № 11. — С. 41–45.

16. *Ромовська З.* Особисті немайнові права фізичних осіб // Українське право. — 1997. — Число 1. — С. 47–60.

17. *Цивільне* право України: Підручник: У 2-х кн. / О.В.Дзера (керівник авт.кол.), Д.В.Боброва, А.С.Довгерт та ін.; За ред. О.В.Дзери, Н.С.Кузнецової. — К.: Юрінком Інтер, 2002. — Кн. 1. — С. 136–160.

18. *Цивільне* право України: Підручник: У 2 т. / Борисова В.І. (кер. авт. кол.), Баранова Л.М., Жилінкова І.В. та ін.; За заг. ред. В.І. Борисової, І.В. Спасибо-Фатєєвої, В.Л. Яроцького. — К.: Юрінком Інтер, 2004. — Т.1. — С. 166–198.

19. *Бірюков І.А., Заїка Ю.О., Співак В.М.* Цивільне право України Загальна частина. К.:Наукова думка, 2000. — С. 74–88.

20. *Полянничко А.* Правове значення індосаменту в процесі передачі права на іменні цінні папери // Право України. — 2001 — № 6. — С. 52–57.

21. *Безклубий І.* Цінні папери: поняття, зміст, юридичні характеристики // Право України. — 2001. — № 9. — С. 33–38.

Тема 9. Здійснення та захист цивільних прав

Під здійсненням цивільних прав слід розуміти реалізацію тих можливостей, які передбачені суб'єктивним цивільним правом. Суб'єкти цивільних правовідносин можуть вчиняти як юридичні, так і фактичні дії. Наприклад, користування майном, що належить власнику, це — фактична дія, а продаж власником свого майна це — юридична дія. Особа може здійснювати свої права вільно, на власний розсуд, як особисто, так і через представників. Але є такі права, які особа може здійснювати лише особисто, наприклад, укладати шлюб, складати заповіт тощо.

Особа за тих чи інших причин може не здійснювати своїх цивільних прав, але це не є підставою для їх припинення, крім випадків, встановлених законом. Цивільне законодавство встановлює й межі здійснення цивільних прав у ст. 13 ЦК України. Так, цивільні права особа здійснює у межах, наданих їй договором або актами цивільного законодавства. При здійсненні своїх прав особа зобов'язана утримуватися від дій, які могли б порушити права інших осіб, завдати шкоди довкіллю або культурній спадщині. Також не допускаються дії особи, що вчиняються з наміром завдати шкоди іншій особі, а також зловживання правом в інших формах. При здійсненні цивільних прав особа повинна додержуватися моральних заasad суспільства. Не допускаються використання цивільних прав з метою неправомірного обмеження конкуренції, зловживання монопольним становищем на ринку, а також недобросовісна конкуренція. У разі недодержання особою при здійсненні своїх прав вимог, які встановлені частинами другою — п'ятою ст. 13 ЦК України, суд може зобов'язати її припинити зловживання своїми правами, а також застосувати інші наслідки, встановлені законом.

Як відомо, крім цивільних прав особа має і цивільні обов'язки. Відповідно до ст. 14 ЦК України цивільні обов'язки виконуються у межах, встановлених договором або актом

цивільного законодавства. Особа не може бути примушена до дій, вчинення яких не є обов'язковим для неї. Виконання цивільних обов'язків забезпечується засобами заохочення та відповідальністю, які встановлені договором або актом цивільного законодавства. Особа може бути звільнена від цивільного обов'язку або його виконання у випадках, встановлених договором або актами цивільного законодавства.

Кожна особа має право на захист своїх порушених прав, їх невизнання або оспорування. *Захист цивільних прав* може здійснюватись судом, Президентом України, органами державної влади, органами влади Автономної Республіки Крим, органами місцевого самоврядування, нотаріусом, а також особисто особою.

Способами захисту цивільних прав та інтересів судом можуть бути:

- 1) визнання права;
- 2) визнання правочину недійсним;
- 3) припинення дії, яка порушує право;
- 4) відновлення становища, яке існувало до порушення;
- 5) примусове виконання обов'язку в натурі;
- 6) зміна правовідношення;
- 7) припинення правовідношення;
- 8) відшкодування збитків та інші способи відшкодування майнової шкоди;
- 9) відшкодування моральної (немайнової) шкоди;
- 10) визнання незаконними рішення, дій чи бездіяльності органу державної влади, органу влади Автономної Республіки Крим або органу місцевого самоврядування, їхніх посадових і службових осіб.

Суд може захистити цивільне право або інтерес іншим способом, що встановлений договором або законом.

Визнання права означає підтвердження судом наявності відповідного права у конкретного суб'єкта.

Визнання правочину недійсним. При такому визнанні судом застосовується двостороння реституція.

Припинення дії, яка порушує право. Наприклад, можуть порушуватись майнові та особисті немайнові права і в такому випадку суд зобов'язує припинити правопорушення.

Відновлення становища, яке існувало до порушення. Застосовується при порушенні цивільного права. Наприклад, при порушенні особистих немайнових прав суд зобов'язує правопорушника відшкодувати завдані збитки.

Примусове виконання обов'язку в натурі. Полягає в тому, що зобов'язана особа повинна вчинити певні дії або утриматись від них. Такий засіб, як правило, застосовується у зобов'язальних правовідносинах.

Зміна правовідношення. Може відбуватися різними шляхами, наприклад зміни одного обов'язку на інший.

Припинення правовідношення. Застосовується, наприклад, у разі зловживання цивільним правом.

Відшкодування збитків та інші способи відшкодування майнової шкоди. Відповідно до ст. 22 ЦК України особа, якій завдано збитків у результаті порушення її цивільного права, має право на їх відшкодування.

Збитками є:

- 1) втрати, яких особа зазнала у зв'язку зі знищенням або пошкодженням речі, а також витрати, які особа зробила або мусить зробити для відновлення свого порушеного права (реальні збитки);
- 2) доходи, які особа могла б реально одержати за звичайних обставин, якби її право не було порушене (упущена вигода).

Збитки відшкодовуються у повному обсязі, якщо договором або законом не передбачено відшкодування у меншому або більшому розмірі. Якщо особа, яка порушила право, одержала у зв'язку з цим доходи, то розмір упущеної вигоди, що має відшкодуватися особі, право якої порушено, не може бути меншим від доходів, одержаних особою, яка порушила право.

На вимогу особи, якій завдано шкоди, та відповідно до обставин справи майнова шкода може бути відшкодована і в

інший спосіб, зокрема, шкода, завдана майну, може відшкодуватися в натурі (передання речі того ж роду та тієї ж якості, поладження пошкодженої речі тощо).

Відшкодування моральної (немайнової) шкоди. Кожна особа має право на відшкодування моральної шкоди, завданої внаслідок порушення її прав.

Згідно зі ст. 23 ЦК України моральна шкода полягає:

- 1) у фізичному болю та стражданнях, яких фізична особа зазнала у зв'язку з каліцтвом або іншим ушкодженням здоров'я;
- 2) у душевних стражданнях, яких фізична особа зазнала у зв'язку з протиправною поведінкою щодо неї самої, членів її сім'ї чи близьких родичів;
- 3) у душевних стражданнях, яких фізична особа зазнала у зв'язку із знищенням чи пошкодженням її майна;
- 4) у приниженні честі, гідності, а також ділової репутації фізичної або юридичної особи.

Моральна шкода відшкодовується грошми, іншим майном або в інший спосіб.

Розмір грошового відшкодування моральної шкоди визначається судом залежно від характеру правопорушення, глибини фізичних та душевних страждань, погіршення здібностей потерпілого або позбавлення його можливості їх реалізації, ступеня вини особи, яка завдала моральної шкоди, якщо вина є підставою для відшкодування, а також з урахуванням інших обставин, які мають істотне значення. При визначенні розміру відшкодування враховуються вимоги розумності і справедливості.

Моральна шкода відшкодовується незалежно від майнової шкоди, яка підлягає відшкодуванню, та не пов'язана з розміром цього відшкодування. Моральна шкода відшкодовується одноразово, якщо інше не встановлено договором або законом.

Захист цивільних прав та інтересів Президентом України, органами державної влади, органами влади Автономної Рес-

публіки Крим або органами місцевого самоврядування, передбачений, перш за все Конституцією України (ст.ст. 3, 19, 40, 102, 106, 116, 118). Найпоширенішим способом такого захисту є визнання правового акта незаконним і (або) його скасування.

Рішення, прийняте зазначеними органами щодо захисту цивільних прав та інтересів, не є перешкодою для звернення за їх захистом до суду.

Захист цивільних прав та інтересів учасників цивільних правовідносин здійснюється також *нотаріусом* шляхом вчинення виконавчого напису на борговому документі у випадках і в порядку, встановлених законом (ст. 18 ЦК України). Порядок вчинення виконавчих написів визначається Законом України “Про нотаріат” (від 2.09.1993 р.) та Інструкцією про порядок вчинення нотаріальних дій нотаріусами України, затвердженою наказом Міністерства юстиції України від 18.06.1994 р. № 18/5.

Також законодавством передбачається *самозахист цивільних прав* ч.5 ст. 55 Конституції України, яка закріплює положення про те, що кожен має право будь-якими не забороненими законом способами захищати свої права і свободи від порушень і протиправних посягань, та ст. 19 ЦК України, яка регламентує, що особа має право на самозахист свого цивільного права та права іншої особи від порушень і протиправних посягань.

Самозахистом є застосування особою засобів протидії, які не заборонені законом та не суперечать моральним засадам суспільства.

Способи самозахисту мають відповідати змісту права, що порушене, характеру дій, якими воно порушене, а також наслідкам, що спричинені цим порушенням. Способи самозахисту можуть обиратися самою особою чи встановлюватися договором або актами цивільного законодавства.

Контрольні питання

1. Перелічіть способи захисту цивільних прав.
2. У чому полягає моральна шкода згідно з ЦК України?
3. Що таке збитки?
4. Яким чином здійснює захист цивільних прав нотаріус?
5. Якими способами особа може здійснювати самозахист цивільних прав?

Рекомендована література

1. *Конституція* України. Прийнята Верховною Радою України 28 червня 1996 р. // Відомості Верховної Ради України. — 1996. — №30. — Ст. 141.
2. *Цивільний* кодекс України від 16 січня 2003 р. // *Голос України*. — 2003. — № 45–46. — 12 березня 2003 р.; № 47–48. — 13 березня 2003 р.
3. *Про інформацію*: Закон України від 2 жовтня 1992 р. // Відомості Верховної Ради України. — 1992. — № 48. — Ст. 650.
4. *Про Антимонопольний комітет* України: Закон України від 26 листопада 1993 р. // Відомості Верховної Ради України. — 1993. — № 50. — Ст. 472.
5. *Про порядок* відшкодування шкоди, завданої громадянину незаконними діями органів дізнання, попереднього слідства, прокуратури і суду: Закон України від 1 грудня 1994 р. // Відомості Верховної Ради України. — 1995. — № 1. — Ст. 1.
6. *Про практику* розгляду судами цивільних справ за позовами про відшкодування шкоди: Постанова Пленуму Верховного Суду України від 27 березня 1992 р. № 6 // *Юридичний вісник України*. — 2002. — № 26.
8. *Про судову* практику в справах про відшкодування моральної (немайнової) шкоди: Постанова Пленуму Верховного Суду України від 31 березня 1995 р. № 4 // *Бюлетень законодавства і юридичної практики України*. — 2003. — № 3.
9. *Цивільне* право України: Підручник // Є.О. Харитонов, Н.О. Саніахметова. — К.: Істина, 2003. — 776 с.
10. *Цивільне* право України: Підручник: У 2-х кн. / О.В.Дзера (керівник авт.кол.), Д.В.Боброва, А.С.Довгерт та ін.; За ред. О.В.Дзери, Н.С.Кузнецової. — К.: Юрінком Інтер, 2002. — Кн. 1. — С. 206-218.

11. *Цивільне* право України: Підручник: У 2 т. / Борисова В.І. (кер. авт. кол.), Баранова Л.М., Жилінкова І.В. та ін.; За заг. ред. В.І. Борисової, І.В. Спасибо-Фатєєвої, В.Л. Яроцького. — К.: Юрінком Інтер, 2004. — Т.1. — С. 254–267.

12. *Грибанов В. П.* Осуществление и защита гражданских прав. — М., 2000. — С. 40–64.

13. *Бородін М.* Конституційне право громадянина на звернення до суду за захистом своїх прав // Право України. — 2000. — № 8. — С. 65–66.

14. *Кузьміна С.* Правове регулювання запобігання недобросовісній конкуренції: окремі питання // Право України. — 2000. — №3. — С. 91–93.

Тема 10. Правочини

За ст. 202 ЦК України — правочином є дія особи, спрямована на набуття, зміну чи припинення цивільних прав та обов'язків. Правочини — це вольові і правомірні дії.

ЦК України (ст. 205) розрізняє такі форми зовнішнього вияву волі: усно, письмовим актом, поведінкою особи. Мовчання визначається виявом волі укласти правочин у випадках, передбачених законом або договором.

Види правочинів.

1) Залежно від кількості сторін, що беруть участь у правочині, вони бувають одно-, дво- або багатосторонніми.

Одностороннім є такий правочин, якщо для його виникнення достатньо волевиявлення однієї сторони. Наприклад, заповіт (розпорядження своїм майном на випадок смерті) є одностороннім правочином, тому що для його складання і оформлення необхідно волевиявлення тільки заповідача. До односторонніх правочинів належать також прийняття і відмова від спадщини.

Двосторонній правочин — для його виникнення необхідні зустрічні волевиявлення двох сторін. Такий правочин також називається договором. Наприклад, волевиявлення однієї сторони (покупця) купити майно і зустрічне (тобто протилежне за змістом) волевиявлення іншої сторони (продавця) продати майно є двостороннім правочином купівлі-продажу або договором купівлі-продажу.

Для виникнення багатостороннього правочину необхідно волевиявлення трьох і більше сторін. Наприклад, укладення договору про спільну діяльність між трьома або більше особами (юридичними чи фізичними).

До правовідносин, які виникли з односторонніх правочинів, застосовуються загальні положення про зобов'язання та про договори, якщо це не суперечить актам цивільного законодавства або суті одностороннього правочину (ч. 5 ст. 202 ЦК України).

2) Залежно від мети правочини поділяються на оплатні і безоплатні, каузальні і абстрактні.

У оплатному правочині дії однієї сторони відповідає обов'язок іншої сторони вчинити зустрічну дію. У договорі купівлі-продажу продавець передає майно у власність покупця, а останній зобов'язаний прийняти майно і сплатити за нього певну грошову суму.

У безплатному правочині сторона зобов'язана вчинити дії, а інша має право вимагати виконання цих дій без вчинення зустрічних власних дій. Односторонні правочини є безоплатними. Наприклад, договір дарування та безоплатного користування майном є двостороннім, безоплатним правочином.

Каузальними (від лат. *cause* — причина) називаються правочини в яких визначається мета їх укладення. Більшість цивільно-правових правочинів є каузальними, тому що суб'єкти, як правило, прагнуть досягти певної мети (наприклад, договір купівлі-продажу, підяду тощо).

У абстрактних правочинів не визначено підстави їх здійснення. На дійсність та укладання такого правочину потрібна вказівка закону. Абстрактним правочином є видача векселя.

3) Залежно від способу укладання правочини поділяються на реальні та консенсуальні.

Для укладення реального правочину (від лат. *res* — річ) поряд зі згодою сторін необхідне вчинення фактичних дій (наприклад, передача майна, речей тощо). До реальних правочинів належать договори позики, перевезення, дарування.

Консенсуальні правочини (від лат. *consensus* — згода) вважаються укладеними з моменту досягнення згоди сторін за всіма істотними умовами. Більшість правочинів є консенсуальними.

4) Залежно від строку дії правочини бувають строкові та безстрокові.

Строковим вважається правочин, в якому визначено момент його вступу в дію, момент припинення, момент виникнення у сторін прав і обов'язків тощо.

Слід відрізнити також умовні правочини, щодо яких правові наслідки пов'язуються з настанням певної обставини. Обстави-

на може бути *відкладальною та скасувальною*. Особи мають право обумовити настання або зміну прав та обов'язків обставиною, щодо якої невідомо, настане вона чи ні — це відкладальна обставина. Також особи мають право обумовити припинення прав та обов'язків обставиною, щодо якої невідомо, настане вона чи ні — це скасувальна обставина (ст. 212 ЦК України).

У безстрокових правочинах не визначається ні момент вступу їх в дію, ні момент припинення. Такий правочин припиняється та вступає в силу на вимогу однієї із сторін.

Умови чинності правочинів регламентує ст. 203 ЦК України:

- зміст правочину не може суперечити Цивільному кодексу, іншим актам цивільного законодавства, а також моральним засадам суспільства;
- особа, яка вчиняє правочин, повинна мати необхідний обсяг цивільної дієздатності;
- волевиявлення учасника правочину має бути вільним і відповідати його внутрішній волі;
- правочин має вчинятися у формі, встановленій законом;
- правочин має бути спрямований на реальне настання правових наслідків, що обумовлені ним;
- правочин, що вчиняється батьками (усиновлювачами), не може суперечити правам та інтересам їхніх малолітніх, неповнолітніх чи непрацездатних дітей.

Недодержання стороною (сторонами) вимог чинності правочину в момент його вчинення є підставою недійсності правочину. Якщо такий правочин укладено, але не виконано, то суд або господарський суд визнає його недійсним без застосування будь-яких санкцій до сторін, оскільки вони ще не порушили закон. Як свідчить практика, суди дуже часто визнають недійсними правочини, які вже повністю або частково виконано. У таких випадках визнання правочину недійсним означає, що він не породжує юридичних наслідків, заради досягнення яких його укладено. Тому кожна зі сторін зобов'язу-

ється повернути другій стороні у натурі все, що вона одержала на виконання цього правочину, а в разі неможливості такого повернення — відшкодувати вартість того, що одержано, за цінами, які існують на момент відшкодування, тобто сторони поновлюються у стані, в якому перебували до укладення правочину. Такі наслідки недійсності угоди називаються двосторонньою реституцією (ст. 216 ЦК України).

Форма правочину. *Форма правочину* — це спосіб вираження волі осіб, що його укладають. Правочини можуть вчинятися в різних формах, зокрема в письмовій (простій чи з нотаріальним посвідченням), в усній або шляхом мовчання. Сторони мають право обирати форму правочину, якщо інше не встановлене законом.

Згідно зі ст. 206 ЦК України *усно можуть вчинятися правочини*, які повністю виконуються сторонами у момент їх вчинення, за винятком правочинів, які підлягають нотаріальному посвідченню та (або) державній реєстрації, а також правочинів, для яких недодержання письмової форми має наслідком їх недійсність. Наприклад, договір купівлі-продажу, укладений в усній формі, буде вважатися недійсним.

Відповідно до ст. 207 ЦК України правочин вважається таким, що вчинений у письмовій формі, якщо його зміст зафіксований в одному або кількох документах, у листах, телеграмах, якими обмінялися сторони, та якщо воля сторін виражена за допомогою телетайпного, електронного або іншого технічного засобу зв'язку.

Правочин вважається таким, що вчинений у письмовій формі, якщо він підписаний його стороною (сторонами). Правочин, який вчиняє юридична особа, підписується особами, уповноваженими на це її установчими документами, довіреністю, законом або іншими актами цивільного законодавства, та скріплюється печаткою.

Використання при вчиненні правочинів факсимільного відтворення підпису за допомогою засобів механічного або іншого копіювання, електронно-числового підпису або іншого

аналога власноручного підпису допускається у випадках, встановлених законом, іншими актами цивільного законодавства, або за письмовою згодою сторін, у якій мають міститися зразки відповідного аналога їхніх власноручних підписів.

Якщо ж фізична особа у зв'язку з хворобою або фізичною вадою не може підписатися власноручно, за її дорученням текст правочину у її присутності підписує інша особа.

Підпис іншої особи на тексті правочину, що посвідчується нотаріально, засвідчується нотаріусом або посадовою особою, яка має право на вчинення такої нотаріальної дії, із зазначенням причин, з яких текст правочину не може бути підписаний особою, яка його вчиняє.

Підпис іншої особи на тексті правочину, щодо якого не вимагається нотаріального посвідчення, може бути засвідчений відповідною посадовою особою за місцем роботи, навчання, проживання або лікування особи, яка його вчиняє.

Цивільний кодекс також визначає правочини, які належить вчиняти у письмовій формі:

- 1) правочини між юридичними особами;
- 2) правочини між фізичною та юридичною особою, крім правочинів, які повністю виконуються сторонами у момент їх вчинення і щодо яких не передбачена обов'язкова письмова форма, нотаріальне посвідчення або державна реєстрація;
- 3) правочини фізичних осіб між собою на суму, що перевищує у двадцять і більше разів розмір неоподаткованого мінімуму доходів громадян, крім правочинів, які повністю виконуються сторонами у момент їх вчинення і щодо яких не передбачена обов'язкова письмова форма, нотаріальне посвідчення або державна реєстрація;
- 4) інші правочини, щодо яких законом встановлена письмова форма.

Наведений вище перелік стосується правочинів, що мають просту письмову форму, але письмові правочини також можуть підлягати нотаріальному посвідченню та державній реєстрації лише у випадках, встановлених законом, або за домовленістю

сторін. Нотаріальне посвідчення здійснюється нотаріусом або іншою посадовою особою, яка відповідно до закону має право на вчинення такої нотаріальної дії, шляхом посвідчувального напису на документі, в якому викладено текст правочину.

Недійсні правочини. Недодержання письмової форми правочину спричинює його недійсність лише у випадках, коли такий наслідок прямо зазначений у законі.

ЦК України передбачає наслідки недодержання вимог закону про нотаріальне посвідчення одностороннього правочину і договору (ст.ст. 219, 220). Недодержання вимоги закону про нотаріальне посвідчення одностороннього правочину має наслідком його недійсність. ЦК України допускає виняток з цього правила. Суд може визнати такий правочин дійсним, якщо буде встановлено, що він відповідає справжній волі особи, яка його вчинила, а нотаріальному посвідченню правочину перешкоджала обставина, яка не залежала від її волі.

Недодержання сторонами вимоги закону про нотаріальне посвідчення договору має наслідком його недійсність. З цього правила також передбачені винятки.

Якщо сторони домовилися щодо усіх істотних умов договору, що підтверджуються письмовими доказами, і відбулося повне або часткове виконання договору, але одна зі сторін ухиляється від його нотаріального посвідчення, суд може визнати такий договір дійсним.

Вчинення правочинів недієздатними особами, а також малолітніми до 14 років, особами, що мають неповну чи обмежену дієздатність, за межами їх дієздатності, зумовлює їх недійсність.

ЦК України передбачає правові наслідки вчинення правочину, якщо обома сторонами правочину є малолітні: у разі його недійсності застосовується двостороння реституція. У разі неможливості повернути майно в натурі його вартість відшкодовують батьки (усиновителі) чи опікун, якщо буде встановлено, що вчиненню правочину сприяла їхня винна поведінка. У ЦК України одним з правових наслідків недійсності правочину, вчиненого недієздатною особою, є обов'язок дієздатної

сторони компенсувати опікунові недієдатної особи моральну шкоду, якщо буде встановлено, що вона знала про психічну хворобу або недоумство іншої сторони або могла припускати такий стан особи. Правочини, укладені неповнолітніми за межами їх дієдатності і обмежено дієдатними особами за межами їх дієдатності, можуть бути визнані недійсними за позовом їх батьків, усиновителів та піклувальників.

ЦК України передбачає загальну правоздатність юридичних осіб. Це вплинуло на формулювання норм про правові наслідки укладення юридичною особою правочину, якого вона не мала права вчиняти. У ст. 227 передбачається, що правочин юридичної особи, вчинений нею без спеціального дозволу (ліцензії), може бути визнаний судом недійсним. Наслідки недійсності правочинів юридичних осіб різні. Якщо угодою юридичної особи (юридичних осіб) порушено публічний порядок, то до сторін (сторони), що діяли навмисно, застосовуються санкції, встановлені ст. 228 ЦК України.

Важливим елементом правочину є *волевиявлення*. Але бувають випадки, коли правочин укладається під впливом насильства.

Насильство — фізичний або психічний вплив па особистість учасника угоди або його близьких з метою спонукати до укладення угоди. Особа, яка укладає угоду під впливом насильства, фактично позбавляється можливості виявити власну волю, її воля замінюється волею насильника.

Угода з *вадами* волі має місце і тоді, коли вона укладається у зв'язку з тим, що одна із сторін *умисно вводить в оману* іншу, повідомляючи їй про факти, які не відповідають дійсності. *Обман* має місце і тоді, коли одна із сторін замовчує обставини, які мають істотне значення для угоди. Наприклад, сторона замовчує недоліки майна, яке відчужується. Угода, що укладається під впливом обману, може бути визнана **недійсною**.

Види недійсних правочинів. В юридичній літературі розрізняють правочини *абсолютно недійсні, або нікчемні, та відносно недійсні, або оспорювані*.

Нікчемні правочини. Їхню недійсність визначено безпосередньо у правовій нормі. Саме тому вони є недійсними вже у момент їх укладення незалежно від пред'явлення позову і рішення суду. Суд та господарський суд зобов'язані констатувати факт недійсності правочину, незважаючи на бажання сторін, і за власною ініціативою застосовувати статті ЦК України, що передбачають певні види нікчемних правочинів.

До нікчемних належать правочини:

- а) вчинені з порушенням обов'язкової нотаріальної або простої письмової форми (ст.ст. 218, 219, 220 ЦК України);
- б) укладені малолітніми, які не досягли 14 років (ст. 221 ЦК України);
- в) вчинені неповнолітніми (ст. 222 ЦК України);
- г) вчинені громадянами, визнаними недієздатними (ст. 226 ЦК України);
- д) які порушують публічний порядок (ст. 228 ЦК України);
- е) вчинені юридичними особами без відповідного дозволу (ліцензії) (ст. 227 ЦК України);
- є) фіктивні та удавані правочини (ст.ст. 234, 235 ЦК України).

Оспорювані правочини. Деякі угоди з дефектами суб'єктного складу волі все ж таки породжують права та обов'язки сторін, а отже є дійсними. Проте їхня дійсність є нестійкою, нестабільною, оскільки законодавець надав право відповідним особам заперечувати правочини в суді або господарському суді, а тому вони можуть бути визнані недійсними. Тому й називаються вони *відносно дійсними або оспорюваними*.

До них відносять правочини, укладені:

- неповнолітніми віком від 14 до 18 років (ст. 222 ЦК України);
- громадянами, обмеженими у дієздатності (ст. 223 ЦК України);
- громадянами, нездатними розуміти значення своїх дій (ст. 225 ЦК України);

- правочини, вчинені юридичними особами без відповідного дозволу (ліцензії) (ст. 227 ЦК України);
- внаслідок помилки (ст. 229 ЦК України);
- внаслідок обману, насильства, зловмисної угоди представника однієї сторони з другою, під впливом тяжких обставин (ст.ст. 230,231, 232,233 ЦК України);
- фіктивні правочини (ст.234 ЦК України).

Правочин, визнаний нікчемним, вважається таким з моменту його вчинення (ст. 236 ЦК України). Це правило поширюється на всі недійсні правочини. Наприклад, угода купівлі-продажу, укладена під впливом обману, набуває належної юридичної сили. Проте за позовом особи, що уклала її під впливом обману, вона визнається недійсною не з моменту пред'явлення позову і не з моменту вступу судового рішення у законну силу, а з моменту її укладення.

Законодавець допускає винятки з цього правила, а саме: якщо із самого змісту правочину випливає, що він може бути припинений лише на майбутнє, дія правочину визнається недійсною і припиняється на майбутнє (ч. 2 ст. 236 ЦК України). Виходячи з цього правила, угода визнається недійсною з моменту вступу судового рішення у законну силу. Вона може бути визнана недійсною повністю або недійсними визнаються її окремі частини. При цьому недійсні частини угоди не тягнуть за собою недійсності інших її частин, оскільки можна припустити, що угоду було б укладено і без включення недійсної її частини.

Контрольні питання

1. Що являє собою правочин і які його ознаки?
2. Які існують види правочинів у цивільному праві?
3. Як виражається воля суб'єктів права у правочинах?
4. Охарактеризуйте умови дійсності правочинів.
5. Які правочини визнаються недійсними?
7. Які вади у суб'єктному складі можуть бути виявлені в деяких правочинах?

8. Охарактеризуйте правочини з вадами волі.
9. Які правочини відносяться до нікчемних і заперечних?
10. Які правочини укладаються з настанням певної обставини?
11. Яка різниця між обставинами і строками в правочинах?

Рекомендована література

1. *Конституція* України. Прийнята Верховною Радою України 28 червня 1996 р. // Відомості Верховної Ради України. — 1996. — №30. — Ст. 141.

2. *Цивільний* кодекс України від 16 січня 2003 р. // *Голос України*. — 2003. — № 45–46. — 12 березня 2003 р.; № 47–48. — 13 березня 2003 р.

3. *Про товарну* біржу: Закон України від 10 грудня 1991 р. // Відомості Верховної Ради України. — 1992. — № 10. — Ст. 139.

4. *Щодо* визнання угод недійсними: Постанова Вищого Господарського Суду України від 19 грудня 2002 р. // *Галицькі контракти*. — 2003. — № 7.

5. *Про деякі* питання практики вирішення спорів, пов'язаних з визнанням угод недійсними: Роз'яснення Вищого Арбітражного Суду України від 12 березня 1999 р. // *Юридичний вісник України*. — 2002. — № 6. — С. 26.

6. *Про судову* практику у справах про визнання угод недійсними: Постанова Пленуму Верховного Суду України від 28 квітня 1978 р. №3 // *Постанови Пленуму Верховного Суду України 1972–2002: Офіц. вид.* / За заг. ред. В.Т. Маляренка. К.: Вид-во А.С.К., 2003. — С. 74–78.

7. *Бірюков І.А., Заїка Ю.О., Снівак В.М.* Цивільне право України. Загальна частина. — К.: Наукова думка, 2000. — С. 99–115.

8. *Цивільне* право України: Підручник: У 2-х кн. / О.В.Дзера (керівник авт.кол.), Д.В.Боброва, А.С.Довгерт та ін.; За ред. О.В.Дзери, Н.С.Кузнецової. — К.: Юрінком Інтер, 2002. — Кн. 1. — С. 168–183.

9. *Цивільне* право України: Підручник // Є.О. Харитонов, Н.О.Саніахметова. — К.: Істина, 2003. — 776 с.

10. *Цивільне* право України: Підручник: У 2 т. / Борисова В.І. (кер. авт. кол.), Баранова Л.М., Жилінкова І.В. та ін.; За заг. ред. В.І. Борисової, І.В. Спасибо-Фатєєвої, В.Л. Яроцького. — К.: Юрінком Інтер, 2004. — Т.1. — С. 215–243.

Тема 11. Представництво і довіреність

Представництво має місце тоді, коли особа за певних обставин не може здійснювати деякі свої суб'єктивні права і доручає здійснення цих прав від свого імені іншій особі, тобто представнику.

Відповідно до ч.1 ст. 237 ЦК України *представництвом* є правовідношення, в якому одна сторона (представник) зобов'язана або має право вчинити правочин від імені другої сторони, яку вона представляє.

Представництво виникає на підставі договору, закону, акта органу юридичної особи та з інших підстав, встановлених актами цивільного законодавства.

У відносинах представництва розрізняють внутрішні і зовнішні правові зв'язки. Представництво включає правовідносини:

- 1) між тим, кого представляють, і представником;
- 2) між тим, кого представляють, і третьою особою;
- 3) між представником і третьою особою.

Внутрішні відносини представництва складаються між тим, кого представляють, і представником, зумовлюючи виникнення у того, кого представляють, прав і обов'язків внаслідок діяльності представника. Зовнішні відносини представництва бувають двох видів: 1) відносини між представником і третіми особами, які мають фактичний характер; 2) правові відносини між тим, кого представляють, і третіми особами, встановлення яких є результатом дій представника.

В силу зовнішніх правовідносин представництва представник зобов'язаний інформувати третю особу про представницький характер своєї дії (інформаційний обов'язок) та надати докази наявності і змісту повноваження.

Представниками і тими, кого представляють, можуть бути як громадяни, так і юридичні особи.

Особою, яку представляють, може бути будь-яка правоздатна особа. Представниками можуть бути громадяни, які мають

достатній обсяг дієздатності. За загальним правилом, це особи, що досягли 18-літнього віку. У виняткових випадках як представники можуть виступати також особи, що досягли трудового повноліття, тобто шістнадцяти років. Представниками не можуть бути особи, що перебувають під опікою або піклуванням.

Коло дій, які можуть бути здійснені за допомогою представництва, обмежене. Так, згідно з ч. 1 ст. 238 ЦК України представник може бути уповноважений на вчинення лише тих правочинів, право на вчинення яких має особа, яку він представляє. Це означає, що опікун, призначений малолітньому, може самостійно вчиняти лише дрібні побутові правочини. Не допускається укладення через представника правочину, який за своїм характером може вчинятися тільки особисто тією особою, яку він представляє, а також інших правочинів, вказаних у законі. Наприклад, договір довічного утримання, заповіт, реєстрація шлюбу, тощо — ці юридичні дії мають здійснюватися особисто.

Усі юридичні дії представник зобов'язаний здійснювати в інтересах того, кого представляє. З метою захисту цивільних прав та інтересів того, кого представляють, законом встановлена заборона укладення угоди представником відносно себе особисто або відносно іншої особи, представником якої він одночасно є. Наприклад, опікун не може укласти угоди зі своїм підопічним, а також представляти його при укладенні угод або веденні судової справи між підопічним і своїми близькими родичами.

Передоручення. Представник зобов'язаний вчиняти правочин за наданими йому повноваженнями особисто. Він може передати свої повноваження частково або в повному обсязі іншій особі, якщо це встановлено договором або законом між особою, яку представляють, і представником, або якщо представник був вимушений до цього з метою охорони інтересів особи, яку він представляє. Представник, який передав свої повноваження іншій особі, повинен повідомити про це особу, яку він представляє, та надати їй необхідні відомості про особу, якій передані відповідні повноваження (замісника). Невиконання цього обов'язку покладає на особу, яка передала повноваження,

відповідальність за дії замісника як за свої власні. Правочин, вчинений замісником, створює, змінює, припиняє цивільні права та обов'язки особи, яку він представляє (ст. 240 ЦК України).

Правочин, вчинений представником з перевищенням повноважень, створює, змінює, припиняє цивільні права та обов'язки особи, яку він представляє, лише у разі наступного схвалення правочину цією особою. Правочин вважається схваленим зокрема у разі, якщо особа, яку він представляє, вчинила дії, що свідчать про прийняття його до виконання.

Наступне схвалення правочину особою, яку представляють, створює, змінює і припиняє цивільні права та обов'язки з моменту вчинення цього правочину (ст. 241 ЦК України).

При перевищенні повноважень представник зі своєї ініціативи розширює межі наданого йому повноваження, не погодивши такий відступ з довірителем.

Види представництва:

1. представництво на підставі закону;
2. представництво на підставі акта органу юридичної особи та з інших підстав, встановлених актами цивільного законодавства;
3. представництво на підставі договору.

Батьки (усиновлювачі) є законними представниками своїх малолітніх та неповнолітніх дітей. Опікун є законним представником малолітньої особи та фізичної особи, визнаної недієздатною. Також законним представником у випадках, встановлених законом, може бути інша особа (ст. 242 ЦК України).

Представництво за довіреністю може ґрунтуватися на акті органу юридичної особи.

Довіреність є письмовий документ, що видається однією особою іншій особі для представництва перед третіми особами. Довіреність на вчинення правочину представником може бути надана особою, яку представляють (довірителем), безпосередньо третій особі.

Залежно від обсягу повноважень, якими наділяється повірена особа, існують такі види довіреності:

- 1) генеральна (загальна) довіреність;

- 2) спеціальна довіреність;
- 3) разова довіреність.

Генеральна (загальна) довіреність уповноважує представника на здійснення правочинів та інших юридичних дій різного характеру.

Спеціальна довіреність надає повноваження на здійснення юридичних дій або правочинів певного типу.

Разова довіреність уповноважує на здійснення якого-небудь одного правочину або юридичної дії. Наприклад, довіреність на отримання заробітної плати, стипендії.

Видача довіреності є одностороннім правочином. Основні правила видачі довіреності закріплені у Законі України “Про нотаріат”.

Довіреність є іменним документом, в ній обов’язково повинно бути указано, хто і кому видав довіреність.

Форма довіреності письмова, вона має містити необхідні реквізити: вказівку на суб’єкти, місце, дату видачі тощо. Також у довіреності має бути зазначено обсяг повноважень, наданий представникові тим, кого представляють.

Частина 3 ст. 245 ЦК України визначає довіреності, що прирівнюються до нотаріально посвідчених.

– довіреність військовослужбовця або іншої особи, яка перебуває на лікуванні у госпіталі, санаторії та іншому військово-лікувальному закладі, може бути посвідчена начальником цього закладу, його заступником з медичної частини, старшим або черговим лікарем;

– довіреність військовослужбовця, а в пунктах дислокації військової частини, з’єднання, установи, військово-навчального закладу, де немає нотаріуса чи органу, що вчиняє нотаріальні дії, а також довіреність робітника, службовця, члена їхніх сімей і члена сім’ї військовослужбовця може бути посвідчена командиром (начальником) цих частини, з’єднання, установи або закладу;

– довіреність особи, яка перебуває у місці позбавлення волі (слідчому ізоляторі), може бути посвідчена начальником місця позбавлення волі.

Строк довіреності встановлюється у довіреності. Якщо строк довіреності не встановлений, вона зберігає чинність до припинення її дії. Строк довіреності, виданої в порядку передоручення, не може перевищувати строку основної довіреності, на підставі якої вона видана.

Якщо у довіреності не вказана дата її вчинення, то вона є нікчемною.

Представництво за довіреністю припиняється у разі:

- 1) закінчення строку довіреності;
- 2) скасування довіреності особою, яка її видала;
- 3) відмови представника від вчинення дій, що були визначені довіреністю;
- 4) припинення юридичної особи, яка видала довіреність;
- 5) припинення юридичної особи, якій видана довіреність;
- 6) смерті особи, яка видала довіреність, оголошення її померлою, визнання її недієздатною або безвісно відсутньою, обмеження її цивільної дієздатності.
У разі смерті особи, яка видала довіреність, представник зберігає свої повноваження за довіреністю для ведення невідкладних справ або таких дій, невиконання яких може призвести до виникнення збитків;
- 7) смерті особи, якій видана довіреність, оголошення її померлою, визнання її недієздатною або безвісно відсутньою, обмеження її цивільної дієздатності.

З припиненням представництва за довіреністю втрачає чинність передоручення.

У разі припинення представництва за довіреністю представник зобов'язаний негайно повернути довіреність (ст. 248 ЦК України).

Контрольні питання

1. Як Ви розумієте представництво?
2. Назвіть види представництва.
3. Які особи не можуть бути представниками?
4. Дайте визначення та назвіть види довіреності.
5. Назвіть підстави припинення довіреності.

Рекомендована література

1. *Конституція* України. Прийнята Верховною Радою України 28 червня 1996 р. // Відомості Верховної Ради України. — 1996. — № 30. — Ст. 141.
2. *Цивільний* кодекс України від 16 січня 2003 р. // *Голос України*. — 2003. — № 45–46. — 12 березня 2003 р.; № 47–48. — 13 березня 2003 р.
3. *Про нотаріат*: Закон України від 2 вересня 1993 р. // Відомості Верховної Ради України. — 1993. — № 39. — Ст. 383.
4. *Про затвердження* Інструкції про порядок вчинення нотаріальних дій нотаріусами України: Наказ Міністерства юстиції України від 14 червня 1994 р. № 18/5 // Комп'ютерна правова система “Ліга: Закон”, “Нормативно-правові акти України” .
5. *Цивільне* право України: Підручник // Є.О. Харитонов, Н.О. Саниахметова. — К.: Істина, 2003. — 776 с.
6. *Бірюков І.А., Заїка Ю.О., Сівак В.М.* Цивільне право України. Загальна частина. — К.: Наукова думка, 2000. — С. 124-137.
7. *Цивільне* право України: Підручник: У 2-х кн. / О.В.Дзера (керівник авт. кол.), Д.В.Боброва, А.С.Довгерт та ін.; За ред. О.В.Дзери, Н.С.Кузнецової. — К.: Юрінком Інтер, 2002. — Кн. 1. — С. 196–205.
8. *Цивільне* право України: Підручник: У 2 т. / Борисова В.І. (кер. авт. кол.), Баранова Л.М., Жилінкова І.В. та ін.; За заг. ред. В.І. Борисової, І.В. Спасибо-Фатєєвої, В.Л. Яроцького. — К.: Юрінком Інтер, 2004. — Т.1. — С. 244–253.
9. *Крупко П.* Договір доручення як форма надання повноважень при добровільному представництві // *Право України*. — 2002. — №9. — С. 104–109.
10. *Крупко П.* Наслідки неналежного здійснення добровільного представництва // *Право України*. — 2002. — №10. — С. 108–114.
11. *Фурса С.* Довіреність та інститут представництва в цивільному законодавстві, нотаріальному і цивільному процесах України // *Право України*. — 1999. — № 4. — С. 94.

Тема 12. Строки та терміни. Позовна давність

Строки розглядаються за їх місцем у системі юридичних фактів цивільного права. Оскільки права та обов'язки частіше виникають за волею їхніх носіїв, то вольовий характер мають і строки, які обмежують їхню дію у часі. Строки, встановлені законом, стають обов'язковими для суб'єктів правовідносин або внаслідок того, що закон забороняє їхнє скорочення за угодою сторін (наприклад, строки позовної давності), або тому, що сторони не використали надану їм можливість визначити строк на свій розсуд (наприклад, збільшити гарантійний строк). Строки встановлюються самими учасниками правовідносин або за рішенням суду чи іншого юрисдикційного органу. Перебіг і обчислення строків у цивільному праві відбуваються за правилами, встановленими законодавством. Серед обставин, які впливають на перебіг строків позовної давності (зупинення, перерву), закон передбачає вольові дії учасників правовідносин або державних органів.

Суд за наявності поважних причин прогаяння строку позовної давності може відновити цей строк і захистити порушене право (п.5 ст.267 ЦК України). Учасники відносин можуть змінювати встановлені ними строки, наближати або віддаляти момент здійснення певних дій у часі.

Змістом строку є дія, або подія. Строки як часова форма, в якій відбуваються події або здійснюються дії (бездіяльність), породжують юридичні наслідки лише у зв'язку з діями і подіями. Пропуск строку позовної давності тягне за собою відмову у позові не просто у зв'язку із закінченням такого строку, а тому, що позивач у встановлений строк не вчинив позову до відповідача про захист порушеного права.

Відповідно до ст.251 ЦК України *строком* визнається період у часі, із закінченням якого пов'язана дія чи подія, яка має юридичне значення. У цьому разі строк визначається періодом, що обчислюється роками, місяцями, тижнями, днями

чи годинами. Початок строку чи його закінчення може визначатися також вказівкою на подію, яка має неминуче настати. *Терміном* визнається момент у часі, із настанням якого пов'язана дія чи подія, яка має юридичне значення. Термін визначається календарною датою або ж вказівкою на подію, яка має неминуче настати.

Класифікація цивільно-правових строків (термінів). Строки у цивільному праві класифікуються за різними критеріями.

За *джерелами встановлення* виділяють строки (терміни), які визначаються:

– *законом* (наприклад, авторське право діє протягом усього життя автора і 70 років після його смерті, починаючи з 1 січня року, який настає за роком смерті автора), такі строки є імперативними;

– *договором* (наприклад, за договором позики сторони визначили строк повернення грошей до 15 січня поточного року);

– *рішенням суду, господарського або третейського суду* (наприклад, за рішенням суду відповідач повинен виконати зобов'язання тощо).

За *ступенем самостійності учасників* цивільних правовідносин у встановленні строків їх поділяють на *імперативні і диспозитивні*. Імперативні не підлягають зміні за згодою сторін (наприклад, не допускається скорочення позовної давності — ч. 2 ст. 259 ЦК України). Диспозитивні строки визначаються за згодою сторін, тобто можуть бути змінені (наприклад, строки в орендних відносинах).

За *розподілом обсягу прав та обов'язків* сторін за окремими періодами часу розрізняють *загальні й окремі* строки (наприклад, річний строк дії договору — це загальний строк поставки продукції, окремі ж строки — місячні, квартальні тощо — визначають поставку окремих партій продукції до закінчення цих проміжків часу у межах загального строку).

За *способами встановлення* строки визначаються закінченням періоду часу, що обчислюється роками, місяця-

ми, тижнями, днями і годинами. Термін, встановлений законом, іншими правовими актами, правочином або такий, що призначається судом, найчастіше визначається календарною датою. Строк або термін можуть бути визначені також вказівкою на подію, яка обов'язково має настати, або моментом витребування кредитора, або вказівкою на подію, яка може настати, а може і не настати (наприклад, страховий випадок може настати, а може і ні).

Цивільні правовідносини прийнято поділяти на регулятивні та охоронювальні. Регулятивні правовідносини встановлюють *строки здійснення суб'єктивних прав і виконання обов'язків*, а охоронювальні визначають *строки захисту цивільних прав*. До них належать строки:

- а) гарантійні;
- б) оперативного захисту;
- в) претензійні;
- г) позовної давності;
- д) процесуальні.

В абсолютних цивільних правовідносинах діє принцип безстроковості суб'єктивних прав, що належать управомоченій особі. Наприклад, право власності не обмежено для власника будь-яким строком. Особисті немайнові права, не пов'язані з майновими (право на таємницю особистого життя тощо), невіддільні від особи їх носія, безстрокові.

Закінчення строку, передбаченого для здійснення права та виконання обов'язку, за загальним правилом, не тягне за собою автоматичного припинення цього права або обов'язку, оскільки зберігається можливість їхнього примусового здійснення і захисту протягом певних строків в оперативному, претензійному або позовному порядку.

Але для деяких правовідносин у законі передбачається, що нездійснення права або невиконання обов'язку у певний строк призводить до припинення цього права або обов'язку. Такі строки називаються *присікальними*. Так, відповідно до п. 1 ст. 247 ЦК України строк дії довіреності визначається у самій

довіреності. Якщо строк її дії не зазначений, довіреність зберігає чинність до її припинення. Представництво за довіреністю припиняється у разі закінчення строку довіреності. Отже, строк дії довіреності є присікальним строком, бо по його закінченні припиняється право представника діяти від імені особи, яку він представляє.

Суть *гарантійного строку* полягає в тому, що при виявленні у товарах (роботах, послугах) відступів від умов договору про якість покупець (замовник) на свій вибір може вимагати від виготовлювача:

- а) заміни товару;
- б) відповідного зменшення винагороди;
- в) безоплатного усунення недоліків;
- г) розірвання договору з відшкодуванням покупцеві збитків.

У ст.16 ЦК України визначено способи захисту цивільних прав та органи, що здійснюють примусовий захист прав громадян та юридичних осіб. Цивільне законодавство передбачає випадки, коли порушене суб'єктивне право може захищатися особистими односторонніми діями управомоченої особи без звернення до компетентного юрисдикційного органу (ст.19 ЦК України).

Оперативний захист здійснюється у певному порядку і в строки, встановлені законом або договором. Так, допускається одностороння відмова від виконання договору поставки (повна або часткова) в разі істотного порушення договору однією із сторін. Договір поставки вважається відповідно зміненим або розірваним з моменту одержання стороною (постачальником) повідомлення іншої сторони (покупця) про односторонню відмову від виконання договору, якщо інший термін не передбачений у повідомленні або не визначений угодою сторін.

Претензійні строки. Суть претензійного порядку вирішення цивільно-правового спору полягає у тому, що особа, право якої порушене, звертається з претензією до зобов'язаної особи про добровільне задоволення вимог управо-

моченого: про визнання права, відновлення становища, яке існувало до порушення права, передачу речі, відшкодування збитків тощо. Претензійне врегулювання спорів між учасниками цивільно-правових зв'язків основане на добровільній і взаємній повазі інтересів сторін.

У відносинах, де сторонами виступають господарюючі суб'єкти (юридичні та фізичні особи), останні застосовують у випадках, передбачених Господарським процесуальним кодексом, або за домовленістю між собою заходи досудового (претензійного) врегулювання господарських спорів (ст. ст. 5, 6 Господарського процесуального кодексу України).

Позовна давність — це строк, в межах якого особа може звернутися до суду з вимогою про захист свого цивільного права або інтересу (ст. 256 ЦК України). Позовна форма захисту цивільних прав є основною формою їхнього захисту у суді.

Позовна давність поділяється на два види: загальну і спеціальну.

Загальний строк позовної давності становить три роки незалежно від того, хто подає позов: громадянин (фізична особа), юридична особа, держава тощо (ст.257 ЦК України).

Спеціальні строки позовної давності встановлено законодавчими актами для окремих видів вимог. Вона може бути скороченою або більш тривалою порівняно із загальною позовною давністю.

Відповідно до ст. 258 ЦК України позовна давність в один рік застосовується, зокрема, до вимог:

- про стягнення неустойки (штрафу, пені);
- про спростування недостовірної інформації, поміщеної у засобах масової інформації. У цьому разі позовна давність обчислюється від дня поміщення цих відомостей у засобах масової інформації або від дня, коли особа довідалася чи могла довідатися про ці відомості;
- про переведення на співвласника прав та обов'язків покупця у разі порушення переважного права купівлі частки у праві спільної часткової власності (ст. 362 ЦК);

- у зв'язку з недоліками проданого товару (ст. 681 ЦК);
- про розірвання договору дарування (ст. 728 ЦК);
- у зв'язку з перевезенням вантажу, пошти (ст. 925 ЦК);
- про оскарження дій виконавця заповіту (ст. 1293 ЦК).

Подовжена позовна давність також буває двох видів: протягом 5 років і протягом 10 років.

Позовна давність у п'ять років застосовується до вимог про визнання недійсним правочину, вчиненого під впливом насильства або обману. Позовна давність у десять років застосовується до вимог про застосування наслідків нікчемного правочину.

Щодо зміни позовної давності, то позовна давність, встановлена законом, може бути збільшена за домовленістю сторін. Договір про збільшення позовної давності укладається у письмовій формі. Але сторони за своєю домовленістю скоротити строк позовної давності не можуть.

Важливе значення має визначення початкового моменту перебігу позовної давності, оскільки від нього залежить і правильне обчислення строку давності та захист порушеного матеріального права.

Перебіг загальної або спеціальної позовної давності починається з дня, коли особа дізналася або повинна була дізнатися про порушення свого права або про особу, яка порушила право.

У визначенні моменту виникнення права на позов відображаються як об'єктивні, так і суб'єктивні моменти: об'єктивний — сам факт порушення права, суб'єктивний — особа дізналася або повинна була дізнатися про це порушення.

З урахуванням особливостей конкретних правовідносин початок перебігу позовної давності може бути пов'язаний з різними юридичними фактами та їх оцінкою управомоченою особою.

Так, за зобов'язаннями з визначеним строком їх виконання перебіг позовної давності починається зі спливом строку виконання. У зобов'язаннях, у яких строк виконання не вста-

новлено або визначено моментом вимоги кредитора, останній може вимагати виконання, а боржник має право виконати зобов'язання у будь-який час. Якщо кредитор вимагає виконання зобов'язання, боржник зобов'язаний зробити це в 7-денний строк за умови, що із закону, договору або змісту зобов'язання не випливає обов'язок негайного виконання. Початок перебігу строку позовної давності у подібних випадках має бути приурочений або до дня пред'явлення кредитором вимоги про виконання зобов'язання, якщо обов'язок негайного виконання випливає із закону або договору чи змісту зобов'язання, або до моменту закінчення 7-денного строку, протягом якого боржник не виконав свого обов'язку на вимогу кредитора. За регресними зобов'язаннями перебіг позовної давності починається з моменту виконання основного зобов'язання.

У разі порушення права чи охоронюваного законом інтересу неповнолітньої особи позовна давність починається від дня досягнення нею повноліття.

Після початку перебігу позовної давності можуть виникати обставини (юридичні факти), які або перешкоджають управомоченій особі своєчасно пред'явити позов, або іншим способом впливають на нормальний перебіг давності. Ці обставини можуть призводити до:

- а) зупинення перебігу давності (ст.263 ЦК України);
- б) переривання її (ст.264 ЦК України);

Перебіг позовної давності *зупиняється* у разі:

- якщо пред'явленню позову перешкоджала надзвичайна або невідворотна за даних умов подія (неперекорна сила);
- у разі відстрочення виконання зобов'язання (мораторій) на підставах, встановлених законом;
- у разі зупинення дії закону або іншого нормативно-правового акта, який регулює відповідні відносини;
- коли позивач або відповідач перебуває у складі у Збройних Сил України, переведених на воєнний стан.

Крім зупинення перебіг позовної давності може бути перерваний. За ЦК України (ст. 246) переривання позовної давності допускається лише у двох випадках:

- при вчиненні особою дії, що свідчить про визнання нею свого боргу або іншого обов'язку.
- у разі пред'явлення особою позову до одного із кількох боржників, а також якщо предметом позову є лише частина вимоги, право на яку має позивач.

Після переривання перебіг позовної давності починається заново.

Суть переривання позовної давності полягає у тому, що при настанні вищезазначених обставин перебіг давності починається спочатку, а час, який минув до перерви, до нового строку не зараховується. Жодні інші обставини, у тому числі зміна осіб у зобов'язанні, не впливають на перебіг позовної давності.

Закінчення строку позовної давності щодо головної вимоги означає, що цей строк закінчився і щодо додаткової вимоги (неустойки, звернення стягнення на заставлене майно тощо). Проте, якщо суд визнає поважними причини погашення позовної давності, порушене право підлягає захистові. При цьому перелік поважних причин закон не вказує, це має вирішити суд. У судовій практиці такими визнаються тривала хвороба, перебування за кордоном тощо. Сплив позовної давності позбавляє уповноважену особу можливості захистити в суді своє порушене право.

Порядок обчислення строків та позовної давності. Строк починається з наступного дня після календарної дати чи настання події, якими визначено його початок. Строк, обчислюваний роками, спливає у відповідні місяць і число останнього року цього строку, а коли він обчислюється місяцями, то відповідного числа останнього місяця строку. Якщо кінець строку, обчислюваного місяцями, припадає на місяць, який не має відповідного числа, строк закінчується в останній день цього місяця. Якщо строк обчислюється тижнями, то він спливає у відповідний день останнього тижня строку.

Іноді особі доводиться вчиняти дію в останній день певного строку. За загальним правилом, цей день триває 24 години. У разі вчинення дії щодо установи, де робочий день закінчується раніше, строк закінчується у момент, коли у цій установі за встановленими правилами припиняються відповідні операції. Проте строк не вважається пропущеним, якщо письмові документи або повідомлення здано до установи зв'язку до 24 години останнього дня строку. Якщо кінець строку припадає на неробочий день, останнім днем строку вважається наступний за ним робочий день.

За загальним правилом, норми про позовну давність поширюються на всі цивільні правовідносини. Але тут є певні винятки. Так, згідно зі ст. 268 ЦК України позовна давність не поширюється:

- на вимогу, що випливає із порушення особистих немайнових прав, крім випадків, встановлених законом;
- на вимогу вкладника до банку (фінансової установи) про видачу вкладу;
- на вимогу про відшкодування шкоди, завданої каліцтвом, іншим ушкодженням здоров'я або смертю;
- на вимогу власника або іншої особи про визнання незаконним правового акта органу державної влади, органу влади Автономної Республіки Крим або органу місцевого самоврядування, яким порушено його право власності або інше речове право;
- на вимогу страхувальника (застрахованої особи) до страховика про здійснення страхової виплати (страхового відшкодування).

Законом можуть бути встановлені також інші вимоги, на які не поширюється позовна давність. Тобто закон не дає вичерпного переліку таких вимог.

Контрольні питання

1. Які існують особливості строків в цивільних правовідносинах?
2. Які розрізняються строки у цивільному праві?
3. Що слід розуміти:
 - а) під строком здійснення цивільних прав;
 - б) під строком виконання обов'язків;
 - в) під строком захисту цивільних прав?
4. Які загальні правила відрахування строків закріплені в чинному цивільному законодавстві?
5. Що являє собою позовна давність?
6. Які розрізняються строки позовної давності?
7. Охарактеризуйте вимоги, на які позовна давність не поширюється.
8. Що таке перебіг строків позовної давності?
9. Які застосовуються правила щодо визначення моменту позовної давності?
10. Визначте підстави, за якими призупиняється перебіг строків позовної давності.
11. В якому порядку переривається перебіг строків позовної давності?
12. Які передбачаються підстави і порядок відновлення строків позовної давності?

Рекомендована література

1. *Конституція* України. Прийнята Верховною Радою України 28 червня 1996 р. // Відомості Верховної Ради України. — 1996. — № 30. — Ст. 141.
2. *Цивільний* кодекс України від 16 січня 2003 р. // *Голос України*. — 2003. — № 45–46. — 12 березня 2003 р.; № 47–48. — 13 березня 2003 р.
3. *Житловий* кодекс УРСР від 30 червня 1983 р. // Комп'ютерна правова система “Ліга: Закон”.
4. *Про авторське право* і суміжні права: Закон України від 11 липня 2001 р. // Відомості Верховної Ради України. — 2001. — № 43. — Ст. 214.

5. *Про захист* прав споживачів: Закон України від 12 травня 1991 р. // Відомості Верховної Ради УРСР. — 1991. — № 30. — Ст. 379.

6. *Про відновлення* платоспроможності боржника або визнання його банкрутом: Закон України від 14 травня 1992 р. (в новій ред. від 30 червня 1999 р.) // Відомості Верховної Ради України. — 1999. — № 42–43. — Ст. 378.

7. *Цивільне* право України: Підручник // Є.О. Харитонов, Н.О. Саніахметова. — К.: Істина, 2003. — 776 с.

8. *Бірюков І.А., Заїка Ю.О., Снівак В.М.* Цивільне право України. Загальна частина. — К.: Наукова думка, 2000. — С. 138–159.

9. *Цивільне* право України: Підручник: У 2-х кн. / О.В.Дзера (керівник авт.кол.), Д.В.Боброва, А.С.Довгерт та ін.; За ред. О.В.Дзери, Н.С.Кузнецової. — К.: Юрінком Інтер, 2002. — Кн. 1. — С. 184–195.

10. *Цивільне* право України: Підручник: У 2 т. / Борисова В.І. (кер. авт. кол.), Баранова Л.М., Жилінкова І.В. та ін.; За заг. ред. В.І. Борисової, І.В. Спасибо-Фатєєвої, В.Л. Яроцького. — К.: Юрінком Інтер, 2004. — Т.1. — С. 291–300.

Розділ 2. ОСОБИСТІ НЕМАЙНОВІ ПРАВА ФІЗИЧНОЇ ОСОБИ

Тема 13. Цивільно-правове регулювання особистих немайнових прав фізичної особи

Особисті немайнові права належать кожній фізичній особі від народження або за законом. Особисті немайнові права фізичної особи не мають економічного змісту та тісно пов'язані з нею. Фізична особа не може відмовитися від особистих немайнових прав, а також не може бути позбавлена цих прав. Особистими немайновими правами фізична особа володіє довічно.

Види особистих немайнових прав встановлюють, перш за все, Конституція України, Цивільний Кодекс та інші закони, але перелік цих прав не є вичерпним.

В Конституції України правам та свободам людини присвячено 2 розділ “Права, свободи та обов’язки людини і громадянина” (ст.ст. 21–68).

Зміст особистого немайнового права становить можливість фізичної особи вільно, на власний розсуд визначати свою поведінку у сфері свого приватного життя (ст.271 ЦК України).

Фізична особа здійснює особисті немайнові права самостійно. В інтересах малолітніх, неповнолітніх, а також повнолітніх фізичних осіб, які за віком або за станом здоров’я не можуть самостійно здійснювати свої особисті немайнові права, їхні права здійснюють батьки (усиновлювачі), опікуни, піклувальники.

Обмеження особистих немайнових прав фізичної особи можливе лише у випадках, передбачених Конституцією України, Цивільним кодексом та іншими законами.

Цивільний кодекс України поділяє особисті немайнові права на 2 групи:

1. Особисті немайнові права, що забезпечують природне існування фізичної особи;
2. Особисті немайнові права, що забезпечують соціальне буття фізичної особи.

До першої групи відносяться такі права:

- 1) право на життя (ст. 281);
- 2) право на усунення небезпеки, яка загрожує життю та здоров'ю (ст.282);
- 3) право на охорону здоров'я (ст. 283);
- 4) право на медичну допомогу (ст.284);
- 5) право на інформацію про стан свого здоров'я (ст. 285);
- 6) право на таємницю про стан здоров'я (ст. 286);
- 7) права фізичної особи, яка перебуває на стаціонарному лікуванні у закладі охорони здоров'я (ст. 287);
- 8) право на свободу (ст.288);
- 9) право на особисту недоторканість (ст. 289);
- 10) право на донорство (ст. 290);
- 11) право на сім'ю (ст. 291);
- 12) право на опіку або піклування (ст. 292);
- 13) право на безпечне для життя і здоров'я довкілля (ст. 293).

Згідно зі ст. 3 Конституції України *життя людини* визнається найвищою соціальною цінністю. Фізична особа має невід'ємне право на життя і не може бути його позбавлена. Вона має право захищати своє життя та здоров'я, а також життя та здоров'я іншої фізичної особи від протиправних посягань будь-якими засобами, не забороненими законом.

Медичні, наукові та інші дослідження можуть провадитися лише щодо повнолітньої дієздатної фізичної особи за її вільною згодою. Забороняється задоволення прохання фізичної особи про припинення її життя.

Стерилізація може відбутися лише за бажанням повнолітньої фізичної особи, оскільки це є право на репродуктивне відтворення і воно гарантується державою. Сте-

рилізація недієздатної фізичної особи за наявності медичних показань може бути проведена лише за згодою її опікуна, з дотриманням вимог, встановлених законом.

Також, за бажанням жінки дозволяється штучне переривання вагітності, якщо вона не перевищує дванадцяти тижнів (п. 6 ст. 281 ЦК України). У випадках, встановлених законодавством, штучне переривання вагітності може бути проведено не при вагітності від дванадцяти до двадцяти восьми тижнів.

Перелік обставин, що дозволяють переривання вагітності після дванадцяти тижнів вагітності , встановлюється законодавством.

Повнолітня жінка має право за медичними показаннями на штучне запліднення та перенесення зародка в її організм — це також є гарантією права на життя.

Фізична особа має право вимагати *усунення небезпеки*, створеної внаслідок підприємницької або іншої діяльності, *яка загрожує життю та здоров'ю* (ст. 282 ЦК України). Але в цій статті не передбачений перелік дій, які особа вправі вчиняти для усунення цієї небезпеки, і можна припустити, що особа при захисті зазначених майнових прав може застосовувати всі не заборонені законом дії.

У випадку, коли особи, які здійснюють підприємницьку чи іншу діяльність, не усунули небезпеки, яка загрожує життю та здоров'ю фізичної особи, то ця особа, відповідно до ст. 1164 ЦК, має право вимагати:

- а) вжиття невідкладних заходів щодо усунення загрози;
- б) відшкодування завданої шкоди;
- в) припинення діяльності, яка створює загрозу.

Фізична особа має *право на охорону її здоров'я* (ст. 283 ЦК України). Охорона здоров'я забезпечується системною діяльністю державних та інших організацій, передбаченою Конституцією України та законом.

Цивільний кодекс не дає визначення поняття “здоров'я”, таке визначення дано у ст. 3 Основ законодавства про охорону здоров'я. Так, під поняттям “здоров'я” слід розуміти не тільки

відсутність хвороб і фізичних дефектів, а й стан повного фізичного, душевного і соціального благополуччя.

Суб'єктом права на охорону здоров'я є виключно фізична особа, тобто громадяни України, іноземці та особи без громадянства. Право на охорону здоров'я повинно належним чином реалізовуватися носієм цього права. Відповідно до Конституції України держава, гарантує його реалізацію шляхом:

- а) створення розгалуженої мережі закладів охорони здоров'я;
- б) організації і проведення системи державних і громадських заходів щодо охорони та зміцнення здоров'я;
- в) надання всім громадянам гарантованого рівня медико-санітарної допомоги в обсязі, що встановлюється Кабінетом Міністрів України;
- г) здійснення державного і можливості громадського контролю та нагляду в галузі охорони здоров'я;
- д) організації державної системи збирання, обробки і аналізу соціальної, екологічної та спеціальної медичної статистичної інформації;
- е) встановлення відповідальності за порушення прав і законних інтересів громадян у галузі охорони здоров'я.

Згідно зі ст. 284 ЦК України фізична особа має *право на надання їй медичної допомоги*. Фізична особа, яка досягла чотирнадцяти років і яка звернулася за наданням їй медичної допомоги, має право на вибір лікаря та вибір методів лікування відповідно до його рекомендацій. Надання медичної допомоги цій особі провадиться за її згодою.

Повнолітня дієздатна фізична особа, яка усвідомлює значення своїх дій і може керувати ними, має право відмовитися від лікування.

У невідкладних випадках, за наявності реальної загрози життю фізичної особи, медична допомога надається без згоди фізичної особи або її батьків (усиновлювачів), опікуна, піклувальника.

Конституція України містить положення про безоплатну медичну допомогу, але це не виключає також і можливості надання фізичним особам медичних послуг, які виходять за межі медичної допомоги.

Надання фізичній особі психіатричної допомоги здійснюється відповідно до закону. Даний вид медичної допомоги надається відповідно до Закону України “Про психіатричну допомогу”, ним визначаються правові та організаційні засади забезпечення громадян психіатричною допомогою, встановлюються обов’язки органів виконавчої влади та органів місцевого самоврядування з організації надання психіатричної допомоги та правового і соціального захисту осіб, які страждають на психічні розлади, регламентує права та обов’язки фахівців, інших працівників, які беруть участь у наданні психіатричної допомоги. У цьому законі також дається визначення поняття та види психіатричної допомоги.

Відповідно до ст. 285 ЦК України повнолітня фізична особа має *право на достовірну і повну інформацію про стан свого здоров’я*, у тому числі на ознайомлення з відповідними медичними документами, що стосуються її здоров’я. Батьки (усиновлювачі), опікун, піклувальник мають право на інформацію про стан здоров’я дитини або підопічного. Якщо інформація про хворобу фізичної особи може погіршити стан її здоров’я або погіршити стан здоров’я батьків (усиновлювачів), опікунів чи піклувальників, зашкодити процесові лікування, медичні працівники мають право дати неповну інформацію про стан здоров’я фізичної особи, обмежити можливість їх ознайомлення з окремими медичними документами.

У разі смерті фізичної особи члени її сім’ї або інші фізичні особи, уповноважені ними, мають право бути присутніми при дослідженні причин її смерті та ознайомитись із висновками щодо причин смерті, а також право на оскарження цих висновків до суду.

Суб’єктом-носієм даного права є будь-яка фізична особа. Однак можливість реалізації цього права залежить від обсягу дієздатності даної особи.

Фізична особа має *право на таємницю про стан свого здоров'я*, факт звернення за медичною допомогою, діагноз, а також про відомості, одержані при її медичному обстеженні.

Дуже важливим є положення про те, що забороняється вимагати та подавати за місцем роботи або навчання інформацію про діагноз та методи лікування фізичної особи.

Наприклад, лікар зобов'язаний утримуватися від поширення інформації, про стан здоров'я фізичної особи, яка стала йому відома у зв'язку з виконанням службових обов'язків або з інших джерел.

Але фізична особа може бути і зобов'язана до проходження медичного огляду у випадках, встановлених законодавством (ст. 286 ЦК України).

Перебуваючи на стаціонарному лікуванні у закладі охорони здоров'я, особа має право на допуск до неї інших медичних працівників, членів сім'ї, опікуна, піклувальника, нотаріуса та адвоката, священослужителя для відправлення богослужіння та релігійного обряду.

Право на свободу є одним із найбільш важливих особистих немайнових прав фізичної особи. Відповідно до ст. 288 ЦК України *фізична особа має право на свободу*. Забороняються будь-які форми фізичного чи психічного тиску на фізичну особу, втягування її до вживання спиртних напоїв, наркотичних та психотропних засобів, вчинення інших дій, що порушують право на свободу.

Важливість даного права підкреслюється і тим, що воно також закріплено і в ст. 29 Конституції України, ст. 3 Загальної декларації прав людини, ст. 9 Міжнародного пакту про громадянські та політичні права, ст. 5 Європейської конвенції про захист прав і основних свобод людини тощо.

У ст. 289 Цк України закріплене положення про те, що *фізична особа має право на особисту недоторканність*. Особиста недоторканність може бути фізичною, моральною або психічною. Фізична особа не може бути піддана катуванню, жорстокому, нелюдському або такому, що принижує її гідність, поводженню чи покаранню.

Фізичне покарання батьками (усиновлювачами), опікунами, піклувальниками, вихователями малолітніх, неповнолітніх дітей та підопічних не допускається. Дана норма також закріплена у ст. 150 Сімейного кодексу України.

У разі жорстокої, аморальної поведінки фізичної особи щодо іншої особи, яка є в безпорадному стані, застосовуються заходи, встановлені ЦК України та іншим законом.

Особиста недоторканність поширюється також і на випадок смерті фізичної особи. Вона має право розпорядитися щодо передачі після своєї смерті органів та інших анатомічних матеріалів свого тіла науковим, медичним або навчальним закладам.

До другої групи відносяться такі права:

- 1) право на ім'я (ст. 294 ЦК України);
- 2) право на зміну імені (ст. 295);
- 3) право на використання імені (ст. 296);
- 4) право на повагу до гідності та честі (ст.297);
- 5) повага до людини, яка померла (ст. 298);
- 6) право на недоторканність ділової репутації (ст. 299);
- 7) право на індивідуальність (ст. 300);
- 8) право на особисте життя та його таємницю (ст. 301);
- 9) право на інформацію (ст. 302);
- 10) право на особисті папери (ст.303);
- 11) розпорядження особистими паперами (ст. 304);
- 12) право на ознайомлення з особистими паперами, які передані до фонду бібліотек або архівів (ст. 305);
- 13) право на таємницю кореспонденції (ст. 306);
- 14) захист інтересів фізичної особи при проведенні фото-, кіно-, теле- та відеозйомок (ст. 307);
- 15) охорона інтересів фізичної особи, яка зображена на фотографіях та в інших художніх творах (ст.308);
- 16) право на свободу літературної, художньої, наукової і технічної творчості (ст. 309);
- 17) право на місце проживання (ст. 310);
- 18) право на недоторканність житла (ст. 311);

- 19) право на вибір роду занять (ст. 312);
- 20) право на свободу пересування (ст. 313);
- 21) право на свободу об'єднання (ст. 314);
- 22) право на мирні зібрання (ст. 315).

Фізична особа набуває прав та створює для себе цивільні обов'язки, а також здійснює ці права та виконує цивільні обов'язки під своїм іменем (ч. 1 ст. 28 ЦК України). Відповідно до ст. 294 ЦК України фізична особа *має право на ім'я*. По досягненні шістнадцяти років особа може змінити своє ім'я та прізвище у порядку, встановленому законом. Також фізична особа *має право використовувати своє ім'я* у всіх сферах своєї діяльності. Використання імені фізичної особи з метою висвітлення її діяльності або діяльності організації, в якій вона працює чи навчається, що ґрунтується на відповідних документах (звіти, стенограми, протоколи, аудіо-, відеозаписи, архівні матеріали тощо), допускається без її згоди.

Ім'я фізичної особи, яка затримана, підозрюється чи обвинувачується у вчиненні злочину, або особи, яка вчинила адміністративне правопорушення, може бути використане (обнародоване) лише у разі набрання законної сили обвинувальним вироком суду щодо неї або винесення постанови у справі про адміністративне правопорушення.

Ім'я потерпілого від правопорушення може бути обнародоване лише за його згодою. Ім'я учасника цивільного спору, який стосується особистого життя сторін, може бути використане іншими особами лише за його згодою.

Використання початкової літери прізвища фізичної особи у засобах масової інформації, літературних творах не є порушенням її права (ст. 296 ЦК України).

Кожен має право на повагу до його гідності та честі. Гідність та честь фізичної особи є недоторканими. Фізична особа має право звернутися до суду з позовом про захист її гідності та честі (ст. 297 ЦК України).

Фізична особа має право на недоторканність своєї ділової репутації. Гарантією забезпечення цього права є подання позову до суду (ст. 299 ЦК України).

Відповідно до ст. 300 ЦК України *фізична особа має право на індивідуальність*. Фізична особа має право на збереження своєї національної, культурної, релігійної, мовної самобутності, а також право на вільний вибір форм та способів прояву своєї індивідуальності, якщо вони не заборонені законом та не суперечать моральним засадам суспільства.

Також фізична особа має *право на особисте життя*, сама визначати його і ознайомлювати чи ні з ним інших осіб (ст. 301 ЦК України).

Фізична особа має *право* вільно збирати, зберігати, використовувати і поширювати *інформацію*. (ст. 302 ЦК України). Згідно із ст. 1 Закону України “Про інформацію” під інформацією слід розуміти документовані або публічно оголошені відомості про події та явища, що відбуваються у суспільстві, державі та навколишньому природному середовищі. Об’єктом даного права є всі види інформації, до яких відносять: статистичну інформацію, адміністративну інформацію (дані), масову інформацію, інформацію про діяльність державних органів влади та органів місцевого і регіонального самоврядування, правову інформацію, інформацію про особу, інформацію довідково-енциклопедичного характеру, соціологічну інформацію (ст. 18 Закону України “Про інформацію”), а також науково-технічну інформацію (ст. 1 Закону України “Про науково-технічну інформацію”).

Збирання, зберігання, використання і поширення інформації про особисте життя фізичної особи без її згоди не допускаються, крім випадків, визначених законом, і лише в інтересах національної безпеки, економічного добробуту та прав людини. Не допускається також збирання інформації, яка є державною таємницею або конфіденційною інформацією юридичної особи.

Фізична особа, яка поширює інформацію, зобов’язана переконатися в її достовірності.

Вважається, що інформація, яка подається посадовою, службовою особою при виконанні нею своїх службових

обов'язків, а також інформація, яка міститься в офіційних джерелах (звіти, стенограми, повідомлення засобів масової інформації, засновниками яких є відповідні державні органи або органи місцевого самоврядування), є достовірною.

Фізична особа, яка поширює таку інформацію, не зобов'язана перевіряти її достовірність і не відповідає у разі її спростування.

Кожна особа має право на особисті папери: документи, фотографії, щоденники, особисті архівні матеріали тощо, вони є її власністю. Фізична особа може усно або в письмовій формі розпорядитися ними, у тому числі і на випадок своєї смерті (ст.ст. 303, 304, 305 ЦК України).

Відповідно до ст. 309 ЦК України *фізична особа має право на свободу літературної, художньої, наукової і технічної творчості.* Фізична особа має право на вільний вибір сфер, змісту та форм (способів, прийомів) творчості. *Цензура* процесу творчості та результатів творчої діяльності не допускається. На жаль, законодавством не визначено поняття “цензура”, але можна припустити, що це будь-яке втручання в творчий процес з боку різних суб'єктів цивільних правовідносин.

Фізична особа має право на вибір та зміну роду занять. Але у випадках і в порядку, встановлених законом, фізичній особі може бути заборонено виконувати певну роботу або обіймати певні посади.

Використання примусової праці забороняється.

Не вважається примусовою працею військова або альтернативна (невійськова) служба, а також робота чи служба, яка виконується особою за вироком чи іншими рішеннями суду, а також робота чи служба відповідно до законів про воєнний і про надзвичайний стан (ст.312 ЦК України).

Фізичні особи мають право на свободу об'єднання у політичні партії та громадські організації. Відповідно до ст. 2 Закону України “Про політичні партії в Україні” під поняттям “політична партія” розуміється зареєстроване згідно з законом добровільне об'єднання громадян — прихильників певної

загальнонаціональної програми суспільного розвитку, що має своєю метою сприяння формуванню і вираженню політичної волі громадян, бере участь у виборах та інших політичних заходах. *Громадською організацією* є об'єднання громадян для задоволення та захисту своїх законних соціальних, економічних, творчих, вікових, національно-культурних, спортивних та інших спільних інтересів (ст. 3 Закону України "Про об'єднання громадян").

Належність чи неналежність фізичної особи до політичної партії або громадської організації не є підставою для обмеження її прав, надання їй пільг чи переваг (ст. 314 ЦК України).

Контрольні питання

1. Перелічіть види особистих немайнових прав відповідно до Цивільного кодексу.
2. У чому полягає право на таємницю здоров'я?
3. Визначте ознаки особистих немайнових прав фізичної особи.
4. Що розуміється під медичною допомогою?
5. Дайте поняття "інформації".
6. Дайте визначення поняття "політична партія".

Рекомендована література

1. *Конституція* України. Прийнята Верховною Радою України 28 червня 1996 р. // Відомості Верховної Ради України. — 1996. — №30. — Ст. 141.
2. *Загальна* декларація прав людини від 10 грудня 1948 р. // Права людини і професійні стандарти для юристів в документах міжнародних організацій. — Амстердам—Київ, 1996. — С.6–9.
3. *Європейська* конвенція з прав людини від 4 листопада 1950 р. // Права людини і професійні стандарти для юристів в документах міжнародних організацій. — Амстердам—Київ, 1996. — С. 212–221.
4. *Міжнародний* пакт про громадянські та політичні права від 16 грудня 1966 р. // Права людини і професійні стандарти для юристів в документах міжнародних організацій. — Амстердам—Київ, 1996. — С. 9–19.

5. *Цивільний* кодекс України від 16 січня 2003 р. // *Голос України*. — 2003. — № 45–46. — 12 березня 2003 р.; № 47–48. — 13 березня 2003 р.

6. *Сімейний* кодекс України від 10 січня 2002 р. // *Відомості Верховної Ради України*. — 2002. — № 21–22. — Ст. 135.

7. *Земельний* кодекс України від 25 жовтня 2001 р. // *Відомості Верховної Ради України*. — 2002. — № 3–4. — Ст. 278.

8. *Лісовий* кодекс України від 21 січня 1994 р. // *Відомості Верховної Ради України*. — 1994. — № 17. — Ст. 99.

9. *Водний* кодекс України від 6 червня 1995 р. // *Відомості Верховної Ради України*. — 1995. — № 24. — Ст. 189.

10. *Кримінальний* кодекс України від 5 січня 2001 р. // *Відомості Верховної Ради України*. — 2001. — № 25–26. — Ст. 131.

11. *Кримінально-процесуальний* кодекс України від 28 грудня 1960 р. // *Відомості Верховної Ради УРСР*. — 1961. — № 2. — Ст. 15.

12. *Основи законодавства України про охорону здоров'я* від 19 листопада 1992 р. // *Відомості Верховної Ради України*. — 1993. — № 4. — Ст. 19.

13. *Про національні меншини в Україні*: Закон України від 25 червня 1992 р. // *Відомості Верховної Ради України*. — 1992 — № 36. — Ст. 529.

14. *Про нотаріат*: Закон України від 2 вересня 1993 р. // *Відомості Верховної Ради України*. — 1993. — № 39. — Ст. 383.

15. *Про свободу совісті та релігійні організації*: Закон України від 23 квітня 1991 р. // *Відомості Верховної Ради України*. — 1991. — № 25. — Ст. 283.

16. *Про адвокатуру*: Закон України від 19 грудня 1992 р. // *Відомості Верховної Ради України*. — 1993. — № 9. — Ст. 62.

17. *Про трансплантацію органів та інших анатомічних матеріалів людини*: Закон України від 16 липня 1999 р. // *Відомості Верховної Ради України*. — 1999. — № 41. — Ст. 377.

18. *Про інформацію*: Закон України від 2 жовтня 1992 р. // *Відомості Верховної Ради України*. — 1992. — № 48. — Ст. 650.

19. *Про науково-технічну інформацію*: Закон України від 25 червня 1993 р. // *Відомості Верховної Ради України*. — 1993. — № 33. — Ст. 345.

20. *Про державну таємницю*: Закон України від 21 січня 1994 р. // *Відомості Верховної Ради України*. — 1994. — № 16. — Ст. 93.

Тема 13. Цивільно-правове регулювання особистих немайнових прав...

21. *Про бібліотеку і бібліотечну справу*: Закон України від 27 січня 1995 р. // Відомості Верховної Ради України. — 1995. — № 7. — Ст. 45.

22. *Про Національний архівний фонд та архівні установи*: Закон України від 24 грудня 1993 р. // Відомості Верховної Ради України. — 1994. — № 15. — Ст. 86.

23. *Про альтернативну (невійськову) службу*: Закон України від 12 грудня 1991 р. // Відомості Верховної Ради України. — 1992. — №15. — Ст. 188.

24. *Про державну службу*: Закон України від 16 грудня 1993 р. // Відомості Верховної Ради України. — 1993. — № 53. — Ст. 490.

25. *Про загальний військовий обов'язок і військову службу*: Закон України від 25 березня 1992 р. // Відомості Верховної Ради України. — 1992. — № 27. — Ст. 385.

26. *Про порядок виїзду з України і в'їзду в Україну громадян України*: Закон України від 21 січня 1994 р. // Відомості Верховної Ради України. — 1994. — № 18. — Ст. 101.

27. *Про об'єднання громадян*: Закон України від 16 червня 1992 р. // Відомості Верховної Ради України. — 1992. — №34. — Ст. 504.

28. *Про професійні спілки, їх права та гарантії діяльності*: Закон України від 15 вересня 1999 р. // Відомості Верховної Ради України. — 1999. — № 45. — Ст. 397.

29. *Про політичні партії в Україні*: Закон України від 5 квітня 2001 р. // Відомості Верховної Ради України. — 2001. — № 23. — Ст. 118.

30. *Про охорону праці*: Закон України від 14 жовтня 1992 р. // Відомості Верховної Ради України. — 1992. — №49. — Ст. 668.

31. *Про освіту*: Закон України від 23 травня 1991 р. // Відомості Верховної Ради України. — 1991. — № 34. — Ст. 451.

32. *Про загальну середню освіту*: Закон України від 13 травня 1999 р. // Відомості Верховної Ради України. — 1999. — №28. — Ст. 230.

33. *Про дошкільну освіту*: Закон України від 11 липня 2001 р. // Відомості Верховної Ради України. — 2001. — № 49. — Ст. 259.

34. *Про професійно-технічну освіту*: Закон України від 10 лютого 1998 р. // Відомості Верховної Ради України. — 1998. — № 32. — Ст. 215.

35. *Про вищу освіту*: Закон України від 17 січня. 2002 р. // Відомості Верховної Ради України. — 2002. — № 20. — Ст. 134.

36. *Про вилучення з обігу, переробку, утилізацію, знищення або подальше використання неякісної та небезпечної продукції*: Закон України від 14 січня 2000 р. // Відомості Верховної Ради України. — 2000. — № 12. — Ст. 95.

37. *Про психіатричну допомогу*: Закон України від 22 лютого 2000 р. // Відомості Верховної Ради України. — 2000. — № 19. — Ст. 143.

38. *Про порядок* переміни громадянами України прізвищ, імен та по батькові: Указ Президента України від 31 грудня 1991 р. № 23 // Комп'ютерна правова система “Ліга: Закон”.

39. *Про застосування* методів стерилізації громадян: Наказ Міністерства охорони здоров'я України від 6 липня 1994 р. № 121 // Комп'ютерна правова система “Ліга: Закон”.

40. *Про затвердження* Умов та порядку застосування штучного запліднення та імплантації ембріона (ембріонів) та методів їх проведення: Наказ Міністерства охорони здоров'я України від 4 лютого 1997 р. № 24 // Комп'ютерна правова система “Ліга: Закон”.

41. Бірюков І.А., Заїка Ю.О., Співак В.М. Цивільне право України. Загальна частина. — К.: Наукова думка, 2000. — С. 89–98.

42. *Цивільне право України*: Підручник: У 2-х кн. / О.В.Дзера (керівник авт.кол.), Д.В.Боброва, А.С.Довгерт та ін.; За ред. О.В.Дзери, Н.С.Кузнецової. — К.: Юрінком Інтер, 2002. — Кн. 1. — С. 219–274.

43. *Цивільне право України*: Підручник: У 2 т. / Борисова В.І. (кер. авт. кол.), Баранова Л.М., Жилінкова І.В. та ін.; За заг. ред. В.І. Борисової, І.В. Спасибо-Фатєєвої, В.Л. Яроцького. — К.: Юрінком Інтер, 2004. — Т.1. — С. 199–214.

44. *Цивільний кодекс України*. Коментар // За заг. ред. Є.О.Харитоновна, О.М.Калітенко. — Одеса: Юридична література, 2003. — С. 227–282.

45. *Ромовська З.В.* Особисті немайнові права фізичних осіб // Українське право. — 1977. — № 1 (6).

46. *Стефанчук Р.* Щодо захисту честі, гідності та ділової репутації в цивільному праві // Право України. — 1999. — №1. — С. 85–89.

Розділ 3. ПРАВО ВЛАСНОСТІ ТА ІНШІ РЕЧОВІ ПРАВА

Тема 14. Загальні положення права власності

Власність як науковий термін вживається у двох аспектах: в економічному і юридичному. В економічному — це присвоєння матеріальних благ. Інший аспект присвоєння матеріальних благ — це суспільні відносини власності. ЦК України визначає такі *форми власності*:

- власність Українського народу (ст. 324);
- приватну власність (ст. 325);
- державну власність (ст. 326);
- комунальну власність (ст. 327).

Ст. 2 Закону України “Про власність” визначає також таку форму власності, як колективна. При цьому в законі встановлено, що всі форми власності є рівноправними.

Види права власності:

- 1) право приватної власності:
 - право власності фізичних осіб;
 - право власності юридичних осіб;
- 2) право державної власності:
 - право повного господарського відання;
 - право оперативного управління;
- 3) право комунальної власності:
 - право територіальних громад.
- 4) право спільної власності:
 - право спільної часткової власності;
 - право спільної сумісної власності.

За допомогою права держава регулює належність тих чи інших об’єктів власності певному суб’єктові (громадянину, колективу, державі); обсяг і зміст суб’єктивних повноважень власника, порядок і форми їх реалізації стосовно різних

об'єктів; засоби і способи правової охорони відносин власності тощо.

Цивільним кодексом визначається право володіння, користування і розпорядження майном.

Володіння — це закріплення матеріальних благ за конкретними власниками — індивідами і колективами, фактичне утримання речі у сфері господарювання цих осіб.

Користування — це вилучення з речей їхніх корисних властивостей, які дають можливість задовольнити відповідні потреби індивіда чи колективу.

Розпорядження — це визначення власником юридичної або фактичної долі речі.

Індивід або колектив здійснює володіння, користування і розпорядження речами (матеріальними благами) за своїм інтересом, незалежно від волі і бажання інших осіб.

Кожне із зазначених повноважень власник може передати іншій особі на визначений договором, угодою або іншим нормативним актом строк. Здійснення таких дій власником може впливати з договору оренди, схову, комісії, довічного утримання та ін. При цьому право власності на річ продовжує належати власнику. Можливі й такі випадки, коли права володіння, користування і розпорядження одночасно зосереджуються в особі, яка не є власником майна (наприклад, право власності на майно, закріплене за державним підприємством, належить державі, а не підприємству, яке ним володіє, користується і розпоряджається).

Згідно зі ст. 318 ЦК України *суб'єктами права власності* є:

- фізичні особи;
- юридичні особи;
- Український народ;
- Держава Україна;
- Автономна Республіка Крим;
- територіальні громади;
- іноземні держави;
- інші суб'єкти публічного права.

Всі суб'єкти права власності рівні перед законом.

Способи виникнення і припинення права власності. Всі способи набуття права власності, зазначені в законодавстві, поділяються на первісні і похідні.

Первісними визначаються такі способи, коли право власності виникає на річ вперше або незалежно від попередніх власників. До них належать:

- *Створення нової речі внаслідок виробничої діяльності.* Власником стає той, хто виготовив цю річ для себе, якщо інше не встановлено договором або законом (ст. 331 ЦК України). Момент виникнення права власності встановлюється залежно від того, рухома ця річ чи нерухома. На рухому річ право власності виникає з моменту її створення, а на нерухомі — з моменту їх державної реєстрації (ст.182 ЦК України).

- *Специфікація або переробка* — це створення нової речі шляхом переробки матеріалу, що належить іншій особі, а не тій, що створила нову річ (ст. 332 ЦК України).

- *Привласнення загальнодоступних дарів природи* (риба, ягоди тощо). Особа, яка зібрала ягоди, лікарські рослини, зловила рибу або здобула іншу річ у лісі, водоймі тощо, є їхнім власником, якщо вона діяла відповідно до закону, місцевого звичаю або загального дозволу власника відповідної земельної ділянки.

- *Привласнення плодів і доходів.* Приплід тварин, плоди, доходи від речі належать її власникові, якщо інше не встановлено законом або договором власника з іншою особою.

- *Набуття права власності на безхазяйну річ.* Безхазяйною є річ, яка не має власника або власник якої невідомий. Безхазяйні нерухомі речі беруться на облік органом, що здійснює державну реєстрацію прав на нерухоме майно, за заявою органу місцевого самоврядування, на території якого вони розміщені. Про взяття безхазяйної нерухомої речі на облік робиться оголошення у друкованих засобах масової інформації. Після спливу одного року з дня взяття на облік безхазяйної нерухомої речі вона за заявою органу, уповноваженого

управляти майном відповідної територіальної громади, може бути передана за рішенням суду у комунальну власність.

Безхазайні рухомі речі можуть набуватися у власність за набувальною давністю, крім випадків, встановлених Цивільним кодексом (ст. ст. 336, 338, 341 і 343).

– *Набуття права власності на рухому річ, від якої власник відмовився.* Особа, яка заволоділа рухомою річчю, від якої власник відмовився, набуває право власності на цю річ з моменту заволодіння нею.

– *Знахідка.* Особа, яка знайшла загублену річ, зобов'язана негайно повідомити про це особу, яка її загубила, або власника речі і повернути знайдену річ цій особі. Якщо загублену річ знайдено у приміщенні або транспортному засобі, зобов'язана передати її особі, яка представляє володільця цього приміщення чи транспортного засобу. Особа, якій передана знахідка, набуває прав та обов'язків особи, яка знайшла загублену річ. Якщо особа, яка має право вимагати повернення загубленої речі, або місце її перебування невідомі, особа, яка знайшла загублену річ, зобов'язана заявити про знахідку міліції або органів місцевого самоврядування.

Особа, яка знайшла загублену річ, має право зберігати її у себе або здати на зберігання міліції, або органів місцевого самоврядування, або передати знахідку особі, яку вони вказали (ст. 337 ЦК України).

Особа, яка знайшла загублену річ, набуває право власності на неї після спливу шести місяців з моменту заявлення про знахідку міліції або органів місцевого самоврядування, якщо:

1) не буде встановлено власника або іншу особу, яка має право вимагати повернення загубленої речі;

2) власник або інша особа, яка має право вимагати повернення загубленої речі, не заявить про своє право на річ особі, яка її знайшла, міліції або органів місцевого самоврядування.

Якщо особа, яка знайшла загублену річ, подасть органам місцевого самоврядування письмову заяву про відмову від набуття права власності на неї, ця річ переходить у власність територіальної громади.

Знайдені транспортні засоби передаються на зберігання міліції, про що робиться оголошення в друкованих засобах масової інформації (ст. 338 ЦК України).

– *Набуття права власності на скарб*. Скарбом є закопані у землі чи приховані іншим способом гроші, валютні цінності, інші цінні речі, власник яких невідомий або за законом втратив на них право власності. Право власності на скарб набуває особа, яка його виявила. Якщо скарб був прихований у майні, що належить на праві власності іншій особі, особа, яка виявила його, та власник майна, у якому скарб був прихований, набувають у рівних частках право спільної часткової власності на нього.

У разі виявлення скарбу особою, яка здійснювала розкопки чи пошук цінностей без згоди на це власника майна, в якому він був прихований, право власності на скарб набуває власник цього майна.

Іншим випадком є виявлення скарбу, що є пам'яткою історії та культури, право власності на нього набуває держава. Особа, яка виявила такий скарб, має право на одержання від держави винагороди у розмірі до двадцяти відсотків від його вартості на момент виявлення, якщо вона негайно повідомила міліції або органів місцевого самоврядування про скарб і передала його відповідному державному органу або органу місцевого самоврядування.

Якщо пам'ятка історії та культури була виявлена у майні, що належить іншій особі, ця особа, а також особа, яка виявила скарб, мають право на винагороду у розмірі до десяти відсотків від вартості скарбу кожна (ст. 343 ЦК України).

– *Набуття права власності за набувальною давністю*. Згідно зі ст. 344 ЦК України особа, яка добросовісно заволоділа чужим майном і продовжує відкрито, безперервно володіти нерухомим майном протягом десяти років або рухомим майном – протягом п'яти років, набуває право власності на це майно (набувальна давність), якщо інше не встановлено Цивільним кодексом.

Набуття права власності на земельну ділянку за набувальною давністю регулюється законом. Право власності на нерухоме майно, що підлягає державній реєстрації, виникає за набувальною давністю з моменту державної реєстрації.

Також особа, яка заявляє про давність володіння, може приєднати до часу свого володіння увесь час, протягом якого цим майном володіла особа, чийм спадкоємцем (правонаступником) вона є. А якщо особа заволоділа майном на підставі договору з його власником, який після закінчення строку договору не пред'явив вимоги про його повернення, вона набуває право власності за набувальною давністю на нерухоме майно через п'ятнадцять, а на рухоме майно — через п'ять років з часу спливу позовної давності.

Право власності за набувальною давністю на нерухоме майно, транспортні засоби, цінні папери набувається за рішенням суду.

– *Набуття права власності у разі приватизації державного майна та майна, що є в комунальній власності, відбувається шляхом відчуження майна, що є в комунальній чи державній власності, та майна, що належить Автономній Республіці Крим, на користь фізичних та юридичних осіб* (ст. 345 ЦК України).

Приватизація здійснюється у порядку, встановленому спеціальним законодавством, а саме: Законом України “Про приватизацію державного майна”, “Про приватизаційні папери”, “Про приватизацію невеликих державних підприємств” тощо.

Похідними визнаються такі способи набуття права власності, за яких право нового власника ґрунтується на праві попереднього власника і виникає внаслідок волевиявлення останнього. В усіх випадках похідного набуття права власності має місце правонаступництво, тобто перехід прав від однієї особи до іншої. Найпоширеніший похідний спосіб набуття права власності — передача майна за договором (поставки, купівлі-продажу, міни тощо).

Підстави припинення права власності поділяються на такі, що залежать від волі власника (правочини щодо відчуження майна, повне споживання майна внаслідок користування ним), і такі, що від неї не залежать (примусовий продаж чи примусове вилучення майна згідно із законом, загибель майна внаслідок стихійного лиха тощо).

Згідно зі ст. 346 ЦК України *підставами припинення права власності є:*

- відчуження власником свого майна;
- відмова власника від права власності;
- припинення права власності на майно, яке за законом не може належати цій особі;
- знищення майна;
- викуп пам'яток історії та культури;
- викуп земельної ділянки у зв'язку із суспільною необхідністю;
- викуп нерухомого майна у зв'язку з викупом з метою суспільної необхідності земельної ділянки, на якій воно розміщене;
- звернення стягнення на майно за зобов'язаннями власника;
- реквізиція;
- конфіскація;
- припинення юридичної особи чи смерть власника.

Право власності може бути припинене в інших випадках, встановлених законом.

Право державної власності. До державної власності в Україні згідно із Законом України “Про власність” належать загальнодержавна, республіканська власність і власність адміністративно-територіальних одиниць (комунальна власність).

Суб'єктом права загальнодержавної власності є держава в особі Верховної Ради України, республіканської – Автономна Республіка Крим, а суб'єктами права комунальної власності – адміністративно-територіальні одиниці в особі обласних, ра-

йонних, міських, селищних, сільських рад. У пункті 5 ст. 116 Конституції України зазначається, що управління об'єктами державної власності здійснює Кабінет Міністрів України. Декретом “Про управління майном, що є у загальнодержавній власності” від 15 грудня 1992 р. Кабінет Міністрів України поклав здійснення функцій з управління зазначеним майном на міністерства та інші підвідомчі йому органи державної виконавчої влади. Органи, які здійснюють управління майном, що є державною власністю, реалізують надані їм повноваження таким чином:

- приймають рішення про створення, реорганізацію, ліквідацію підприємств, установ і організацій, заснованих на державній власності;
- затверджують статuti (положення) таких підприємств, контролюють їх додержання та приймають рішення у зв'язку з порушенням статутів (положень);
- укладають і розривають контракти з керівниками підприємств, установ і організацій, заснованих на державній власності;
- контролюють ефективність використання і збереження закріпленого за підприємствами державного майна;
- дають згоду Фондові державного майна України на створення спільних підприємств будь-яких організаційно-правових форм, до статутного фонду яких передається майно, що є державною власністю;
- готують разом з відповідними місцевими радами висновки та пропозиції Кабінету Міністрів України щодо розмежування майна між державною, республіканською (Автономної Республіки Крим) і комунальною власністю;
- беруть участь у підготовці та укладенні міжнародних договорів України з питань державної власності.

При здійсненні зазначених повноважень з управління майном міністерствам та іншим органам державної виконавчої влади заборонено пряме втручання в господарську діяльність підприємств.

До об'єктів права державної власності відносять:

- землю; майно, що забезпечує діяльність Верховної Ради України та утворюваних нею державних органів; майно Збройних Сил, органів державної безпеки, прикордонних і внутрішніх військ;

- оборонні об'єкти; єдину енергетичну систему; системи транспорту загального користування, зв'язку та інформації, що мають загальнодержавне значення;

- кошти державного бюджету; національний банк та його установи і створювані ними кредитні ресурси; республіканські резервні, страхові та інші фонди;

- майно вищих і середніх спеціальних навчальних закладів; майно державних підприємств; об'єкти соціально-культурної сфери або інше майно, що становить матеріальну основу суверенітету України і забезпечує її економічний та соціальний розвиток. У державній власності може перебувати також інше майно, передане у власність України іншими державами, а також юридичними особами і громадянами.

Управління майном, що є в комунальній власності, здійснюють територіальні громади села, селища, міста безпосередньо або через утворені ними органи місцевого самоврядування, і відповідно до Закону України “Про місцеве самоврядування в Україні” від 21 травня 1997 р. від імені і в інтересах територіальних громад права суб'єкта комунальної власності здійснюють відповідні ради, які на своїх пленарних засіданнях вирішують питання:

- встановлення для підприємств, установ та організацій, що належать до комунальної власності, відповідних територіальних громад, розміру частки прибутку, яка підлягає зарахуванню до місцевого бюджету;

- про відчуження відповідно до закону комунального майна;

- затвердження місцевих програм приватизації, а також переліку об'єктів комунальної власності, які не підлягають приватизації;

- визначення доцільності, порядку та умов приватизації об'єктів права комунальної власності;

- придбання у встановленому законом порядку приватизованого майна, включення до об'єктів комунальної власності майна, відчуженого у процесі приватизації, договір купівлі-продажу якого у встановленому порядку розірвано або визнано недійсним;

- створення, ліквідацію, реорганізацію та перепрофілювання підприємств, установ та організацій комунальної власності відповідної територіальної громади;

- про передачу іншим органам окремих повноважень щодо управління майном, яке належить до комунальної власності відповідної територіальної громади, визначення меж цих повноважень та умов їх здійснення;

- створення у разі потреби органів і служб для забезпечення здійснення з іншими суб'єктами комунальної власності спільних проектів або спільного фінансування (утримання) комунальних підприємств, установ та організацій, визначення повноважень цих органів (служб);

- відповідно до законодавства про створення підприємствами комунальної власності спільних підприємств, у тому числі з іноземними інвестиціями.

Згідно зі статтею 19 Закону України “Про місцеві державні адміністрації” від 9 квітня 1999 р. місцева державна адміністрація:

- здійснює на відповідній території управління об'єктами, що перебувають у державній власності та передані до сфери її управління, приймає рішення про створення, реорганізацію та ліквідацію підприємств, установ та організацій, що належать до сфери її управління, а також здійснює делеговані відповідною радою функції управління майном, що перебуває у спільній власності територіальних громад;

- здійснює управління майном інших суб'єктів права власності в разі передачі його у встановленому порядку;

- вносить пропозиції власникам майна підприємств, установ та організацій.

Відповідно до статі 35 Закону України “Про власність” об’єктами права комунальної власності в Україні є:

- майно, що забезпечує діяльність відповідних рад і утворюваних ними органів; кошти місцевих бюджетів, державний житловий фонд, об’єкти житлово-комунального господарства;
- майно закладів народної освіти, культури, охорони здоров’я, торгівлі, побутового обслуговування;
- майно підприємств;
- місцеві енергетичні системи, транспорт, системи зв’язку та інформації, включаючи націоналізоване майно, передане відповідним підприємствам, установам, організаціям;
- інше майно, необхідне для забезпечення економічного і соціального розвитку відповідної території. У комунальній власності перебуває також майно, передане у власність відповідної територіальної громади іншими суб’єктами права власності.

У зв’язку з поділом державної власності на загальнодержавну та комунальну Кабінет Міністрів України прийняв Постанову “Про розмежування державного майна України між загальнодержавною (республіканською) власністю і власністю адміністративно-територіальних одиниць (комунальною власністю)” від 5 листопада 1991 р., якою затверджено перелік державного майна України, яке передається до власності адміністративно-територіальних одиниць. Слід зазначити, що процес розмежування майна не завершено. Він проходить і сьогодні шляхом передачі окремих об’єктів із загальнодержавної власності у комунальну власність і навпаки (наприклад, постанови Кабінету Міністрів України “Про передачу майна, що перебуває у комунальній власності, до загальнодержавної власності” від 9 січня 1996 р. № 23, “Про передачу загальнодержавного майна у власність Автономної Республіки Крим та областей” від 9 січня 1996 р. № 26)¹.

¹ Щербина В.С. Господарське право: Підручник. — К.: Юрінком Інтер, 2003. — С. 112–113.

Передача майна у зазначених випадках здійснюється у порядку, передбаченому Законом України “Про передачу об’єктів права державної та комунальної власності” від 3 березня 1998 р., який регулює відносини, пов’язані з передачею об’єктів права державної власності у комунальну власність територіальних громад сіл, селищ, міст або у їх спільну власність, а також об’єктів права комунальної власності у державну власність¹.

Право колективної власності. Колективна власність охоплює майно, що належить окремим організаційно оформленим колективам громадян, а також інших колективних організацій.

Члени таких організацій об’єднують свою підприємницьку діяльність і свої кошти для досягнення певних цілей. Вони безпосередньо або через створювані органи визначають порядок використання майна, управління ним та розподілу доходів.

Стаття 20 Закону України “Про власність” відносить до суб’єктів колективної власності трудові колективи державних підприємств, колективи орендарів, колективні підприємства, кооперативи, акціонерні товариства, господарські товариства, господарські об’єднання, професійні спілки, політичні партії та інші громадські об’єднання, релігійні організації, що є юридичними особами. Стосовно такого об’єкта права власності, як земля, коло суб’єктів обмежене колективними сільськогосподарськими підприємствами, сільськогосподарськими кооперативами, садівницькими товариствами, сільськогосподарськими акціонерними товариствами.

Суб’єктами права приватної власності в Україні є громадяни України, іноземні громадяни та особи без громадянства.

Іноземні громадяни та особи без громадянства користуються правами і несуть обов’язки щодо належного їм на території України майна однаково з громадянами України, якщо інше не передбачено законодавчими актами України. Так, іно-

¹ Щербина В.С. Господарське право: Підручник. — К.: Юрінком Інтер, 2003. — С. 113.

земним громадянам та особам без громадянства земельні ділянки у власність не передаються (ч. 3 ст. 11 Закону України “Про власність”).

Громадянин набуває права власності на доходи від участі в суспільному виробництві, індивідуальній праці, підприємницької діяльності, вкладання коштів у кредитні установи, акціонерні товариства, а також на майно, одержане внаслідок успадкування або укладення інших угод, не заборонених законом.

Відповідно до ст. 13 Закону України “Про власність” Верховна Рада України постановою “Про право власності на окремі види майна” від 17 червня 1992 р. затвердила перелік видів майна, що не може перебувати у власності громадян (зброя, боеприпаси, бойова і спеціальна військова техніка, вибухові та бойові отруйні речовини, наркотичні, психотропні, сильнодіючі отруйні лікарські засоби та ін.), та встановила спеціальний порядок набуття права власності громадянами на окремі види майна: мисливську зброю, об’єкти — пам’ятки історії та культури, радіоактивні речовини.

Майно може належати громадянам на праві спільної власності (сумісної чи часткової). Так, майно, придбане внаслідок спільної праці членів сім’ї, є їхньою спільною сумісною власністю, якщо інше не встановлено письмовою угодою між ними. Майно, придбане внаслідок спільної праці громадян, які об’єдналися для спільної діяльності, є їхньою спільною частковою власністю, якщо інше не встановлено письмовою угодою між ними. Розмір частки кожного визначається ступенем його трудової участі. В угоді або договорі може вказуватися на можливість відчуження частки шляхом її продажу, передачі у спадщину або здачі в оренду за договором найму (наприклад, жилого приміщення).

Право спільної власності — це право власності двох або більше осіб на один об’єкт. Як уже зазначалось, є два види права спільної власності: право спільної сумісної власності та право спільної часткової власності.

Спільна сумісна власність — це спільна власність двох або більше осіб на один об'єкт без визначення часток кожного з них у праві власності. Суб'єктами права спільної сумісної власності можуть бути фізичні особи, юридичні особи, держава, територіальні громади, якщо інше не встановлено законом.

Майно, набуте подружжям за час шлюбу, є їхньою спільною сумісною власністю, якщо інше не встановлено договором або законом. Майно, набуте в результаті спільної праці та за спільні грошові кошти членів сім'ї, є їхньою спільною сумісною власністю, якщо інше вони не встановили договором, форма якого повинна бути письмовою.

Співвласники майна, що є у спільній сумісній власності, володіють і користуються ним спільно, якщо інше не встановлено домовленістю між ними, розпорядження таким майном здійснюється за згодою всіх співвласників.

У разі вчинення одним із співвласників правочину щодо розпорядження спільним майном вважається, що він вчинений за згодою всіх співвласників.

Згода співвласників на вчинення правочину щодо розпорядження спільним майном, який підлягає нотаріальному посвідченню та (або) державній реєстрації, має бути висловлена письмово і нотаріально посвідчена.

Співвласники мають право на виділ у натурі частки із майна, що є у спільній сумісній власності, в такому разі вважається, що частки кожного із співвласників у праві спільної сумісної власності є рівними, якщо інше не встановлено домовленістю між ними, законом або рішенням суду.

Власність двох чи більше осіб із визначенням часток кожного з них у праві власності є **спільною частковою власністю**.

До суб'єктів права спільної часткової власності ЦК України відносить фізичних осіб, юридичних осіб, державу та територіальні громади (ст. 356).

Дуже важливим є питання щодо визначення часток у праві спільної часткової власності. Так, частки у праві спільної

часткової власності вважаються рівними, якщо інше не встановлено за домовленістю співвласників або законом. Якщо розмір часток у праві спільної часткової власності не встановлений за домовленістю співвласників або законом, він визначається з урахуванням вкладу кожного з співвласників у придбання (виготовлення, спорудження) майна. Співвласник має право на відповідне збільшення своєї частки, якщо поліпшення спільного майна, які не можна відокремити, зроблені ним своїм коштом за згодою всіх співвласників, з додержанням встановленого порядку використання спільного майна.

Поліпшення спільного майна, які можна відокремити, є власністю того з співвласників, який їх зробив, якщо інше не встановлено домовленістю співвласників.

Право спільної часткової власності здійснюється співвласниками за їхньою згодою. Співвласники також можуть домовитися про порядок володіння та користування майном, що є їхньою спільною частковою власністю. Кожен із співвласників має право на надання йому у володіння та користування тієї частини спільного майна в натурі, яка відповідає його частці у праві спільної часткової власності. У разі неможливості цього він має право вимагати від інших співвласників, які володіють і користуються спільним майном, відповідної матеріальної компенсації.

Контрольні питання

1. Визначте зміст речового права, його ознаки і елементи.
2. Що таке право власності?
3. З яких правомочностей складається право власності?
4. Які існують форми і види права власності?
5. За якими підставами виникає право власності?
6. Які встановлені законодавством способи і порядок припинення права власності?
7. Яким чином характеризується інститут державної власності?
8. Яке майно може перебувати в державній власності?

9. Які утворення можуть виступати суб'єктами права комунальної власності?

10. Яке майно належить до об'єктів права комунальної власності?

11. У якому порядку і якими органами здійснюється управління загальнодержавною та комунальною власністю?

Рекомендована література

1. *Конституція* України. Прийнята Верховною Радою України 28 червня 1996 р. // Відомості Верховної Ради України. — 1996. — №30. — Ст. 141.

2. *Цивільний* кодекс України від 16 січня 2003 р. // *Голос України*. — 2003. — № 45–46. — 12 березня 2003 р.; № 47–48. — 13 березня 2003 р.

3. *Про власність*: Закон України від 7 лютого 1991 р. // Відомості Верховної Ради України. — 1991. — № 20. — Ст. 249.

4. *Цивільний* кодекс України. Коментар // За заг. ред. Є.О.Харитонова, О.М.Калітенко. — Одеса: Юридична література. — 2003. — С. 227–282.

5. *Цивільне* право України: Підручник // Є.О. Харитонов, Н.О. Саниахметова, — К.: Істина, 2003. — 776 с.

6. *Бірюков І.А., Заїка Ю.О., Співак В.М.* Цивільне право України. Загальна частина. — К.: Наукова думка, 2000. — С. 171–180.

10. *Цивільне* право України: Підручник: У 2-х кн. / О.В.Дзера (керівник авт.кол.), Д.В.Боброва, А.С.Довгерт та ін.; За ред. О.В.Дзери, Н.С.Кузнецової. — К.: Юрінком Інтер, 2002. — Кн. 1. — С. 266–309.

11. *Цивільне* право України: Підручник: У 2 т. / Борисова В.І. (кер. авт. кол.), Баранова Л.М., Жилінкова І.В. та ін.; За заг. ред. В.І. Борисової, І.В. Спасиво-Фатєєвої, В.Л. Яроцького. — К.: Юрінком Інтер, 2004. — Т.1. — С. 301–348.

12. *Щербина В.С.* Господарське право: Підручник. — К.: Юрінком Інтер, 2003. — С. 109–120.

Тема 15. Захист права власності

Захист права власності у широкому сенсі включає в себе комплекс заходів, спрямованих на забезпечення реалізації відновлення порушеного суб'єктивного права власника уповноваженим на те органом держави або самим власником. У вузькому розумінні захист права власності визначає конкретні адміністративно-кримінальні й цивільно-правові способи такого захисту.

Цивільно-правові способи захисту права власності:

Речово-правові, направлені на захист права власності як абсолютно суб'єктивного права і на забезпечення реалізації правомочностей власника — володіння, користування, розпорядження по відношенню до речі, що йому належить.

Зобов'язально-правові, направлені проти порушення права власності відповідною особою. Цей спосіб застосовується у вигляді вимоги про відшкодування завданої майнової шкоди у випадку, коли речі вже не існує в натурі або вона пошкоджена. Вимога також може зобов'язувати відповідного суб'єкта цивільних правовідносин до виконання договору, повернення боржником речі, яка є власністю кредитора, або повернення боргу.

До засобів захисту права власності належать й інші:

- визнання права та припинення дії, яка порушує право;
- визнання правочину недійсним;
- відновлення становища, яке існувало до порушення;
- примусове виконання обов'язку в натурі;
- зміна правовідносин або їх припинення;
- відшкодування збитків, майнової і моральної (немайнової) шкоди;
- визнання незаконним рішення, дій чи бездіяльності органу державної влади, органу влади Автономної Республіки Крим або органу місцевого самоврядування, їхніх посадових і службових осіб.

Як випливає зі змісту ст.ст. 16–18 ЦК України, захист цивільних прав здійснюють: суд у межах, визначених Конституцією України, Президент України, органи державної влади, органи влади Автономної Республіки Крим, органи місцевого самоврядування та нотаріус. Статтею 19 ЦК України передбачається також самозахист цивільних прав.

Основні речово-правові засоби:

- віндикаційний позов;
- негаторний позов.

Допоміжні речово-правові засоби захисту:

- позов про визнання права власності;
- позов про виключення майна з опису;
- позови про захист прав співвласника у разі виділу, поділу та продажу спільного майна.

Зобов'язально-правові засоби:

- способи захисту права власності в договірних відносинах (відшкодування збитків, заподіяних невиконанням чи неналежним виконанням договору; повернення речей, наданих у користування за договором);
- способи захисту права власності в деліктних зобов'язаннях;
- повернення безпідставно отриманого чи збереженого майна.

Спеціальні засоби захисту:

- позови про визнання угоди недійсною;
- способи захисту права власності померлих та осіб, визнаних безвісно відсутніми або оголошених померлими;
- способи захисту прав власників від неправомірного (ст.ст. 56 і 57 Закону України “Про власність”) чи правомірного (ч. 4 ст. 48, ч. 2 ст. 51, ст.ст. 52–54 Закону) втручання державних органів.

Віндикаційний позов. Одним із найдавніших речово-правових засобів захисту права власності є витребування майна з чужого незаконного володіння Цей засіб дістав назву віндикація (від лат. *vindico* — захищаю, заявляю претензію, вима-

гаю), її застосовують тоді, коли у власника зберігається право власності, але він не може його здійснювати, оскільки річ вибула із його володіння і перебуває незаконному володінні іншої особи. Тобто віндикаційний позов — це позов неволодіючого власника до незаконно володіючого невласника (недобросовісного набувача) з метою відновлення порушеного володіння річчю шляхом вилучення її у натурі.

У ч. 1 ст. 50 Закону України “Про власність” зазначається, що власник має право вимагати повернення (віндикації) свого майна з чужого незаконного володіння. Але ЦК також регулює такі відносини у статтях 386, 387.

Цивільно-правовими нормами стосовно захисту права власності також закріплюються такі положення: якщо майно придбане за відплатним договором у особи, яка не мала права його відчужувати, про що набувач не знав і не повинен був знати (добросовісний набувач), то власник вправі витребувати це майно від набувача лише в разі, коли майно загублене власником або особою, якій майно було передано власником у володіння, або викрадено у того чи іншого, або вибуло з їх володіння іншим шляхом поза їх волею (п.1 ст. 388 ЦК України). Майно не може бути витребувано від добросовісного набувача, якщо воно було продане у порядку, встановленому для виконання судових рішень. Якщо майно було набуто безвідплатно в особи, яка не мала права його відчужувати, власник має право витребувати його від добросовісного набувача у всіх випадках (п.3 ст. 388 ЦК України).

Коли власник передає своє майно за договорами найму, безоплатного користування, зберігання тощо іншим особам, які згодом неправомірно здійснюють відчуження такого майна третім особам, майно не витребується на підставі п.2 ст. 388 ЦК України. Однак власник у такому випадку може звернутися з відповідним позовом про відшкодування збитків до особи, що здійснила неправомірне відчуження майна власника.

Добросовісним має вважатися той набувач, який не знав і не повинен був знати, що набуває майно у особи, яка не має пра-

ва його відчужувати. Недобросовісним володільцем є особа, яка знала або повинна була знати, що її володіння незаконне.

Цивільне законодавство надає власнику право витребування у недобросовісного набувача матеріальних компенсацій, наприклад у грошовому еквіваленті, мотивуючи свою вимогу втраченим прибутком з речі, яка перебувала у чужому незаконному володінні. Така вимога матиме місце не залежно від того, чи вилучав прибуток недобросовісний набувач за час користування річчю. Він повинен повернути або відшкодувати всі доходи, вилучені з речі. Добросовісний набувач несе такий обов'язок тільки з моменту, коли він дізнався про правомірність свого володіння. Він може залишити за собою виконані покращення речі, якщо вони можуть бути відокремлені без її пошкодження.

Особливий порядок віндикації встановлюється щодо грошей і цінних паперів. Відповідно до ст. 389 ЦК України гроші, а також цінні папери на пред'явника не можуть бути витребувані від добросовісного набувача.

Віндикаційний позов базується на визнанні права власності *абсолютним правом*, яке не втрачається з незаконним вбуттям речі з володіння власника і переходом у володіння інших осіб.

Позивачем за віндикаційним позовом може бути неволодіючий власник (фізичні і юридичні особи, держава і територіальні громади в особі уповноважених ними органів). Водночас законодавство надає право звертатися з вимогами про витребування майна з чужого незаконного володіння не лише власникам, а й іншим особам, у яких майно власника перебувало у законному володінні за відповідною правовою підставою ("титулом").

Титульними володільцями вважаються особи, які володіють майном за цивільно-правовими договорами (майнового найму, зберігання та ін.), особи, які володіють майном на праві повного господарського відання, оперативного управління або на іншій підставі, передбаченій ст. 48 Закону Ук-

раїни "Про власність". Позивач має підтвердити своє право власності на витребувану річ або інше титульне право на річ, посилаючись на різні докази, якими можуть виступати свідоцтво про право власності, свідоцтво про право на спадщину, технічний паспорт на автомашину, договір тощо.

Відповідачем за віндикаційним позовом є незаконний володілець майна власника, який може і не знати про неправомірність свого володіння та утримання такого майна. При цьому незаконними володільцями вважаються як особи, які безпосередньо неправомірно заволоділи чужим майном, так і особи, які придбали майно не у власника, тобто у особи, яка не мала права ним розпоряджатися.

Предмет віндикаційного позову становить вимога неволодіючого майном власника до незаконно володіючого цим майном невідомця про повернення індивідуально-визначеного майна з чужого незаконного володіння.

Підставою віндикаційного позову є обставини, які підтверджують правомірність вимог позивача про повернення йому майна з чужого незаконного володіння.

Умовою звернення з віндикаційним позовом є відсутність між позивачем і відповідачем зобов'язально-правових відносин, але при наявності певних юридичних фактів це не завжди враховується судами у практиці розв'язання відповідних питань. Позов застосовується тільки на праві власності на індивідуально визначену річ.

Негаторний позов — це засіб захисту, що являє собою вимогу власника (або титульного володільця) усунути перешкоди у здійсненні його правомочностей користування і розпорядження, які не пов'язані з позбавленням володіння майном.

Водночас така вимога являється предметом негаторного позову, а підставою є сам факт наявності обставин, які виникли внаслідок певних дій або бездіяльності третьої особи (відповідача), і порушують право власності першої особи (позивача), перешкоджаючи їй у здійсненні вище названих правомочностей. Право на такий захист передбачене ст. 391 ЦК Ук-

раїни і ч.2 ст. 48 Закону України “Про власність”, згідно з якою власник може вимагати усунення будь-яких порушень його права, хоч би ці порушення і не були поєднані з позбавленням володіння, і відшкодування завданих цим збитків. Закон надає власнику право вимагати також відшкодування збитків.

Отже, негаторний позов пред’являється у тих випадках, коли власник має свою річ у володінні, але дії інших осіб перешкоджають йому вільно її використовувати або розпоряджатися нею.

Позивачем негаторного позову може бути власник або титульний володілець, у якого перебуває річ, щодо якої відповідач ускладнює здійснення повноважень користування або розпорядження, а відповідачем — лише особа, яка перешкоджає позивачеві у здійсненні його законного права користуватися чи розпоряджатися річчю.

Негаторний позов може бути поданий лише щодо індивідуально-визначеного майна, яке є об’єктом права власності як абсолютного права, від порушення якого повинні утримуватися усі оточуючі особи, в цьому і полягає речово-правовий характер цього позову. Характерною ознакою негаторного позову є протиправне вчинення третьою особою перешкод власникові у реалізації ним повноважень розпорядження або (та) користування належним йому майном. Таким чином, триваючий характер правопорушення та наявність його в момент подання позову є однією з умов подання негаторного позову. Якщо ж на час подання позову порушення припинились, то відпадає підстава для пред’явлення негаторного позову. В даному випадку власник має право вимагати лише відшкодування збитків або застосувати інший спосіб захисту свого права.

Наприклад, власник може звернутися до суду з негаторним позовом тоді, коли інші особи роблять ремонт чи будують споруди і цим унеможливають підхід власника до будинку, здійснюють ремонт частини будинку таким чином, що це спричиняє перешкоди чи небезпеку для проживання інших

співвласників. Важливою умовою є те, що позов власника (титального володільця) може бути задоволений лише тоді, коли такі дії відповідача є неправомірними, тобто вчинялись без належного дозволу, з порушенням правил забудови.

Також негаторний позов може бути поданий на осіб, які самовільно зайняли нежилі чи жилі приміщення власника або які продовжують їх займати після припинення правової підстави, що раніше давала їм можливість користуватися ними.

Контрольні питання

1. Що являє собою захист права власності і з яких цивільно-правових засобів він складається?
2. У якому порядку реалізуються засоби захисту права власності?
3. Що таке віндикаційний позов?
4. Які умови необхідні для пред'явлення віндикаційного позову?
5. Яка мета негаторного позову?
6. Які умови необхідні для пред'явлення негаторного позову?
7. Які особи можуть пред'явити негаторний позов?

Рекомендована література

1. *Конституція України*. Прийнята Верховною Радою України 28 червня 1996 р. // Відомості Верховної Ради України. — 1996. — №30. — Ст. 141.
2. *Цивільний кодекс України від 16 січня 2003 р.* // Голос України. — 2003. — № 45–46. — 12 березня 2003 р.; № 47–48. — 13 березня 2003 р.
3. *Цивільний кодекс України. Коментар* // За заг. Ред. Є.О.Харитонова, О.М.Калітенко. — Одеса: Юридична література, 2003. — С. 346–354.
4. *Бірюков І.А., Заїка Ю.О., Снівак В.М.* Цивільне право України. Загальна частина. — К.: Наукова думка, 2000. — С. 222–244.
5. *Цивільне право України: Підручник: У 2-х кн.* / О.В.Дзера (керівник авт.кол.), Д.В.Боброва, А.С.Довгерт та ін.; За ред. О.В.Дзе-

ри, Н.С.Кузнецової. — К.: Юрінком Інтер, 2002. — Кн.1. — С. 492–522.

6. *Цивільне* право України: Підручник // Є.О. Харитонов, Н.О. Саніахметова. — К.: Істина, 2003. — 776 с.

7. *Цивільне* право України: Підручник: У 2 т. / Борисова В.І. (кер. авт. кол.), Баранова Л.М., Жилінкова І.В. та ін.; За заг. ред. В.І. Борисової, І.В. Спасибо-Фатєєвої, В.Л. Яроцького. — К.: Юрінком Інтер, 2004. — Т.1. —С. 349–356.

8. *Інформаційний* вісник Вищого арбітражного суду України. — К., 1994. — № 2. — С. 15.

9. *Збірник* постанов Пленуму Верховного Суду України. — К., 1995. — Ч. 1. — С. 80–90.

Тема 16. Речові права на чуже майно

Речове право на чужі речі — це один з цивільно-правових інститутів, що був відомим ще у римському приватному праві. Цивільний кодекс розрізняє такі види речових прав на чуже майно:

- 1) право володіння;
- 2) право користування (сервітут);
- 3) право користування земельною ділянкою для сільсько-господарських потреб (емфітевзис);
- 4) право забудови земельної ділянки (суперфіцій).

Законом можуть бути встановлені інші речові права на чуже майно, отже перелік є невичерпний.

Право володіння чужим майном. Суб'єктами права володіння чужим майном є особи, які фактично тримають його у себе. Право володіння чужим майном може належати одночасно двом або більше особам. Фактичне володіння майном вважається правомірним, якщо інше не впливає із закону або не встановлено рішенням суду.

Право володіння виникає на підставі договору з власником або особою, якій майно було передане власником, а також на інших підставах, встановлених законом.

Право володіння припиняється у разі:

- 1) відмови володільця від володіння майном;
- 2) витребування майна від володільця власником майна або іншою особою;
- 3) знищення майна.

Також право володіння може припинятися в інших випадках, встановлених законом.

Право користування чужим майном (сервітут) може бути встановлене щодо земельної ділянки, інших природних ресурсів (земельний сервітут) або іншого нерухомого майна для задоволення потреб інших осіб, які не можуть бути задоволені іншим способом. Сервітут може належати власникові (во-

лодільцеві) сусідньої земельної ділянки, а також іншій, конкретно визначеній особі (особистий сервітут) (ст. 401 ЦК України).

Сервітут може бути встановлений договором, законом, заповітом або рішенням суду. Земельний сервітут може бути встановлений договором між особою, яка вимагає його встановлення, та власником (володільцем) земельної ділянки. Договір про встановлення земельного сервітуту підлягає державній реєстрації в порядку, встановленому для державної реєстрації прав на нерухоме майно. У разі недотримання домовленості про встановлення сервітуту та про його умови спір вирішується судом за позовом особи, яка вимагає встановлення сервітуту.

Щодо змісту сервітуту, то він визначає обсяг прав щодо користування особою чужим майном. Сервітут може бути встановлений на певний строк або без визначення строку. Особа, яка користується сервітутом, зобов'язана вносити плату за користування майном, якщо інше не встановлено договором, законом, заповітом або рішенням суду. *Сервітут не підлягає відчуженню* і не позбавляє власника майна, щодо якого він встановлений, права володіння, користування та розпоряджання цим майном.

Сервітут також зберігає чинність у разі переходу до інших осіб права власності на майно, щодо якого він встановлений.

Згідно зі ст. 405 ЦК України члени сім'ї власника житла, які проживають разом з ним, мають право на користування цим житлом відповідно до закону. Житлове приміщення, яке вони мають право займати, визначається його власником. Член сім'ї власника житла втрачає право на користування цим житлом у разі відсутності члена сім'ї без поважних причин понад один рік, якщо інше не встановлено домовленістю між ним і власником житла або законом.

Припинення сервітуту

Сервітут припиняється у разі:

- поєднання в одній особі особи, в інтересах якої встановлений сервітут, і власника майна, обтяженого сервітутом;

- відмови від нього особи, в інтересах якої встановлений сервітут;
- спливу строку, на який було встановлено сервітут;
- припинення обставини, яка була підставою для встановлення сервітуту;
- невикористання сервітуту протягом трьох років підряд;
- смерті особи, на користь якої було встановлено особистий сервітут.

Сервітут може бути припинений за рішенням суду на вимогу власника майна за наявності обставин, які мають істотне значення. Власник земельної ділянки має право вимагати припинення сервітуту, якщо він перешкоджає використанню цієї земельної ділянки за її цільовим призначенням. Закон може встановлювати також інші випадки припинення сервітуту.

Право користування чужою земельною ділянкою для сільськогосподарських потреб (емфітевізіс). Емфітевізіс — це довгострокове, відчужуване та успадковуване речове право на користування земельною ділянкою для сільськогосподарських потреб.

Підставою виникнення права користування чужою земельною ділянкою для сільськогосподарських потреб є договір між власником земельної ділянки і особою, яка виявила бажання користуватися цією земельною ділянкою для сільськогосподарських потреб (далі — землекористувач). Строк цього договору встановлюється в самому договорі. Якщо договір про надання права користування чужою земельною ділянкою для сільськогосподарських потреб укладено на невизначений строк, кожна із сторін може відмовитися від договору, попередньо попередивши про це другу сторону не менш як за один рік.

Власник земельної ділянки має право:

- вимагати від землекористувача використання її за призначенням, встановленим у договорі;
- на одержання плати за користування нею. Розмір плати, її форма, умови, порядок та строки її виплати встановлюються договором;

- на відчуження права користування земельною ділянкою для сільськогосподарських потреб, якщо інше не встановлено законом;
- на одержання відсотків від ціни продажу (вартості права), встановлених договором.

Власник земельної ділянки зобов'язаний:

- надати земельну ділянку в користування;
- не перешкоджати землекористувачеві у здійсненні його прав.

Права та обов'язки землекористувача:

- має право користуватися земельною ділянкою в повному обсязі, відповідно до договору;
- зобов'язаний вносити плату за користування земельною ділянкою, а також інші платежі, встановлені законом;
- зобов'язаний ефективно використовувати земельну ділянку відповідно до її цільового призначення, підвищувати її родючість, застосовувати природоохоронні технології виробництва, утримуватися від дій, які можуть призвести до погіршення екологічної ситуації.

Емфітевзів припиняється у разі:

- поєднання в одній особі власника земельної ділянки та землекористувача;
- спливу строку, на який було надано право користування;
- викупу земельної ділянки у зв'язку із суспільною необхідністю.

Також емфітевзів може бути припинений за рішенням суду та в інших випадках, встановлених законом.

Право користування чужою земельною ділянкою для забудови (суперфіцій). Суперфіцій — це довгострокове, відчужуване та таке, що може передаватися у спадок, право користування чужою земельною ділянкою для забудови.

Суб'єктами цих відносин є:

- 1) власник земельної ділянки, що надається для забудови;
- 2) особа, яка має право використання цієї ділянки для забудови (суперфіціарій).

На зведені суперфіціарієм будівлі у нього виникає право власності.

Власник земельної ділянки, наданої для забудови, має право на одержання плати за користування нею.

Якщо на земельній ділянці збудовані промислові об'єкти, договором може бути передбачено право власника земельної ділянки на одержання частки від доходу землекористувача.

Власник земельної ділянки має право володіти, користуватися нею в обсязі, встановленому договором із землекористувачем.

Перехід права власності на земельну ділянку до іншої особи не впливає на обсяг права власника будівлі (споруди) щодо користування земельною ділянкою.

Підстави припинення права користування земельною ділянкою для забудови:

- 1) поєднання в одній особі власника земельної ділянки та землекористувача;
- 2) сплив строку права користування;
- 3) відмова землекористувача від права користування;
- 4) невикористання земельної ділянки для забудови протягом трьох років підряд.

Право користування земельною ділянкою для забудови може бути припинене за рішенням суду в інших випадках, встановлених законом (ст. 416 ЦК України).

У ст. 417 ЦК України встановлено правові наслідки припинення права користування земельною ділянкою. Так, у разі припинення права користування земельною ділянкою, на якій була споруджена будівля (споруда), власник земельної ділянки та власник цієї будівлі (споруди) визначають правові наслідки такого припинення. У разі недосягнення домовленості між ними власник земельної ділянки має право вимагати від власника будівлі (споруди) її знесення та приведення земельної ділянки до стану, в якому вона була до надання її у користування. Якщо знесення будівлі (споруди), що розміщена на земельній ділянці, заборонено законом (житлові будинки, пам'ятки історії та культури тощо) або є недоцільним у зв'язку з явним перевищенням

вартості будівлі (споруди) порівняно з вартістю земельної ділянки, суд може з урахуванням підстав припинення права користування земельною ділянкою постановити рішення про викуп власником будівлі (споруди) земельної ділянки, на якій вона розміщена, або про викуп власником земельної ділянки будівлі (споруди), або визначити умови користування земельною ділянкою власником будівлі (споруди) на новий строк.

Контрольні питання

1. Назвіть види речових прав на чужемайно.
2. Дайте визначення сервітуту, емфітевзису та суперфіцію.
3. Перелічіть права та обов'язки власника земельної ділянки.
4. Назвіть підстави припинення сервітуту.

Рекомендована література

1. *Конституція* України. Прийнята Верховною Радою України 28 червня 1996 р. // Відомості Верховної Ради України. — 1996. — №30. — Ст. 141.

2. *Цивільний* кодекс України від 16 січня 2003 р. // *Голос України*. — 2003. — № 45–46. — 12 березня 2003 р.; № 47–48. — 13 березня 2003 р.

3. *Про власність*: Закон України від 7 лютого 1991 р. // Відомості Верховної Ради України. — 1991. — № 20. — Ст. 249.

4. *Цивільний* кодекс України. Коментар // За заг. ред. Є.О.Харитонова, О.М.Калітенко. — Одеса: Юридична література, 2003. — С. 355–376.

5. *Підпригоро* О.А., *Харитонов* Е.О. Римське право: Підручник. — К.: Юрінком Інтер, 2003.

6. *Цивільне* право України: Підручник: У 2-х кн. / О.В.Дзера (керівник авт.кол.), Д.В.Боброва, А.С.Довгерт та ін.; За ред. О.В.Дзери, Н.С.Кузнецової. — К.: Юрінком Інтер, 2002. — Кн. 1. — С. 479–491.

7. *Цивільне* право України: Підручник: У 2 т. / Борисова В.І. (кер. авт. кол.), Баранова Л.М., Жилінкова І.В. та ін.; За заг. ред. В.І. Борисової, І.В. Спасибо-Фатєєвої, В.Л. Яроцького. — К.: Юрінком Інтер, 2004. — Т.1. — С. 357–370.

Розділ 4. ПРАВО ІНТЕЛЕКТУАЛЬНОЇ ВЛАСНОСТІ

Тема 17. Право інтелектуальної власності: загальні положення

Положення щодо права інтелектуальної власності закріплені, перш за все, в Конституції України, у ст. 41 якої передбачено право кожного володіти, користуватись і розпоряджатися результатами своєї інтелектуальної, творчої діяльності. Право інтелектуальної власності також закріплене в ЦК України, Законі України “Про власність”, “Про авторське право і суміжні права” та в багатьох інших законах.

Право інтелектуальної власності — це право особи на результат інтелектуальної, творчої діяльності або на інший об’єкт права інтелектуальної власності, визначений ЦК України та іншим законом.

Право інтелектуальної власності розглядають в об’єктивному та суб’єктивному значенні.

Право інтелектуальної власності в *об’єктивному значенні* — це сукупність правових норм, які регулюють відносини права інтелектуальної власності.

Право інтелектуальної власності в *суб’єктивному значенні* — це права авторів та інших суб’єктів на об’єкти права інтелектуальної власності.

Право інтелектуальної власності становлять особисті немайнові права інтелектуальної власності та (або) майнові права інтелектуальної власності, зміст яких щодо певних об’єктів права інтелектуальної власності визначається ЦК України та іншим законом.

Право інтелектуальної власності є непорушним. Ніхто не може бути позбавлений права інтелектуальної власності чи обмежений у його здійсненні, крім випадків, передбачених законом.

Співвідношення права інтелектуальної власності та права власності. Право інтелектуальної власності та право власності на річ не залежать одне від одного. Перехід права на об'єкт права інтелектуальної власності не означає переходу права власності на річ і навпаки, перехід права власності на річ не означає переходу права на об'єкт права інтелектуальної власності.

До *об'єктів* права інтелектуальної власності, зокрема, належать:

- літературні та художні твори;
- комп'ютерні програми;
- компіляції даних (бази даних);
- виконання;
- фонограми, відеограми, передачі (програми) організацій мовлення;
- наукові відкриття;
- винаходи, корисні моделі, промислові зразки;
- компонування (топографії) інтегральних мікросхем;
- раціоналізаторські пропозиції;
- сорти рослин, породи тварин;
- комерційні (фірмові) найменування, торговельні марки (знаки для товарів і послуг), географічні зазначення;
- комерційні таємниці.

Цей перелік не є вичерпним.

Суб'єктами права інтелектуальної власності є:

– творець (творці) об'єкта права інтелектуальної власності (автор, виконавець, винахідник тощо) та інші особи, яким належать особисті немайнові та (або) майнові права інтелектуальної власності відповідно до ЦК, іншого закону чи договору. Слід зазначити, що до суб'єктів права інтелектуальної власності немає певних вимог щодо їх дієздатності, тобто це може бути особа з частковою дієздатністю, неповною, обмеженою тощо.

Підстави виникнення (набуття) права інтелектуальної власності визначаються ЦК України, іншим законом чи договором.

Особисті немайнові права інтелектуальної власності, а також майнові права інтелектуальної власності є змістом права інтелектуальної власності.

Особистими немайновими правами інтелектуальної власності є:

- право на визнання людини творцем (автором, виконавцем, винахідником тощо) об'єкта права інтелектуальної власності;
- право перешкоджати будь-якому посяганням на право інтелектуальної власності, здатному завдати шкоди честі чи репутації творця об'єкта права інтелектуальної власності;
- інші особисті немайнові права інтелектуальної власності, встановлені законом.

Особисті немайнові права інтелектуальної власності можуть належати тільки творцеві об'єкта права інтелектуальної власності. Але у випадках, передбачених законом, особисті немайнові права інтелектуальної власності можуть належати іншим особам. Особисті немайнові права інтелектуальної власності не залежать від майнових прав інтелектуальної власності, а також не можуть відчужуватися (передаватися), за винятками, встановленими законом.

Майновими правами інтелектуальної власності є:

- право на використання об'єкта права інтелектуальної власності;
- виключне право дозволяти використання об'єкта права інтелектуальної власності;
- виключне право перешкоджати неправомірному використанню об'єкта права інтелектуальної власності, в тому числі забороняти таке використання;
- інші майнові права інтелектуальної власності, встановлені законом.

Законом можуть бути встановлені винятки та обмеження в майнових правах інтелектуальної власності за умови, що такі обмеження та винятки не створюють істотних перешкод для

нормальної реалізації майнових прав інтелектуальної власності та здійснення законних інтересів суб'єктів цих прав.

Що стосується строків чинності прав інтелектуальної власності, то особисті немайнові права інтелектуальної власності є чинними безстроково, якщо інше не встановлено законом, а майнові права інтелектуальної власності є чинними протягом строків, встановлених ЦК України, іншим законом чи договором. Майнові права інтелектуальної власності можуть бути припинені достроково у випадках, встановлених ЦК, або іншим законом чи договором.

Як відомо, об'єкти права інтелектуальної власності можуть використовуватись різноманітними способами. Це може бути публічне виконання, використання твору, переклад тощо. Особа, яка має виключне право дозволяти використання об'єкта права інтелектуальної власності, може використовувати цей об'єкт на власний розсуд, з додержанням при цьому прав інших осіб. Також дозволяється використання об'єкта права інтелектуальної власності іншою особою здійснюється з дозволу особи, яка має виключне право дозволяти використання об'єкта права інтелектуальної власності, крім випадків правомірного використання без такого дозволу, передбачених ЦК та іншим законом.

Умови надання дозволу (видачі ліцензії) на використання об'єкта права інтелектуальної власності можуть бути визначені ліцензійним договором, який укладається з додержанням вимог ЦК України та іншого закону.

Майнові права інтелектуальної власності можуть бути передані відповідно до закону повністю або частково іншій особі, в той час, як особисті немайнові права не можуть передаватися у будь-який спосіб. Умови передання майнових прав інтелектуальної власності, як правило, визначаються договором, який укладається відповідно до законодавства.

Зустрічаються випадки, коли право інтелектуальної власності, належить кільком особам спільно, в цьому разі воно може здійснюватися за договором між ними. У разі відсутності

Тема 17. Право інтелектуальної власності: загальні положення

такого договору право інтелектуальної власності, яке належить кільком особам, здійснюється спільно.

Об'єкт права інтелектуальної власності також може бути створений у зв'язку з виконанням трудового договору. Особисті немайнові права інтелектуальної власності на такий об'єкт належать працівникові, який створив цей об'єкт. У випадках, передбачених законом, окремі особисті немайнові права інтелектуальної власності на такий об'єкт можуть належати юридичній або фізичній особі, де або у якої працює працівник.

Майнові права інтелектуальної власності на об'єкт, створений у зв'язку з виконанням трудового договору, належать працівникові, який створив цей об'єкт, та юридичній або фізичній особі, де або у якої він працює, спільно, якщо інше не встановлено договором.

Порушення права інтелектуальної власності, в тому числі невизнання цього права чи посягання на нього, тягне за собою відповідальність, встановлену ЦК, іншим законом чи договором.

Кожна особа має право звернутися до суду за захистом свого права інтелектуальної власності.

Контрольні питання

1. Дайте визначення права інтелектуальної власності.
2. Назвіть суб'єктів права інтелектуальної власності.
3. Перелічіть об'єкти права інтелектуальної власності.
4. Що таке майнові права?
5. Чи можуть передаватися у власність особисті немайнові права?

Рекомендована література

1. *Конституція* України. Прийнята Верховною Радою України 28 червня 1996 р. // Відомості Верховної Ради України. — 1996. — №30. — Ст. 141.
2. *Цивільний* кодекс України від 16 січня 2003 р. // *Голос України*. — 2003. — № 45–46. — 12 березня 2003 р.; № 47–48. — 13 березня 2003 р.
3. *Про власність*: Закон України від 7 лютого 1991 р. // Відомості Верховної Ради України. — 1991. — № 20. — Ст. 249.
4. *Про авторське* право і суміжні права: Закон України від 11 липня 2001 р. // Відомості Верховної Ради України. — 2001. — №43. — Ст. 214.
5. *Про охорону* прав на винаходи і корисні моделі: Закон України від 15 грудня 1993 р. // Відомості Верховної Ради України. — 1994. - № 7. — Ст. 32.
6. *Про охорону* прав на промислові зразки: Закон України від 15 грудня 1993 р. // Відомості Верховної Ради України. — 1994. — № 7. — Ст. 34.
7. *Про охорону* прав на знаки для товарів і послуг: Закон України від 15 грудня 1993 р. // Відомості Верховної Ради України. — 1994. — № 7. — Ст. 36.
8. *Про охорону* прав на зазначення походження товарів: Закон України від 16 червня 1999 р. // Відомості Верховної Ради України. — 1999. — № 32. — Ст. 297.
9. *Про інформацію*: Закон України від 2 жовтня 1992 р. // Відомості Верховної Ради України. — 1992. — № 48. — Ст. 650.
10. *Про науково-технічну* інформацію: Закон України від 25 червня 1993 р. // Відомості Верховної Ради України. — 1993. — №33. — Ст. 345.
11. *Про державну* таємницю: Закон України від 21 січня 1994 р. (в новій ред. від 21 вересня 1999 р.) // Відомості Верховної Ради України. — 1999. — № 49. — Ст. 428.
12. *Про наукову* і науково-технічну експертизу: Закон України від 10 лютого 1995 р. // Відомості Верховної Ради України. — 1995. — №9. — Ст. 56.
13. *Про видавничу* справу: Закон України від 5 червня 1997 р. // Відомості Верховної Ради України. — 1997. — №32. — Ст. 206.

Тема 17. Право інтелектуальної власності: загальні положення

14. *Про телебачення і радіомовлення*: Закон України від 21 грудня 1993 р. // Відомості Верховної Ради України. — 1994. — № 10. — Ст. 43.

15. *Цивільне право України*: Підручник: У 2-х кн. / О.В.Дзера (керівник авт.кол.), Д.В.Боброва, А.С.Довгерт та ін.; За ред. О.В.Дзери, Н.С.Кузнецової. — К.: Юрінком Інтер, 2002. — Кн. 1. — С. 523–529.

16. *Цивільне право України*: Підручник // Є.О. Харитонов, Н.О. Санахметова. — К.: Істина, 2003. — 776 с.

17. *Цивільне право України*: Підручник: У 2 т. / Борисова В.І. (кер. авт. кол.), Баранова Л.М., Жилінкова І.В. та ін.; За заг. ред. В.І. Борисової, І.В. Спасибо-Фатєєвої, В.Л. Яроцького. — К.: Юрінком Інтер, 2004. — Т.1. — С. 401–411.

Тема 18. Авторське право і суміжні права

Основним джерелом авторського права є, передусім, Конституція України. Так, ст. 54 Конституції гарантує громадянам України свободу будь-якої творчості — художньої, літературної, наукової і технічної, ст. 41 проголошує право кожного володіти, користуватися і розпоряджатися результатами своєї інтелектуальної, творчої діяльності. Також джерелами авторського права є Закон України “Про авторське право і суміжні права” й інші закони. У ЦК України відносинам у сфері авторського права присвячена окрема глава 36 “Право інтелектуальної власності на літературний, художній та інший твір (авторське право)”.

Важливе значення в сфері сучасного авторського права мають міжнародні договори: Бернська конвенція з охорони літературних та художніх творів (1886 р.) зі змінами та доповненнями; Всесвітня (Женевська) конвенція про авторське право (1952 р.); Римська конвенція з охорони прав артистів-виконавців, виробників фонограм, а також виробників організацій мовлення (1961 р.); Конвенція, що створює Всесвітню організацію інтелектуальної власності (підписана в Стокгольмі в 1967 р., чинна з 1970 р.); Женевська конвенція про охорону інтересів виробників фонограм від незаконного їх відтворення (1971 р.); Брюссельська конвенція про розповсюдження програм, що несуть сигнали, які передаються через супутники (1974 р.).

Отже, *в об’єктивному розумінні авторське право* — це сукупність правових норм, які регулюють відносини, що виникають внаслідок створення і використання творів науки, літератури та мистецтва.

У суб’єктивному розумінні — це сукупність прав, які належать автору або його правонаступникам у зв’язку зі створенням і використанням твору літератури, науки і мистецтва.

Принципом авторського права є поєднання інтересів автора та інтересів усього суспільства. Авторське право забезпечує широкий захист особистих (немайнових) і майнових прав авторів.

Об'єктом авторського права є твір науки, літератури чи мистецтва, виражений у будь-якій об'єктивній формі. Твір — це результат творчої праці автора, комплекс ідей, образів, поглядів тощо. У ст. 8 Закону “Про авторське право і суміжні права” є перелік об'єктів авторського права та їх загальні ознаки:

- усні твори (промови, лекції, доповіді, виступи, проповіді тощо);
- письмові (літературні, наукові, технічні);
- музичні твори;
- переклади;
- сценарії, твори образотворчого мистецтва тощо. Закон не дає повного переліку об'єктів авторського права.

Об'єктом авторського права може бути тільки той твір, що має певні ознаки, встановлені законом:

- 1) творчий характер;
- 2) вираження в об'єктивній формі, тобто той твір, який є результатом творчої праці автора (хореографічні твори і пантоміми, збірники творів народних пісень, різні види музичних творів з текстом або без нього, кінофільми тощо). Не вважається об'єктом авторського права технічна робота (наприклад, передрук на друкарській машинці чужого твору або редагування, коректура тощо).

Твір може бути виражений у будь-якій об'єктивній формі, але обов'язково придатній для відтворення, сприймання. Сама об'єктивна форма може бути усною, письмовою (креслення, схеми, ноти, запис на платівку, магнітну плівку тощо). Самостійним об'єктом авторського права є переклад твору іншою мовою, оскільки робота перекладача вважається творчою.

Суб'єкти авторських відносин. Суб'єктом авторського права може бути автор твору, а також інші фізичні і юридичні особи, для яких право може виникати внаслідок закону, договору або спадкування.

В інших випадках авторське право може перейти від автора до інших осіб – правонаступників. У спадщину переходять лише майнові права авторів. Особисті немайнові права автора є невід’ємними від нього. Автором наукового, літературного чи мистецького твору може бути громадянин України, іноземець або особа без громадянства.

Дія Закону “Про авторське право і суміжні права” поширюється також на авторів, твори яких уперше опубліковано в іншій країні та протягом 30 днів після цього опубліковано в Україні незалежно від громадянства і постійного місця проживання автора.

За іншими особами авторське право на твори, які вперше випущені у світ або перебувають у будь-якій об’єктивній формі на території іноземної держави, визнається відповідно до міжнародних договорів або угод, у яких бере участь Україна.

Авторське право за іноземними правонаступниками вітчизняних авторів може бути визнане на території України у разі передачі їм цього права у порядку, встановленому законодавчими та іншими нормативними актами.

Передачу українським автором права на використання його твору на території іноземної держави може бути здійснено через Державний департамент інтелектуальної власності.

Якщо два або кілька авторів спільною працею створюють твір, відносини між ними називаються співавторством (ст. 13 Закону “Про авторське право і суміжні права”). Існує два види співавторства:

1) коли неможливо виділити працю кожного співавтора — *нероздільне співавторство*;

2) коли складові частини чітко визначені і відомо, хто зі співавторів написав ту чи іншу частину, — *роздільне співавторство*.

Співавторство можливе при створенні будь-яких творів. Для його визначення необхідні певні умови:

- твір, створений спільною творчою працею співавторів, повинен бути єдиним цілим, таким, що не може існувати без складових частин як ціле;

- спільна праця співавторів є творчою;
- повинна бути угода про спільну працю над твором;

4) при роздільному співавторстві кожен із співавторів зберігає авторське право на свою частину, водночас він є співавтором твору в цілому. Співавторство повинно бути добровільним;

5) при нероздільному співавторстві твір може використовуватися лише за спільною згодою усіх співавторів. Проте право опублікування та іншого використання твору належить однаковою мірою усім співавторам. Один співавтор не може без достатніх підстав відмовити іншим у дозволі на опублікування, інше використання або зміну твору. В разі порушення спільного авторського права кожний співавтор може доводити своє право в судовому порядку;

6) винагорода за використання твору належить співавторам у рівних частках, якщо в угоді не передбачається інше (ст. 13 Закону “Про авторське право і суміжні права”).

Відповідно до ст. 429 ЦК України виключне право на використання твору належить особі, з якою автор перебуває у трудових відносинах (роботодавцю), якщо інше не передбачено договором. Виключне право на використання твору охоплює усі майнові права автора.

Отже, усі вони належать роботодавцеві, за таких умов:

– твір створено за договором між автором і роботодавцем, не на підставі трудового договору (контракту), а саме на підставі договору між автором і роботодавцем про створення твору;

– автор працює у роботодавця за наймом, тобто за трудовим договором (контрактом) (ст. 16 Закону “Про авторське право і суміжні права”).

Розмір авторської винагороди за створення і використання твору, створеного за договором з автором, який працює за наймом, та порядок її виплати встановлюється у договорі між автором і роботодавцем.

Відповідно до ст. 28 згаданого закону авторське право діє протягом усього життя автора і 70 років після його смерті.

Але із загального правила цією ж статтею передбачено винятки:

- строк охорони творів, створених у співавторстві, діє протягом усього життя і 70 років після смерті останнього співавтора;
- строк охорони творів помертвено реабілітованих авторів діє протягом 70 років після їх реабілітації;
- твір, який уперше було опубліковано після смерті автора, але в межах 30 років після смерті, діє протягом 70 років від дати опублікування твору;
- для творів, які були обнародовані анонімно або під псевдонімом, авторське право діє протягом 70 років від дати обнародування.

В усіх зазначених випадках чинність авторського права починається з 1 січня року, наступного за роком, у якому мали місце зазначені юридичні факти.

Право авторства, право на ім'я і право протидіяти перекрученню, спотворенню чи іншій зміні твору або будь-якому іншому посяганню на твір, що може завдати шкоди честі та репутації автора, охороняються безстроково.

Твори, на які авторське право скінчилося або які ніколи не охоронялися на території України, вважаються суспільним надбанням.

Твори, які стали суспільним надбанням, можуть вільно використовуватися будь-якою особою без виплати авторської винагороди. Проте таке використання може здійснюватися лише відповідно до вимог Закону “Про авторське право і суміжні права”. Встановлювати виплати спеціальних відрахувань за використання на території України творів, які стали надбанням суспільства, надано Кабінету Міністрів України.

Особисті (немайнові) права автора — це право авторства, право на авторське ім'я, право на недоторканність твору і право на обнародування твору.

Зазначення імені автора при використанні твору обов'язкове в усіх випадках, за одним винятком: якщо твір образо-

творчого мистецтва або фотографічний твір використовується у промисловості. У цьому разі ім'я автора не згадується з чисто технічних причин.

Право на авторське ім'я дає авторові змогу випустити свій твір за власнім ім'ям, умовним (псевдонімом) або взагалі без зазначення імені (анонімно) — ст.14 указанного закону.

Право на вибір способу зазначення імені, а також на розкриття псевдоніма або аноніма є особистим правом автора. Лише у разі, коли автор у своєму творі порушив чийсь права (наприклад, образив когось), на вимогу слідчих органів або суду видавництва, редакція газети чи театр, яким відоме справжнє ім'я автора, можуть розкрити його псевдонім чи анонім.

Поняття суміжних прав. Розділ III Закону України “Про авторське право і суміжні права” забезпечує правову охорону суміжних прав виконавців, виробників фонограм, організацій мовлення та їх правонаступників.

Суміжні права — це права виконавців на результати творчої діяльності, їх спадкоємців та осіб, яким на законних підставах передано суміжні майнові права щодо виконання, права виробників фонограм, відеограм, їх спадкоємців (правонаступників) та осіб, яким на законних підставах передано суміжні майнові права щодо фонограм і відеограм, а також організацій мовлення та їх правонаступників, які охороняються авторським правом.

Об'єктом суміжних прав, незалежно від призначення, змісту, оцінки, способу і форми вираження є:

- будь-які способи виконання літературних, драматичних, музичних, музично-драматичних, хореографічних, фольклорних та інших творів;
- запис будь-якого виконання на фонограмі та відеограмі;
- сповіщення програм шляхом трансляції в ефір і по проводах.

Суб'єктами суміжних прав є:

- виконавці творів, їх спадкоємці та особи, яким на законних підставах передано суміжні майнові права щодо виконання;
- виробники фонограм, їх спадкоємці (правонаступники) та особи, яким на законних підставах передано суміжні майнові права щодо фонограм;
- виробники відеограм, їх спадкоємці (правонаступники) та особи, яким на законних підставах передано суміжні майнові права щодо відеограм;
- організації мовлення та їх правонаступники.

Суб'єкти суміжних прав можуть доручати управління своїми майновими правами на колективній основі організаціям, які не мають права займатися комерційною діяльністю. Такі організації діють на основі і в межах повноважень, добровільно переданих їм автором та іншими особами, які мають авторське право і суміжні права. На їх діяльність не поширюються обмеження, передбачені антимонопольним законодавством.

Суб'єктивні суміжні права. Важливим аспектом реалізації виконавцями своїх прав є передумова додержання ними прав авторів виконуваних творів та інших суб'єктів авторського права. Виробники фонограм, виробники відеограм мають додержуватися прав суб'єктів авторського права і виконавців. Організації мовлення повинні додержуватися прав суб'єктів авторського права, виконавців, виробників фонограм (відеограм). Виникнення і здійснення суміжних прав не потребує виконання будь-яких формальностей.

Строки охорони суміжних прав визначаються ст. 44 Закону України “Про авторське право і суміжні права”. Так, майнові права виконавців охороняються протягом 50 років від дати першого запису виконання, а їх особисті немайнові права — безстрокове.

Права виробників фонограм і відеограм охороняються протягом 50 років від дати першого опублікування фонограми

(відеограми) або їх першого звукозапису (відеозапису), якщо фонограма (відеограма) не була опублікована протягом зазначеного часу.

Права організації мовлення охороняються протягом 50 років від дати першого публічного сповіщення передачі.

Закінчення строків захисту суміжних прав настає 1 січня року, наступного за роком, у якому закінчилися передбачені цією статтею строки захисту.

До спадкоємців виконавців і правонаступників виробників фонограм і відеограм та організацій мовлення переходить право дозволяти чи забороняти використання виконань, фонограм, відеограм, публічні сповіщення, а також право на одержання винагороди у межах вищезазначених строків.

Захист авторського права і суміжних прав. Відповідно до ст. 51 закону захист особистих немайнових і майнових прав суб'єктів авторського права і (або) суміжних прав здійснюється в порядку, встановленому адміністративним, цивільним і кримінальним законодавством.

До видів порушень авторського та суміжного права відносяться плагіат, піратство, вчинення дій, що порушують особисті немайнові права суб'єктів авторського та суміжних прав тощо.

Контрольні питання

1. Охарактеризуйте об'єкти авторського права.
2. Які особи можуть являтися суб'єктами авторського права, як закон визначає їх правове положення?
3. Якими майновими та особистими немайновими правами користуються автори?
4. У яких випадках допускається вільне використання твору автора?
5. Які встановлені строки дії авторських прав?
6. Розкрийте поняття і види суміжних прав.
7. Які існують об'єкти суміжних прав?

8. У якому порядку охороняються права виконавців, виробників фонограм і організацій мовлення?

9. Як здійснюється цивільно-правовий захист авторського права і суміжних прав?

Рекомендована література

1. *Конституція* України. Прийнята Верховною Радою України 28 червня 1996 р. // Відомості Верховної Ради України. — 1996. — № 30. — Ст. 141.

2. *Цивільний* кодекс України від 16 січня 2003 р. // *Голос України*. — 2003. — № 45–46. — 12 березня 2003 р.; № 47–48. — 13 березня 2003 р.

3. *Про власність*: Закон України від 7 лютого 1991 р. // Відомості Верховної Ради України. — 1991. — № 20. — Ст. 249.

4. *Про авторське* право і суміжні права: Закон України від 11 липня 2001 р. // Відомості Верховної Ради України. — 2001. — № 43. — Ст. 214.

5. *Про інформацію*: Закон України від 2 жовтня 1992 р. // Відомості Верховної Ради України. — 1992. — № 48. — Ст. 650.

6. *Про телебачення* і радіомовлення: Закон України від 21 грудня 1993 р. // Відомості Верховної Ради України. — 1994. — № 10. — Ст. 43.

7. *Про розповсюдження* примірників аудіовізуальних творів, фонограм, відеограм, комп'ютерних програм, баз даних: Закон України від 10 липня 2003 р. // *Голос України* від 21 серпня 2003 р. — № 156.

8. *Про друковані* засоби масової інформації (пресу) в Україні: Закон України від 16 липня 1992 р. // Відомості Верховної Ради України. — 1993. — № 1. — Ст. 1.

9. *Про архітектурну* діяльність: Закон України від 20 травня 1999 р. // Відомості Верховної Ради України. — 1999. — № 31. — Ст. 246.

10. *Про практику* розгляду судами цивільних справ за позовами про відшкодування шкоди: Постанова Пленуму Верховного Суду України від 27 березня 1992 р. № 6 // *Юридичний вісник України*. — 2002. — № 26.

11. *Про судову* практику в справах про відшкодування моральної (немайнової) шкоди: Постанова Пленуму Верховного Суду України

від 31 березня 1995 р. № 4 // Бюлетень законодавства і юридичної практики України. — 2003. — № 3.

12. *Цивільне* право України: Підручник // Є.О. Харитонов, Н.О. Саніахметова. — К.: Істина, 2003. — 776 с.

13. *Международное частное право*: Сб. документов: Учебное пособие / Сост. Д. В. Задыхайло. — Харьков, 1998. — С. 388–422.

14. *Цивільне* право України: Підручник: У 2-х кн. / О.В.Дзера (керівник авт.кол.), Д.В.Боброва, А.С.Довгерт та ін.; За ред. О.В.Дзери, Н.С.Кузнецової. — К.: Юрінком Інтер, 2002. — Кн. 1. — С. 530–550.

15. *Цивільне* право України: Підручник: У 2 т. / Борисова В.І. (кер. авт. кол.), Баранова Л.М., Жилінкова І.В. та ін.; За заг. ред. В.І. Борисової, І.В. Спасибо-Фатєєвої, В.Л. Яроцького. — К.: Юрінком Інтер, 2004. — Т.1. — С. 412–438.

Розділ 5. ЗАГАЛЬНІ ПОЛОЖЕННЯ ПРО ЗОБОВ'ЯЗАННЯ ТА ДОГОВОРИ

Тема 19. Поняття зобов'язань у цивільному праві

Зобов'язанням є правовідношення, в якому одна сторона (боржник) зобов'язана вчинити на користь другої сторони (кредитора) певну дію (передати майно, виконати роботу, надати послугу, сплатити гроші тощо) або утриматися від певної дії, а кредитор має право вимагати від боржника виконання його обов'язку (ч.1 ст.509 ЦК України).

Зобов'язання опосередковують процес переміщення майна або інших матеріальних результатів, які також мають майновий характер, тому вони завжди виступають як майнові цивільні правовідносини. А оскільки зобов'язання опосередковують процес руху майна, яке може бути передане виключно конкретно-визначеним, а не будь-яким третім особам, ці правовідносини завжди встановлюються з конкретним суб'єктом. Цим зобов'язання відрізняються від цивільних абсолютних майнових правовідносин, передусім від правовідносин власності.

У зобов'язаннях, які опосередковують рух майна, боржники покликані до відповідних активних (позитивних) дій, а кредитори мають можливість вимагати певної поведінки від зобов'язаної особи.

Зобов'язання можуть виникати між юридичними особами, між юридичними та фізичними особами та між фізичними особами, які і виступають суб'єктами зобов'язань. Зобов'язання виникають між їх учасниками з метою задоволення певних потреб.

Правомочна сторона у зобов'язальних правовідносинах називається *кредитором*, а зобов'язана — *боржником*. У ч.3 ст.510 ЦК України передбачається, що у разі, коли кожна із сторін зобов'язання має обов'язок на користь іншої сторони,

ця сторона вважається боржником на користь іншої сторони у тому, що вона зобов'язана вчинити на її користь, і водночас її кредитором у тому, що вона має право від неї вимагати.

Відповідно ст.511 ЦК України у зобов'язаннях можуть брати участь і ті особи, які не є сторонами; їх називають третіми особами. За загальним правилом, зобов'язання не створює обов'язків для третіх осіб, але у випадках, передбачених домовленістю сторін, зобов'язання може породжувати для третіх осіб права щодо однієї чи обох сторін зобов'язання.

Юридичним об'єктом визнається певна поведінка зобов'язаної особи, яка виражається, згідно договору, у вчиненні певних дій або утриманні від їх здійснення.

Матеріальним об'єктом зобов'язальних правовідносин є майно, по відношенню до якого зобов'язана сторона має певний обов'язок (зберігання, передача тощо).

Зміст зобов'язальних правовідносин утворює суб'єктивні права та обов'язки їх учасників, які найчастіше носять майновий характер. Але кредитор має право вимагати вчинення і дій немайнового характеру.

Цивільно-правове регулювання і цивільно-правовий захист інтересів сторін здійснюється в судовому порядку шляхом подання позову про відновлення порушеного майнового права і відповідним застосуванням санкцій до порушника по відшкодуванню збитків потерпілій стороні.

Зобов'язання, згідно з ч.2 ст. 509 і ч.2 ст.11 ЦК України, виникають з таких підстав:

- з правочинів (у тому числі договорів) як передбачених законом, так і непередбачених законом, але таких, що не суперечать йому;
- внаслідок створення творів науки, літератури, мистецтва, а також винаходів та інших результатів творчої діяльності;
- внаслідок заподіяння шкоди іншій особі, а також придбання або збереження майна за рахунок іншої особи без достатніх підстав;

- внаслідок інших дій громадян та організацій;
- внаслідок подій, з якими закон пов'язує настання цивільно-правових наслідків.

Зобов'язання виникають, переважно, з договорів. Договір виконує функцію безпосередньої правостворюючої підстави виникнення зобов'язання, змістом якого являються права та обов'язки сторін.

Іншим джерелом зобов'язань можуть виступати односторонні правочини (публічна обіцянка винагороди; покладення заповідачем окремих обов'язків на спадкоємця; ведення чужих справ без доручення тощо).

Заподіяння шкоди та інші неправомірні дії являються підставами виникнення охоронних зобов'язань, які виникають з неправомірних дій:

- заподіяння шкоди, придбання або зберігання чужого майна без достатніх підстав;
- створення небезпеки (загрози) життю і здоров'ю фізичних осіб, а також їхньому майну та майну юридичних осіб.

Система цивільних зобов'язань. При побудові особливої частини зобов'язального права (розділ III книги п'ятої) були виділені договірні зобов'язання і окремо — недоговірні.

Критерій класифікації зобов'язань поєднують економічні та юридичні ознаки зобов'язань:

- обов'язання з сплатної реалізації майна (купівля-продаж, поставка, контракція, міна, довічне утримання);
- зобов'язання з безоплатної передачі майна в користування (майновий найом, найом жилого приміщення);
- зобов'язання з безоплатної передачі майна у власність або користування (дарування, позичка);
- зобов'язання з виконання робіт (підряд, підряд на капітальне будівництво);
- зобов'язання з надання послуг (доручення, комісія, схов, експедиція);

- зобов'язання з перевезень (залізничних, морських, річкових, повітряних, автомобільних, морським та річковим буксируванням);
- зобов'язання з кредитних розрахунків (позика, банківське кредитування, розрахунковий та поточний рахунки, розрахункові правовідносини, чек, вексель);
- зобов'язання зі страхування (майнове та особисте страхування);
- зобов'язання за спільною діяльністю (спільна діяльність громадян, спільна діяльність організацій);
- зобов'язання, що виникають з односторонніх правомірних дій (публічна обіцянка винагороди, ведення чужих справ без доручення);
- охоронні зобов'язання (зобов'язання, які виникають внаслідок заподіяння шкоди, рятування майна, безпідставного придбання або збереження майна)¹.

Поняття та принципи виконання зобов'язань. Під виконанням зобов'язань розуміють вчинення кредитором і боржником дій зі здійснення прав та виконання обов'язків, що випливають із зобов'язання.

За своєю юридичною природою дії з виконання зобов'язання є правочином, вони спрямовані на припинення зобов'язань, тому до цих дій з виконання застосовуються правила, що регулюють вчинення правочинів.

Дії, які мають бути вчинені одним учасником зобов'язання на користь іншого, називаються *предметом виконання*, яким може бути конкретне майно, якщо справа стосується, наприклад, передачі речі.

Основним є принцип *належного виконання* зобов'язання. Зміст його полягає у виконанні зобов'язання відповідно до умов договору, чинного цивільного законодавства, а за відсутності таких умов та вимог — відповідно до звичаїв ділового

¹ Цивільне право України: Підручник: У 2-х кн. / О.В.Дзера (керівник авт.кол.), Д.В.Боброва, А.С.Довгерт та ін.; За ред. О.В.Дзери, Н.С.Кузнецової. — К.: Юрінком Інтер, 2002. — Кн. 1. — С. 615.

обороту або інших вимог, що звичайно ставляться (ст.526 ЦК України).

Не припускається одностороння відмова від виконання зобов'язання або його одностороння зміна, за винятком випадків, передбачених угодою сторін або вказаних безпосередньо в законі.

Суб'єктами виконання зобов'язання є кредитор і боржник. Згідно зі ст.509 ЦК України одна особа (боржник) зобов'язана вчинити на користь іншої особи (кредитора) відповідну дію. Відповідно ст.527 ЦК України боржник зобов'язаний виконати свій обов'язок, кредитор — прийняти виконання особисто, якщо інше не встановлено договором або законом, не впливає із звичаїв ділового обороту чи суті зобов'язання. Кожна із сторін має право вимагати доказів того, що виконання зобов'язання надається самим боржником, приймається самим кредитором або уповноваженою на це особою, і несе ризик наслідків незаявлення такої вимоги.

Передоручення виконання зобов'язання іншій особі передбачено ст.528 ЦК України. Воно допускається, якщо із закону, інших правових актів, з умов договору, його суті не впливає обов'язок боржника виконати зобов'язання особисто. У цьому разі кредитор повинен прийняти виконання, запропоноване за боржника третьою особою.

Відповідальність за невиконання або неналежне виконання зобов'язання у випадках покладення відповідних прав або обов'язків на іншу (третю) особу несе та сторона, яка є учасником договору, якщо законодавством не передбачено, що ця відповідальність покладається безпосередньо на виконавця.

Від передоручення і переадресування слід відрізнити заміну осіб у зобов'язанні. При передорученні боржник залишається суб'єктом зобов'язання і відповідно несе відповідальність за дії призначеного ним виконавця, при переадресуванні виконання кредитор також залишається суб'єктом виконання, і тому призначена ним третя особа претензій до боржника пред'явити не може.

Заміна осіб у зобов'язанні полягає в тому, що попередні учасники зобов'язань вибувають з цих відносин, а їх права та обов'язки у повному обсязі переходять до суб'єктів, які їх замінюють. У зобов'язанні може замінюватись як кредитор, так і боржник.

Заміна кредитора (цесія) — це уступка кредитором своїх прав вимоги за зобов'язанням іншій особі. Кредитор називається *цедентом*, а особа, якій кредитор поступається своїм правом вимоги за зобов'язанням, — *цесіонарієм*. Для цесії необхідною є угода між старим (цедентом) і новим (цесіонарієм) кредитором. Згоди боржника на здійснення цесії не потрібно, оскільки вона ніякою мірою не погіршує його становище (ч.1 ст.516 ЦК України). Якщо у зв'язку з цесією необхідні додаткові витрати боржника для виконання, ці витрати відносяться на рахунок кредитора. Стаття 518 ЦК України зазначає, що боржник зберігає всі заперечення проти нового кредитора, які він міг протиставити попередньому кредитором.

Старий кредитор (цедент) зобов'язаний повідомити боржника про цесію, яка відбулася, а також передати документи, які засвідчують право вимоги, новому кредитором (цесіонарію). В іншому разі, якщо боржник не був письмово повідомлений щодо здійснюваного переходу прав кредитора до іншої особи, новий кредитор несе ризик спричинених цим для нього несприятливих наслідків. У цьому разі виконання зобов'язання первісному кредитором визнається належним виконанням (ч.2 ст.516 ЦК України).

Вимога, що передається іншій особі в порядку цесії, переходить до нього в тому обсязі, в якому вона раніше належала цедентові. Для цесіонарія зберігають силу всі засоби забезпечення зобов'язання (завдаток, порука, застава тощо), якщо інше не встановлено договором або законом відповідно до ст.516 ЦК України. Якщо боржник ухиляється від виконання, то тільки до нього і може бути пред'явлена вимога з боку цесіонарія. При уступці вимоги цедент відповідає перед цесіонарієм за недійсність переданої йому вимоги, але не відповідає за невиконання цього зобов'язання боржником,

крім випадків, коли первісний кредитор узяв на себе поруку за боржника перед новим кредитором (ст.519 ЦК України). Заміна кредитора не допускається у зобов'язаннях, нерозривно пов'язаних з особою кредитора, зокрема у зобов'язаннях про відшкодування шкоди, завданої каліцтвом, іншим ушкодженням здоров'я або смертю (ст. 515 ЦК України).

Внаслідок переведення боргу (заміни боржника) попередній боржник вибуває із зобов'язання і замінюється новим. Для переведення боргу потрібна згода нового боржника, оскільки якщо договір як вольовий акт не може вчинитися без волевиявлення кожного із контрагентів, то не можна поза своєю волею стати боржником уже існуючого зобов'язання. Але переведення боргу не можна здійснити і без згоди кредитора. Цим переведення боргу відрізняється від цесії (уступки вимоги). Виходячи з цього, на підставі ч.1 ст.523 ЦК України і порука, і застава, встановлені третьою особою на забезпечення виконання зобов'язання, з переведенням боргу припиняються, якщо поручитель або заставадавець не висловили своєї згоди відповідати також і за нового боржника. Застава, встановлена на забезпечення боргу первісним боржником, зберігається після переведення боргу на іншу особу, якщо інше не передбачено законом або договором (ч.2 ст.523 ЦК України). Новий боржник має право виставляти проти вимог кредитора всі ті заперечення, які основані на відносинах між кредитором і первісним боржником (ст.522 ЦК України).

Правочин щодо заміни кредитора у зобов'язанні вчиняється у тій самій формі, що і правочин, на підставі якого воно виникло. Правочин щодо заміни кредитора у зобов'язанні, яке виникло на підставі правочину, що підлягає державній реєстрації, має бути зареєстрований в порядку, встановленому для реєстрації цього правочину, якщо інше не встановлено законом (ч.2 ст.513 ЦК України). Ці правила поширюються і на правочини щодо заміни боржника у зобов'язанні.

Місце виконання зобов'язання визначається договором, законодавчими нормами, які регулюють даний вид зобов'язань, адміністративними актами. Якщо місце виконання зобов'язан-

ня не встановлено то, згідно зі ст.532 ЦК України, виконання провадиться:

1) за зобов'язанням про передання нерухомого майна — за місцезнаходженням цього майна;

2) за зобов'язанням про передання товару (майна), що виникає на підставі договору перевезення, — за місцем здавання товару (майна) перевізникові;

3) за зобов'язанням про передання товару (майна), що виникає на підставі інших правочинів, — за місцем виготовлення або зберігання товару (майна), якщо це місце було відоме кредиторів на момент виникнення зобов'язання;

4) за грошовим зобов'язанням — за місцем проживання кредитора, а якщо кредитором є юридична особа, — за її місцезнаходженням на момент виникнення зобов'язання. Якщо кредитор на момент виконання зобов'язання змінив місце проживання (місцезнаходження) і сповістив про це боржника, зобов'язання виконується за новим місцем проживання (місцезнаходженням) кредитора з віднесенням на кредитора всіх витрат, пов'язаних із зміною місця виконання;

5) за іншим зобов'язанням — за місцем проживання (місцезнаходженням) боржника. Зобов'язання може бути виконане в іншому місці, якщо це встановлено актами цивільного законодавства або впливає із суті зобов'язання чи звичаїв ділового обороту.

Строк виконання зобов'язання. Належним визнається такий строк виконання, який встановлений законом, договором або впливає із суті зобов'язання. Строк (термін) виконання зобов'язання може бути визначений календарною датою або закінченням відповідного періоду часу, а також вказівкою на відповідну подію, яка обов'язково має настати (ч.1 ст.530 ЦК України).

Якщо строки виконання взагалі не встановлені або визначені моментом пред'явлення вимоги виконання кредитором, боржник має право провести таке виконання у будь-який час. Обов'язок виконати таке зобов'язання покладається на боржника в семиденний строк з дня пред'явлення вимоги кредито-

ром, якщо обов'язок негайного виконання не впливає із актів цивільного законодавства або договору (ч.2 ст.530 ЦК України).

При простроченні боржника кредитор має право або вимагати виконання зобов'язання в натурі, або відмовитися від прийняття виконання. Однак у будь-якому разі боржник зобов'язаний відшкодувати кредиторowi збитки, що їх зазнав кредитор у зв'язку із простроченням (ст.612 ЦК України). Коли предметом виконання є грошова сума, боржник зобов'язаний сплатити за час прострочення 3 відсотки річних від простроченої суми, якщо законом або договором не встановлений інший розмір відсотків.

Кредитор визнається таким, що прострочив виконання, якщо він відмовився прийняти надане боржником належне виконання зобов'язання або не вчинив відповідних дій, без яких боржник не може виконати своїх обов'язків. При простроченні прийняття виконання кредитором боржник, у свою чергу, має право вимагати від кредитора відшкодування за подіяних йому збитків.

Стаття 531 ЦК України передбачає, що боржник має право виконати зобов'язання до строку, встановленого в договорі, якщо інше не впливає із самого договору, не встановлено законом або не впливає із суті зобов'язання чи звичаїв ділового обороту.

Спосіб виконання зобов'язання перебуває у прямій залежності від предмета виконання. Якщо предмет зобов'язання пов'язаний з якоюсь єдиною річчю, що за своєю природою неподільна, виконання не може бути проведене інакше, як шляхом передачі цієї речі боржником кредиторowi відразу в цілому.

Суб'єктами зобов'язання одночасно можуть бути кілька кредиторів, кілька боржників або кілька кредиторів та боржників водночас. Такі зобов'язання називаються з множинністю осіб, які, в свою чергу, поділяються на часткові та солідарні. У частковому пасивному зобов'язанні кожен із боржників зобов'язаний надати кредиторowi виконання лише у певній частці

з тим, щоб боржник, який виконав зобов'язання, вибував, але воно зберігало силу для решти боржників, поки вони не виконають покладений на них обов'язок перед кредитором.

У змішаному частковому зобов'язанні поєднуються обидва принципи: в такому зобов'язанні кожен із кредиторів може вимагати виконання в певній частці від кожного із боржників.

У солідарному активному зобов'язанні кожен із кредиторів має право вимагати від боржника виконання в повному обсязі. Як тільки боржник надасть повне виконання хоч би одному із кредиторів, зобов'язання припиняється. У солідарному пасивному зобов'язанні кредитор вправі вимагати виконання в повному обсязі від будь-якого боржника, тому він має право заявляти вимогу про виконання і до всіх боржників водночас, і до будь-якого з них у частині боргу. Але зобов'язання припиняється як тільки повне виконання буде надано кредиторів хоча б одним із боржників.

У змішаному солідарному зобов'язанні також поєднуються обидва принципи виконання солідарного зобов'язання. В такому зобов'язанні кожен із кредиторів може вимагати виконання в повному обсязі від кожного з боржників.

Якщо одна зі сторін вимагає солідарного виконання зобов'язання, в той час як інша погоджується лише на часткове виконання, то такий спір має розглядатися відповідно до вимог статей 540–543 ЦК України. Солідарний порядок розрахований лише на такі випадки:

1) коли законом або іншим нормативним актом прямо передбачено солідарне виконання зобов'язання. Наприклад, ст.1210 ЦК України встановлює, що особи, які спільно заподіяли шкоду, є солідарними боржниками перед потерпілим;

2) якщо солідарний спосіб виконання зобов'язання передбачений угодою сторін. Наприклад, при укладенні договору позики сторони можуть встановити солідарні зобов'язання для боржників;

3) коли предмет зобов'язання є неподільним, виконання зобов'язання частками неможливо.

Якщо із суті зобов'язання або договору, який існує між боржниками та кредиторами, не можна встановити конкретні частки, відповідно до яких має виконуватися це зобов'язання, законодавство встановлює принцип рівності цих часток.

Солідарний кредитор, який одержав виконання від боржника, зобов'язаний відшкодувати іншим кредиторам належні їм частки виконання у тому розмірі, який залежить від характеру правовідносин, що складаються між солідарними кредиторами. Солідарний боржник, який виконав зобов'язання, може перекласти відповідні частки виконання на інших солідарних боржників. Обсяг таких зобов'язань визначається характером відносин, які пов'язують співборжників. Так, ч.1 ст.544 ЦК України передбачає, що боржник, який виконав солідарне зобов'язання, має право зворотної вимоги (регресу) до кожного з решти боржників у рівних частках, якщо інші умови не встановлені законом або договором. Невиплачене одним із співборжників боржникові, який виконав солідарне зобов'язання, поділяється у рівних частках між ним та іншими співборжниками.

Регресним визнається зобов'язання, на підставі якого кредитор (регредієнт), зобов'язаний перед третіми особами до виконання, має право віднести його повністю або частково за рахунок боржника (регресата), дія або бездіяльність якого зумовили залучення кредитора до відповідальності. Тобто регресат відповідає перед регредієнтом, а регредієнт — перед третьою особою. Пряма відповідальність регресата перед третьою особою без відповідальності регредієнта може мати місце лише у випадках, безпосередньо встановлених законом.

Регресне зобов'язання характеризується такими ознаками:

- воно є похідним від іншого (основного) зобов'язання;
- один або всі його учасники — суб'єкти основного зобов'язання;
- виконання одним учасником зобов'язання або навіть саме його виникнення зумовлюється діями або бездіяльністю осіб, з якими в майбутньому і встановлюються регресні зобов'язання.

Контрольні питання

1. Що таке зобов'язання?
2. Які розрізняються суб'єкти зобов'язань?
3. У чому полягають санкції зобов'язання?
4. За якими підставами виникають зобов'язання?
5. Що слід розуміти під виконанням зобов'язань?
6. Що називається предметом виконання?
7. Що таке кредиторські обов'язки і обов'язки боржника?
8. Охарактеризуйте субсидіарні зобов'язання.
9. Які риси властиві солідарному зобов'язанню?
10. Що називається регресним зобов'язанням?
11. Що називається переміною осіб у зобов'язанні?
12. Які Ви знаєте особливості уступки вимоги?
13. У чому полягають особливості переведення боргу?

Рекомендована література

1. *Цивільний кодекс України* від 16 січня 2003 р. // *Голос України*. — 2003. — № 45–46. — 12 березня 2003 р.; № 47–48. — 13 березня 2003 р.

2. *Про власність*: Закон України від 7 лютого 1991 р. // *Відомості Верховної Ради України*. — 1991. — № 20. — Ст. 249.

3. *Цивільне право України: Підручник*: У 2-х кн. / О.В.Дзера (керівник авт.кол.), Д.В.Боброва, А.С.Довгерт та ін.; За ред. О.В.Дзери, Н.С.Кузнецової. — К.: Юрінком Інтер, 2002. — Кн. 1. — С. 609–617.

4. *Цивільне право України: Підручник* // Є.О. Харитонов, Н.О. Саніахметова. — К.: Істина, 2003. — 776 с.

5. *Цивільне право України: Підручник*: У 2 т. / Борисова В.І. (кер. авт. кол.), Баранова Л.М., Жилінкова І.В. та ін.; За заг. ред. В.І. Борисової, І.В. Спасибо-Фатєєвої, В.Л. Яроцького. — К.: Юрінком Інтер, 2004. — Т.2. — С. 5–19.

6. *Гонгало Б. М.* Общие положения об обеспечении обязательств и способах обеспечения обязательств. Цивилистические записки. — Межвузовский сборник научных трудов. — М.: Статут, 2001. — С. 68.

Тема 20. Забезпечення виконання зобов'язань

Забезпечення виконання зобов'язань може здійснюватися такими способами:

- правилом про зустрічне виконання зобов'язань;
- положенням про субсидіарну відповідальність учасників повного товариства;
- обов'язком власника відповідати за зобов'язаннями належного йому підприємства або установи;
- правом кредитора, який виконав угоду, у разі ухилення іншої сторони від її нотаріального посвідчення вимагати через суд визнання її дійсною;
- правом кредитора вимагати реєстрації угоди у разі ухилення іншої сторони від її реєстрації;
- положенням про відповідальність, яку поряд з боржником несуть треті особи, на яких покладено виконання зобов'язання, та деякі інші.

Залежно від часу і способу встановлення (виникнення) способи забезпечення виконання зобов'язань поділяють на:

- спеціальні (виникають у момент виникнення зобов'язання);
- універсальні (відшкодування боржником збитків, що їх зазнав кредитор у результаті невиконання зобов'язання).

Класифікувати забезпечувальні зобов'язання можна за іншими критеріями, зокрема за механізмами їх реалізації. За цим критерієм розрізняють:

- забезпечення виконання зобов'язань шляхом звернення стягнення на майно боржника (застава);
- забезпечення виконання зобов'язань шляхом звернення грошових стягнень (неустойка, завдаток);
- забезпечення виконання зобов'язань шляхом притримання майна боржника;

- забезпечення виконання зобов'язань шляхом притягнення до відповідальності третіх осіб (порука, гарантія)¹.

Відповідно до ч.1 ст.546 ЦК України виконання зобов'язання може забезпечуватися неустойкою, порукою, гарантією, заставою, завдатком, притриманням.

Залежно від джерела встановлення неустойка поділяється на:

- законну, тобто встановлену в нормативному порядку — в законі або іншому правовому акті;
- договірну, яка встановлюється безпосередньо в нормах договору (правочину), укладеного між сторонами.

За видами неустойки поділяються на:

- залікову — це неустойка, що передбачає можливість стягнення як неустойки, так і збитків, але в тій частині, яка не покрита неустойкою;
- виняткову — закон або договір можуть передбачити стягнення лише неустойки, але не збитків;
- штрафну — це неустойка, яка підлягає сплаті понад розмір збитків, які заподіяні невиконанням або неналежним виконанням зобов'язання;
- альтернативну — за вибором кредитора стягується або неустойка, або збитки (ст. 624 ЦК України).

Статті 549–552 ЦК України дають вичерпне визначення поняття, змісту та застосування неустойки:

Неустойкою (штрафом, пенею) є грошова сума або інше майно, які боржник повинен передати кредиторіві у разі порушення зобов'язання.

Штрафом є неустойка, що обчислюється у відсотках від суми невиконаного або неналежно виконаного зобов'язання. Штраф як різновид неустойки в чинному законодавстві закріплюється у кількох варіантах, а саме:

¹ Цивільне право України: Підручник: У 2-х кн. / О.В.Дзера (керівник авт.кол.), Д.В.Боброва, А.С.Довгерт та ін.; За ред. О.В.Дзери, Н.С.Кузнецової. — К.: Юрінком Інтер, 2002. — Кн. 1. — С. 660.

- а) штраф у конкретній грошовій сумі;
- б) штраф у відсотковому відношенні до суми всього зобов'язання або до не виконаної його частини;
- в) штраф у розмірі вартості предмета зобов'язання;
- г) штраф у кратному розмірі предмета зобов'язання.

Пенею є неустойка, що обчислюється у відсотках від суми несвоєчасно виконаного грошового зобов'язання за кожен день прострочення виконання.

Право на неустойку виникає незалежно від наявності у кредитора збитків, завданих невиконанням або неналежним виконанням зобов'язання. Проценти на неустойку не нараховуються. Кредитор не має права на неустойку в разі, якщо боржник не відповідає за порушення зобов'язання (ст.617 ЦК України).

Предметом неустойки може бути грошова сума, рухоме і нерухоме майно. Якщо предметом неустойки є грошова сума, її розмір встановлюється договором або актом цивільного законодавства. Розмір неустойки, встановлений законом, може бути збільшений у договорі. Сторони можуть домовитися про зменшення розміру неустойки, встановленого актом цивільного законодавства, крім випадків, передбачених законом. Розмір неустойки може бути зменшений за рішенням суду, якщо він значно перевищує розмір збитків, та за наявності інших обставин, які мають істотне значення.

Сплата (передання) неустойки не звільняє боржника від виконання свого обов'язку в натурі і не позбавляє кредитора права на відшкодування збитків, завданих невиконанням або неналежним виконанням зобов'язання.

За *договором поруки*, положення про який містяться у ст.ст. 553–559 ЦК України, поручитель, яким може виступати одна особа або кілька осіб, поручається перед кредитором боржника за виконання ним свого обов'язку і відповідає за порушення зобов'язання боржником. Порукою може забезпечуватися виконання зобов'язання частково або у повному обсязі. Поручитель має право на оплату послуг, наданих ним боржникові.

У разі порушення боржником зобов'язання, забезпеченого порукою, боржник і поручитель відповідають перед кредитором як солідарні боржники, якщо договором поруки не встановлено додаткову (субсидіарну) відповідальність поручителя. Поручитель відповідає перед кредитором у тому самому обсязі, що і боржник, включаючи сплату основного боргу, процентів, неустойки, відшкодування збитків, якщо інше не встановлено відповідним договором.

У разі одержання вимоги кредитора поручитель зобов'язаний повідомити про це боржника, а в разі пред'явлення до нього позову — подати клопотання про залучення боржника до участі у справі. Якщо поручитель не повідомить боржника про вимогу кредитора і сам виконає зобов'язання, боржник має право висунути проти вимоги поручителя всі заперечення, які він мав проти вимоги кредитора.

Поручитель має право висунути проти вимоги кредитора заперечення, які міг би висунути сам боржник, за умови, що ці заперечення не пов'язані з особою боржника або якщо боржник відмовився від них або визнав свій борг.

Після виконання поручителем зобов'язання, забезпеченого порукою, кредитор повинен вручити йому документи, які підтверджують цей обов'язок боржника. До поручителя, який виконав таке зобов'язання, переходять усі права кредитора у цьому зобов'язанні, в тому числі й ті, що забезпечували його виконання. До кожного з кількох поручителів, які виконали зобов'язання, забезпечене порукою, переходять права кредитора у розмірі частини обов'язку, що виконана ним.

Боржник, який виконав відповідне зобов'язання, повинен негайно повідомити про це поручителя, який потім має право стягнути з кредитора безпідставно одержане або пред'явити зворотню вимогу до боржника.

Порука припиняється:

- з припиненням забезпеченого нею зобов'язання, а також у разі зміни зобов'язання без згоди поручителя, внаслідок чого збільшується обсяг його відповідальності;

- якщо після настання строку виконання зобов'язання кредитор відмовився прийняти належне виконання, запропоноване боржником або поручителем;
- у разі переведення боргу на іншу особу, якщо поручитель не поручився за нового боржника;
- після закінчення строку, встановленого в договорі поруки.

У разі, якщо такий строк не встановлено, порука припиняється, якщо кредитор протягом шести місяців від дня настання строку виконання основного зобов'язання не пред'явить вимоги до поручителя. Якщо строк основного зобов'язання не встановлений або встановлений моментом пред'явлення вимоги, порука припиняється, якщо кредитор не пред'явить позову до поручителя протягом одного року від дня укладення договору поруки.

Регулювання зобов'язальних відносин за *гарантією* здійснюється ст.ст. 560–569 ЦК України.

За гарантією банк, інша фінансова установа, страхова організація (гарант) гарантує перед кредитором (бенефіціаром) виконання боржником (принципалом) свого обов'язку і відповідає за порушення зобов'язання. Гарант має право на оплату послуг, наданих ним боржникові.

Гарантія діє протягом строку, на який вона видана, є чинною від дня її видачі і не може бути відкликана, якщо в ній не встановлено інше.

Зобов'язання гаранта перед кредитором не залежить від основного зобов'язання (його припинення або недійсності), зокрема і тоді, коли в гарантії міститься посилання на основне зобов'язання. У разі порушення боржником зобов'язання, забезпеченого гарантією, гарант зобов'язаний сплатити кредиторі грошову суму відповідно до умов гарантії.

Вимога кредитора до гаранта, яку він не може передавати іншій особі, якщо інше не встановлено гарантією про сплату такої грошової суми, пред'являється у письмовій формі у межах строку, встановленого у гарантії, на який її видано. До ви-

моги додаються документи, вказані в гарантії. У вимозі до гаранта або у доданих до неї документах кредитор повинен вказати, у чому полягає порушення боржником основного зобов'язання, забезпеченого гарантією.

Обов'язок гаранта перед кредитором обмежується сумою, на яку видано гарантію. У разі порушення гарантом свого обов'язку його відповідальність перед кредитором не обмежується сумою, на яку видано гарантію, якщо інше не встановлено у гарантії.

Зобов'язання гаранта перед кредитором припиняється у разі:

- сплати кредиторів суми, на яку видано гарантію;
- закінчення строку дії гарантії;
- відмови кредитора від своїх прав за гарантією шляхом повернення її гарантові або шляхом подання гаранту письмової заяви про звільнення його від обов'язків за гарантією.

Гарант має право на зворотну вимогу (регрес) до боржника в межах суми, сплаченої ним за гарантією кредиторів, і не має такого права, якщо сума, сплачена гарантом кредиторів, не відповідає умовам гарантії, якщо інше не встановлено договором між гарантом і боржником.

Відповідно до ч.1 ст.570 ЦК України *завдатком* є грошова сума або рухоме майно, що видається кредиторів боржником у рахунок належних з нього за договором платежів, на підтвердження зобов'язання і на забезпечення його виконання. Якщо не встановлено, що сума, сплачена в рахунок належних з боржника платежів, є завдатком, вона вважається авансом (ч.2 ст.570 ЦК України). Якщо порушення зобов'язання сталося з вини боржника, завдаток залишається у кредитора, якщо з вини кредитора, — він повертається боржнику разом з додатково сплаченою сумою у розмірі завдатку або його вартості, якщо інше не встановлено договором (ч. 1, 2 ст. 571 ЦК України).

У разі припинення зобов'язання до початку його виконання або внаслідок неможливості його виконання завдаток підлягає поверненню (ч.3 ст. 571 ЦК України).

В силу *застави* кредитор (*заставодержатель*) має право у разі невиконання боржником (*заставаодавцем*) зобов'язання, забезпеченого заставою, одержати задоволення за рахунок заставленого майна переважно перед іншими кредиторами цього боржника, якщо інше не встановлено законом (право застави) (ст.572 ЦК України).

Відповідно до ст.ст. 573–574 ЦК України заставою, яка безпосередньо виникає на підставі договору, закону або рішення суду, може бути забезпечена вимога, яка може виникнути в майбутньому.

Предметом застави може бути:

- будь-яке майно (річ, цінні папери, майнові права), що може бути відчужене заставаодавцем і на яке може бути звернене стягнення;
- майно, яке заставаодавець набуде після виникнення застави (майбутній урожай, приплід худоби тощо).

Предметом застави не можуть бути:

- національні, культурні та історичні цінності, які є об'єктами права державної власності і занесені або підлягають занесенню до Державного реєстру національної культурної спадщини;
- вимоги, які мають особистий характер, а також інші вимоги, застава яких заборонена законом (ст.576 ЦК України).

Майно, що є у спільній власності, може бути передане у заставу лише за згодою усіх співвласників (ст.578 ЦК України).

Окремим видом застави є *іпотека* — застава нерухомого майна, що залишається у володінні заставаодавця або третьої особи (ч.1 ст.575 ЦК України).

Зкладом є застава рухомого майна, що передається у володіння заставаодержателя або за його наказом — у володіння третій особі (Правила про іпотеку землі та інші окремі види застав встановлюються законом) (ч. 2, 3 ст.575 ЦК України).

Згідно зі ст.577 ЦК України договір застави підлягає нотаріальному посвідченню. Застава нерухомого майна підлягає державній реєстрації у випадках та в порядку, встановлених

законом. Застава рухомого майна може бути зареєстрована на підставі заяви заставодержателя або заставодавця з внесенням запису до Державного реєстру застав рухомого майна.

Якщо предмет застави не підлягає обов'язковому страхуванню, він може бути застрахований за згодою сторін на погоджену суму. У разі настання страхового випадку предметом застави стає право вимоги до страховика (ст.581 ЦК України).

Оцінка предмета застави здійснюється заставодавцем разом із заставодержателем відповідно до звичайних цін, що склалися на момент виникнення права застави, якщо інший порядок оцінки предмета застави не встановлений договором або законом (ч.2 ст.582 ЦК України).

Права заставодержателя (право застави) на річ, яка є предметом застави, поширюються на її приналежності, якщо інше не встановлено договором. Предмет застави залишається у заставодавця, якщо інше не встановлено договором або законом.

Стаття 580 ЦК України зазначає, що ризик випадкового знищення або випадкового пошкодження предмета застави несе власник заставленого майна, якщо інше не встановлено договором або законом. У разі випадкового знищення або випадкового пошкодження предмета застави заставодавець на вимогу заставодержателя зобов'язаний надати рівноцінний предмет або, якщо це можливо, відновити знищений або пошкоджений предмет застави.

Згідно зі ст. 583 ЦК України заставодавцем може бути:

- боржник або третя особа (майновий поручитель);
- власник речі або особа, якій належить майнове право, а також особа, якій власник речі або особа, якій належить майнове право, передали річ або майнове право з правом їх застави.

Застава права на чужу річ здійснюється за згодою власника цієї речі, якщо для відчуження цього права відповідно до договору або закону потрібна згода власника.

У договорі застави визначаються суть, розмір і строк виконання зобов'язання, забезпеченого заставою, що являється

змістом договору застави. Також подається опис предмета застави і визначаються інші умови, погоджені сторонами договору. Опис предмета застави у договорі застави може бути поданий у загальній формі (вказівка на вид заставленого майна тощо) (ст.584 ЦК України).

Відповідно до ст.585 ЦК України право застави виникає з моменту укладення договору застави, а у випадках, коли договір підлягає нотаріальному посвідченню, — з моменту його нотаріального посвідчення. Якщо предмет застави відповідно до договору або закону повинен перебувати у володінні заставодержателя, право застави виникає в момент передання йому предмета застави. Якщо таке передання було здійснене до укладення договору застави, право застави виникає з моменту його укладення.

За ст. 586 ЦК України заставодавець має право:

- користуватися предметом застави відповідно до його призначення, у тому числі здобувати з нього плоди та доходи;
- відчужувати предмет застави, передавати його в користування іншій особі або іншим чином розпоряджатися ним лише за згодою заставодержателя;
- заповідати заставлене майно. Правочин, яким обмежується право заставодавця заповідати заставлене майно, є нікчемним;
- користуватися переданим йому предметом застави лише у випадках, встановлених договором. За договором на заставодержателя може бути покладений обов'язок здобувати з предмета застави плоди та доходи.

Згідно зі ст.587 ЦК України особа, яка володіє предметом застави, зобов'язана, якщо інше не встановлено договором:

- вживати заходів, необхідних для збереження предмета застави;
- утримувати предмет застави належним чином;
- негайно повідомляти другу сторону договору застави про виникнення загрози знищення або пошкодження предмета застави.

Заставодавець, який володіє предметом застави, у разі втрати, псування, пошкодження або знищення заставленого майна з його вини зобов'язаний замінити або відновити це майно, якщо інше не встановлено договором.

Заставодержатель, який володіє предметом застави, у разі втрати, псування, пошкодження або знищення заставленого майна з його вини зобов'язаний відшкодувати заставодавцю завдані збитки.

У разі невиконання зобов'язання, забезпеченого заставою, заставодержатель набуває право:

- звернення стягнення на предмет застави;
- за рахунок предмета застави задовольнити в повному обсязі свою вимогу, що визначена на момент фактичного задоволення, включаючи сплату процентів, неустойки, відшкодування збитків, завданих порушенням зобов'язання, необхідних витрат на утримання заставленого майна, а також витрат, понесених у зв'язку із пред'явленням вимоги, якщо інше не встановлено договором (ст. 589 ЦК України).

Стаття 590 ЦК України зазначає, що звернення стягнення на предмет застави здійснюється за рішенням суду, якщо інше не встановлено договором або законом. Заставодержатель набуває право звернення стягнення на предмет застави в разі, коли зобов'язання не буде виконано у встановлений строк (термін), якщо інше не встановлено договором або законом.

Реалізація предмета застави, на який звернене стягнення, провадиться шляхом його продажу з публічних торгів, якщо інше не встановлено договором або законом (ч.1 ст.591 ЦК України).

Заставодержатель має право вимагати дострокового виконання зобов'язання, забезпеченого заставою, у разі:

- передання заставодавцем предмета застави іншій особі без згоди заставодержателя, якщо одержання такої згоди було необхідним;
- порушення заставодавцем правил про заміну предмета застави;

- втрати предмета застави за обставин, за які заставодержатель не відповідає, якщо заставодавець не змінив або не відновив предмет застави (ч.1 ст.592 ЦК України).

Якщо вимога заставодержателя не буде задоволена, він має право звернути стягнення на предмет застави:

- у разі порушення заставодавцем правил про наступну заставу;
- у разі порушення заставодавцем правил про розпорядження предметом застави;
- в інших випадках, встановлених договором. (ч.1 ст.592 ЦК України).

Відповідно до ст.593 ЦК України право застави припиняється у разі:

- припинення зобов'язання, забезпеченого заставою;
- втрати предмета застави, якщо заставодавець не змінив предмет застави;
- реалізації предмета застави;
- набуття заставодержателем права власності на предмет застави.

Стаття 28 Закону України “Про заставу” поповнює цей список і встановлює, що право застави припиняється в разі:

- примусового продажу заставленого майна;
- закінчення строку дії права, яке становить предмет застави.

Кредитор, який правомірно володіє реччю, що підлягає передачі боржникові або особі, вказаній боржником, у разі невиконання ним у строк зобов'язання щодо оплати цієї речі або відшкодування кредиторів пов'язаних з нею витрат та інших збитків має право притримати її у себе до виконання боржником зобов'язання. Кредитор має право притримати річ у себе також у разі, якщо права на неї, які виникли після передачі речі у володіння кредитора, набула третя особа.

Притриманням речі можуть забезпечуватись інші вимоги кредитора, якщо інше не встановлено договором або законом.

Ризик випадкового знищення або випадкового пошкодження притриманої речі несе кредитор, якщо інше не встановлено законом (ст.594 ЦК України).

Згідно зі ст.595 ЦК України кредитор, який притримує річ у себе, зобов'язаний негайно повідомити про це боржника. Кредитор не має права користуватися річчю, яку він притримує у себе і відповідає за втрату, псування або пошкодження речі, яку він притримує в себе, якщо втрата, псування або пошкодження сталися з його вини.

До кредитора, який притримує у себе річ боржника, не переходить право власності на неї. Боржник, річ якого кредитор притримує, має право розпорядитися нею, повідомивши набувача про притримання речі і права кредитора (ст.596 ЦК України).

Статтею 597 ЦК України встановлено, що вимоги кредитора, який притримує річ у себе, задовольняються з її вартості відповідно до ст. 591.

У разі пред'явлення до притримувача вимоги він має певні права і обов'язки.

По-перше, він зобов'язаний до задоволення вимоги кредитора попередити про це боржника, а якщо проти поручителя вчинено позов — залучити боржника до участі у справі. Інакше боржник має право висунути проти зворотної вимоги поручителя заперечення, які він мав проти кредитора.

По-друге, поручитель має право висунути проти вимоги кредитора заперечення, які міг би надати боржник, якщо інше не впливає з договору поруки. Поручитель зберігає права на ці заперечення навіть у тому разі, якщо від них відмовився або визнав свій борг.

Притримувач має право на винагороду за надані боржникові послуги.

Договором або законом можуть бути встановлені інші види забезпечення виконання зобов'язання (ч.2 ст.546 ЦК України).

Спеціальними способами забезпечення зобов'язань визнаються засоби, передбачені додатковими зобов'язаннями, що

спонукають боржника належним чином виконати головне зобов'язання шляхом сплати визначеної грошової суми або звернення стягнення на попередньо обумовлене майно боржника чи майно третіх осіб.

Додаткові способи забезпечення зобов'язання сторони можуть передбачити в самому договорі. До них відносяться:

- правочини, укладені з відкладальною умовою;
- випадки виконання боржником зобов'язання, пов'язаного із внесенням певної грошової суми на депозит третьої особи та ін.

Контрольні питання

1. Дайте визначення способів забезпечення виконання зобов'язань.

2. Що таке неустойка і які її види? Чим вони відрізняються одна від другої?

3. Як визначається завдаток і чим він відрізняється від авансу?

4. Що називається порукою? В чому полягає забезпечувальний механізм поруки?

5. Визначте особливості гарантії, чим гарантія відрізняється від поруки?

6. Що таке застава? Які існують види застави?

Рекомендована література

1. *Цивільний кодекс України від 16 січня 2003 р.* // *Голос України*. — 2003. — № 45–46. — 12 березня 2003 р.; № 47–48. — 13 березня 2003 р.

2. *Про оренду державного майна: Закон України* // *Відомості Верховної Ради України*. — 1992. — № 30. — С.47.

3. *Цивільне право України: Підручник: У 2-х кн.* / О.В.Дзера (керівник авт.кол.), Д.В.Боброва, А.С.Довгерт та ін.; За ред. О.В.Дзери, Н.С.Кузнєцової. — К.: Юрінком Інтер, 2002. — Кн. 1. — С. 653–673.

4. *Цивільне право України: Підручник* // Є.О. Харитонов, Н.О. Саніахметова. — К.: Істина, 2003. — 776 с.

5. *Цивільне* право України: Підручник: У 2 т. / Борисова В.І. (кер. авт. кол.), Баранова Л.М., Жилінкова І.В. та ін.; За заг. ред. В.І. Борисової, І.В. Спасибо-Фатєєвої, В.Л. Яроцького. — К.: Юрінком Інтер, 2004. — Т.2. — С. 31–62.

6. *Гонгало Б. М.* Общие положения об обеспечении обязательств и способах обеспечения обязательств. Цивилистические записки. — Межвузовский сборник научных трудов. — М.: Статут, 2001. — С. 68.

7. *Азімов Ч.Н.* Залоговое право. — Харьков, 1993.

Тема 21. Відповідальність у цивільному праві

Відповідальність в цивільному праві визнається як правопорушення, що виникає у зв'язку з порушенням обов'язку, встановленим законом або договором, що має змістом покладення на особу, винну у скоєнні цивільного правопорушення, негативних майнових наслідків її діяння.

Види цивільно-правової відповідальності:

- договірна;
- недоговірна;
- часткова;
- солідарна;
- субсидіарна.

Договірною є відповідальність, що виражається у формі сплати неустойки, втрати завдатку, відшкодування шкоди або позбавлення суб'єктивного права за невиконання або неналежне виконання зобов'язання, яке виникло з договору.

Недоговірною вважається відповідальність, що може настати за вчинення протиправних дій однією особою щодо іншої за відсутності між ними договірних відносин. Така відповідальність настає за порушення обов'язку, встановленого законом або підзаконним актом, і виражається у формі відшкодування збитків.

Частковою є така відповідальність, яка покладається на кілька кредиторів або кілька боржників і кожен із кредиторів має право вимагати виконання, а кожен з боржників повинен виконати зобов'язання у певній частці. Причому частки повинні бути рівними, якщо інше не впливає із закону або договору. У зобов'язаннях, які виникли з часткових договорів між організаціями, право кредитора вимагати виконання та обов'язок боржника виконати зобов'язання визначаються у частках, що встановлюються договором (ст. 529 ЦК України). *Солідарна* відповідальність означає, що кредитор має право вимагати від будь-якого з боржників виконання обов'язку у

повному обсязі і має бути передбачена договором, встановлена законом чи іншими правовими актами, зокрема при неподільності предмета зобов'язання. Не одержавши повного задоволення своїх вимог від одного із солідарних боржників, кредитор має право вимагати не одержане з решти солідарних боржників. Усі боржники залишаються зобов'язаними до того часу, поки зобов'язання не буде виконано повністю. Виконання солідарного зобов'язання повністю одним із боржників звільняє решту боржників від сплати боргу кредиторів (ст.ст. 540–544 ЦК України). Отже, при порушенні солідарного обов'язку настає *солідарна* відповідальність, за якої кредитор може вимагати сплати неустойки або відшкодування збитків як від усіх боржників разом, так і з кожного з них окремо.

Оскільки є субсидіарна відповідальність, то існує і основна. Основною визнається відповідальність боржника, яка виникає на основі загальних приписів закону.

Субсидіарна (додаткова) відповідальність настає тоді, коли існують основне і додаткове до нього зобов'язання і обидва порушені (ст. 619 ЦК України).

До заявлення вимоги до особи, яка відповідно до закону, інших правових актів або умов зобов'язання несе відповідальність додатково до відповідальності іншої особи, що є основним боржником (субсидіарну відповідальність), кредитор повинен заявити вимогу до основного боржника. Якщо основний боржник відмовився задовольнити вимогу кредитора або кредитор не одержав від нього в розумний строк відповіді на заявлену вимогу, ця вимога в повному обсязі може бути заявлена до особи, яка несе субсидіарну відповідальність. Кредитор не може вимагати задоволення своєї вимоги до основного боржника від особи, яка несе субсидіарну відповідальність, якщо ця вимога може бути задоволена шляхом зарахування зустрічної вимоги до основного боржника. Особа, яка несе субсидіарну відповідальність, повинна до задоволення вимоги, поставленої їй кредитором, повідомити про це основного боржника, а у разі пред'явлення позову — залучити основного

боржника до участі у справі. При недотриманні цих вимог особою, яка несе субсидіарну відповідальність, основний боржник має право висунути проти регресної вимоги особи, що відповідає субсидіарно, заперечення, які він мав проти кредитора (ст.619 ЦК України).

Повне відшкодування збитків, заподіяних порушенням договірних зобов'язань між юридичними особами, передбачено у сферах поставки, купівлі-продажу, деяких підрядних відносинах тощо. Стосовно ж більшості інших господарських зобов'язань (постачання енергії та газу, перевезення, капітальне будівництво, проектні роботи тощо) передбачається не повна, а обмежена відповідальність за порушення договорів або у формі виплаченої неустойки (коли допускається стягнення лише неустойки, але не збитків), або у формі дійсної (фактичної) шкоди без права відшкодування упущеної вигоди. У співвідношенні неустойки і збитків, як форм відповідальності, загальною стає штрафна неустойка, тобто якщо за порушення зобов'язання встановлено неустойку, то її стягнуть у повному розмірі понад відшкодування збитків. У зобов'язаннях з участю суб'єктів підприємництва замість обмеженої запроваджується, повна майнова відповідальність. За порушення обов'язків за договором будівельного підряду замовник і підрядник сплачують передбачену договором або законом неустойку та відшкодовують у повному обсязі збитки.

Підставою цивільно-правової відповідальності є закон — це юридична підстава. Існує також фактична підстава цивільно-правової відповідальності — це склад цивільного правопорушення. Вона настає за таких умов:

- протиправної поведінки (дії чи бездіяльності) особи;
- шкоди;
- причинного зв'язку між протиправною поведінкою і шкодою;
- вини особи, яка заподіяла шкоду.

Протиправною вважається така поведінка особи, яка порушує приписи закону чи іншого нормативного акта або вия-

вилася у невиконанні чи неналежному виконанні договірного зобов'язання. Протиправність поведінки боржника або кредитора полягає в порушенні договірного зобов'язання. Порушенням зобов'язання є невиконання або неналежне виконання визначених змістом зобов'язання. Одним із видів порушення зобов'язання є прострочення боржника або кредитора.

Простроченням боржника є невиконання ним зобов'язання в обумовлений строк (термін). Боржник не визнається таким, що прострочив, поки зобов'язання не може бути виконане внаслідок прострочення кредитора (ст.612 ЦК України). Кредитор вважається таким, що прострочив, якщо він відмовився прийняти належне виконання, запропоноване боржником, або не зробив дій, до вчинення яких боржник не міг виконати свого зобов'язання (ст.613 ЦК України).

Під *шкодою* розуміють зменшення або втрату (загибель) певного особистого чи майнового блага. Залежно від об'єкта правопорушення розрізняють майнову або немайнову (наприклад моральну) шкоду.

Грошовий вираз майнової шкоди називають ще *збитками*. Під збитками розуміються витрати, зроблені кредитором, втрата або пошкодження його майна, а також не одержані кредитором доходи, які б він одержав, якби боржник виконав зобов'язання.

Відповідно до ст. 22 ЦК України особа, якій завдано збитків у результаті порушення її цивільного права, має право на їх відшкодування. Збитками вважаються:

1) втрати, яких особа зазнала у зв'язку зі знищенням або пошкодженням речі, а також витрати, які особа зробила або мусить зробити для відновлення свого порушеного права (реальні збитки);

2) доходи, які особа могла б реально одержати за звичайних обставин, якби її право не було порушене (упущена вигода). Збитки відшкодовуються у повному обсязі, якщо законом або договором не передбачено відшкодування у меншому або більшому розмірі. Якщо особа, що порушила право, одержала

завдяки цьому доходи, то розмір збитків, які відшкодовуються потерпілій особі у зв'язку з неодержанням доходів, не може бути менший від доходів, що їх одержав порушник права.

Для стягнення збитків потерпіла особа має довести їх наявність і розмір. Відповідно до ст. 623 ЦК України розмір збитків, завданих порушенням зобов'язань, доводить кредитор. Якщо інше не передбачено законом, іншими правовими актами або договором, під час визначення збитків беруться до уваги ринкові ціни, що існували на день добровільного задоволення вимоги кредитора, у місці, де зобов'язання має бути виконане, а якщо вимога не буде задоволена добровільно, — у день вчинення позову. Суд може задовольнити вимогу щодо відшкодування збитків, беручи до уваги ринкові ціни, що існували на день ухвалення рішення. Під час визначення не одержаних доходів (упущеної вигоди) враховуються вжиті кредитором заходи для їх одержання і здійснені з цією метою приготування.

Порушення особистих і майнових прав може також спричинити виникнення у потерпілої особи *моральної (немайнової) шкоди*. Право на відшкодування моральної шкоди, завданої порушенням договірних зобов'язань, виникає лише у випадках, передбачених законом або договором.

Щодо *причинного зв'язку* між протиправною поведінкою правопорушника і збитками потерпілої сторони, то протиправна дія або бездіяльність заподіювача є причиною, а збитки, що виникли у потерпілої особи, — наслідком протиправної поведінки заподіювача.

Існує ще одна умова для покладення відповідальності за цивільне правопорушення, це — *вина* заподіювача. Вина в цивільному праві розглядається як психічне ставлення особи до своєї протиправної поведінки та її наслідків.

На відміну від кримінального права у цивільному праві діє презумпція вини особи, яка вчинила правопорушення. Відповідно до ст. 614 ЦК України особа, яка не виконала зобов'язання або виконала його неналежним чином, несе майно-

ву відповідальність лише за наявності вини (умислу або необережності), крім випадків, передбачених законом або договором. Відсутність вини доводиться особою, яка порушила зобов'язання. Коли невиконання або неналежне виконання зобов'язання зумовлено умислом або необережністю кредитора, боржник звільняється від відповідальності, якщо інше не встановлено законом. Іноді невиконання зобов'язання є наслідком винної поведінки обох сторін (змішана вина). Тоді суд відповідно до ступеня вини кожної із сторін зменшує розмір відповідальності боржника (ст.616 ЦК України). Відповідальність боржника може бути зменшена також у тому разі, коли кредитор навмисно або з необережності сприяв збільшенню розміру збитків, завданих порушенням зобов'язання, або не вжив заходів до їх зменшення (ст. 616 ЦК України).

Ще однією особливістю цивільно-правової відповідальності є те, що вона може настати і *без вини*, якщо це передбачено законом або договором. Так, боржник, який прострочив виконання, відповідає перед кредитором за збитки, завдані простроченням, і за неможливість виконання, що випадково (тобто за відсутності його вини) настала після прострочення.

Відповідно до ст. 617 ЦК України особа, яка порушила зобов'язання, звільняється від відповідальності, якщо вона доведе, що це порушення сталося внаслідок випадку або непереборної сили. Не вважається випадком, зокрема, недодержання своїх обов'язків контрагентом боржника, відсутність на ринку необхідних товарів, відсутність у боржника необхідних коштів.

Для притягнення особи до цивільно-правової відповідальності потрібен або повний склад правопорушення, що складається з чотирьох елементів (протиправність, шкода, причинний зв'язок, вина), або у випадках, зазначених у законі чи договорі, — неповний склад — протиправність і вина (наприклад, при стягненні неустойки). За відсутності хоч би одного з цих елементів (крім випадків безвинної відповідальності) цивільна відповідальність не настає.

Підстави звільнення від цивільно-правової відповідальності. Підставами звільнення від цивільно-правової відповідальності є:

- випадок;
- непереборна сила;
- вина кредитора;
- інші обставини, які спричиняють неможливість виконання зобов'язання, якщо вони виникли не з вини боржника.

Випадок має місце тоді, коли психічний стан особи, яка порушила зобов'язання, характеризується відсутністю її вини, а за відсутності вини немає й відповідальності, якщо законом чи договором не передбачено відповідальності і без вини. Відповідно до ч. 2 п. 1 ст. 616 ЦК України особа визнається невинною, якщо вона доведе, що вжила всіх залежних від неї заходів для належного виконання зобов'язання.

Непереборна сила — надзвичайна і невідворотна за даних умов подія, яка може бути як соціальною (страйк), так і природною (землетрус). У ст. 617 ЦК України зазначається, що не вважається непереборною силою, яка може бути підставою для звільнення від відповідальності особи, недодержання своїх обов'язків контрагентами боржника, відсутність на ринку потрібних для виконання зобов'язання товарів, відсутність у боржника необхідних коштів.

Вина кредитора передбачена нормами ЦК України і полягає в наступному:

- 1) у протиправності дій кредитора даного зобов'язання;
- 2) у наявності його вини в будь-якій формі;
- 3) у причинному зв'язку між винними діями кредитора і неможливістю виконання даного зобов'язання.

Контрольні питання

1. Поняття відповідальності.
2. Визначення договірної та позадоговірної відповідальності.
3. Коли виникає часткове зобов'язання?
4. Коли виникає солідарне зобов'язання?
5. Поняття субсидіарної відповідальності.
6. Умови настання цивільно-правової відповідальності.
7. Поняття шкоди, вини та непереборної сили.

Рекомендована література

1. *Цивільний* кодекс України від 16 січня 2003р. // *Голос України*. — 2003. — № 45–46. — 12.03.2003 р.; № 47–48. — 13.03.2003 р.
2. *Про деякі* питання практики вирішення спорів, пов'язаних з відшкодуванням шкоди від 1 квітня 1994 р.: Збірник офіційних документів Вищого арбітражного суду України — К., 1997. — С.83-84.
3. *Цивільне* право України : Підручник: У 2-х кн. / О.В. Дзера (керівник авт. кол.), Д.В. Боброва, А.С. Довгерт та ін.; За ред. О.В. Дзери, Н.С. Кузнецової. — К.: Юрінком Інтер, 2002. — С. 694–705.
4. *Цивільне* право України: Підручник // Є.О. Харитонов, Н.О. Санахметова. — К.: Істина, 2003. — 776 с.
5. *Цивільне* право України: Підручник: У 2 т. / Борисова В.І. (кер. авт. кол.), Баранова Л.М., Жилінкова І.В. та ін.; За заг. ред. В.І. Борисової, І.В. Спасибо-Фатєєвої, В.Л. Яроцького. — К.: Юрінком Інтер, 2004. — Т.1. — С. 268–290. — Т.2 — С. 69–82.

Тема 22. Цивільно-правовий договір

Відповідно до ст.626 ЦК України договором визнаються дії громадян і організацій, спрямовані на встановлення, зміну чи припинення цивільних прав або обов'язків. Двостороннім чи багатостороннім правочином (договором) є погоджена дія двох або більше сторін. Договір є юридичним фактом, який виступає засобом регулювання поведінки сторін у цивільних правовідносинах. Цивільні права та обов'язки виникають як з угод (договорів), передбачених законом, так і з угод, які хоч і не передбачені законом, але йому не суперечать.

Функція договору — це певний вид дій юридичного факту на суспільні відносини. Договору властиві такі загальні функції:

Ініціативна функція договору полягає в тому, що як результат погодження волі сторін договір є водночас актом виявлення ініціативи і реалізації диспозитивності учасників договору.

Програмно-координаційна функція означає, з одного боку, що договір є своєрідною програмою поведінки його учасників один щодо одного, а з іншого, — засобом координації цієї поведінки сторін на засадах рівності, диспозитивності та ініціативи.

Інформаційна функція виявляється в тому, що завдяки чітко сформульованим умовам договір містить певну інформацію щодо наявних прав та обов'язків у сторін, яка в разі спору може бути врахована і юрисдикційним органом для правильної кваліфікації взаємовідносин сторін і прийняття законного та обґрунтованого рішення з цього спору.

Гарантійна функція зводиться до залучення для стимулювання належного виконання зобов'язань системи забезпечувальних засобів, які також набувають договірної форми (застави, завдатку, гарантії, поруки, неустойки тощо).

Захисна функція полягає в тому, що завдяки договору включається в дію механізм захисту порушених прав шляхом примусу до виконання обов'язку в натурі, відшкодування збитків, застосування заходів оперативного впливу тощо.

Зазначені функції об'єднуються більш загальною — *регулятивною функцією* договору як правового засобу регулювання правомірної поведінки учасників цивільних правовідносин.

Система цивільно-правових договорів. Оскільки договір є різновидом правочину, то поділ договорів на окремі групи можна проводити за тими самими критеріями, що й поділ правочинів: консенсуальні та реальні, оплатні та безоплатні, абстрактні та казуальні тощо. За ознакою розподілу прав та обов'язків між сторонами у зобов'язанні, що виникло з договору, виділяють односторонні та двосторонні договори.

За *одностороннім договором* одна сторона (особа) бере на себе обов'язок перед другою стороною (особою) вчинити певні дії або утриматися від них, а друга сторона наділяється лише правом вимоги без виникнення зустрічного обов'язку щодо першої сторони. Односторонніми є договори дарування.

Двостороннім є договір, за яким права та обов'язки покладено на обидві сторони зобов'язання, що виникло з цього договору. Переважна більшість договорів у цивільному праві є двосторонніми (купівля-продаж, оренда, комісія тощо).

Залежно від послідовності досягнення цілей, які ставлять перед собою сторони, вступаючи у договірні зв'язки, договори можна поділити на попередні та основні. За *попереднім* договором сторони зобов'язуються протягом певного строку (у певний термін) укласти договір в майбутньому (основний договір) на умовах, встановлених попереднім договором (ст. 635 ЦК України). У цьому договорі визначається й порядок погодження істотних умов майбутнього договору, які не передбачені попереднім договором.

Основним вважається такий *договір*, укладення якого передбачене попереднім договором. Хоч істотні умови основного договору названі у попередньому договорі, але вони мають бути узгоджені сторонами при укладенні основного договору. Сторона, яка обґрунтовано ухиляється від укладення основного договору, повинна відшкодувати другій стороні збитки, зумовлені простроченням, якщо інше не передбачено попе-

реднім договором або законодавчими актами. Зобов'язання, передбачені попереднім договором, припиняються, якщо до закінчення строку, протягом якого має бути укладений основний договір, цей договір не буде укладений або жодна із сторін не направить другій стороні пропозицію про його укладення. Договір (протокол), в якому не виявлено прямо волі сторін надати йому силу попереднього договору, не породжує цивільно-правових наслідків (ст. 635 ЦК України).

Залежно від того, на чію користь обумовлено виконання зобов'язань за договором, — на користь сторін за договором чи третіх осіб, які не беруть участі в укладенні договорів, останні можна поділити на дві групи.

Першу, найбільш поширену групу, становлять договори, в яких виконання здійснюють *взаємно самі сторони без участі третіх осіб*. У цих договорах обумовлюється виконання сторонами їхніх взаємних зобов'язань: однією на користь другої (наприклад, продавець на користь покупця тощо).

У договорах другої групи виконання зобов'язання обумовлюється *на користь третьої особи*. Коли особа, яка уклала договір, обумовила виконання зобов'язання, що виникло з договору, третій особі, то, якщо інше не передбачено в договорі і не впливає з його змісту, виконання може вимагати як сторона за договором, так і третя особа, на користь якої виговорено виконання. Якщо третя особа відмовилася від права, наданого їй за договором, то особа, що уклала договір, може скористатися цим правом, коли це не суперечить змістові договору. Прикладом договору на користь третьої особи може бути договір змішаного страхування життя, за яким страхова сума у разі смерті громадянина (застрахованої особи) виплачується зазначеній у договорі третій особі — вигодонабувачеві.

Якщо укладений договір опосередковує дві або кілька різнорідних відносин та об'єднує умови, об'єктивно необхідні для формування зобов'язань різних типів, він стає *змішаним* договором. Так, договори побутового підряду і на виконання проектно-розвідувальних робіт об'єднуються як різновиди од-

ним підрядним типом договору, бо спрямовуються на передачу результатів робіт. Змішаним договором, у якому містяться елементи договорів різних типів, є договір оренди майна з правом його викупу. До відносин сторін у змішаному договорі застосовуються у відповідних частинах законодавчі акти про договори, елементи яких є у змішаному договорі, якщо інше не випливає з угоди сторін або суті змішаного договору (ч. 2 ст. 628 ЦК України).

Групи цивільно-правових договорів поділяються на:

– договори про передачу майна у власність, повне господарське відання або оперативне управління (купівля-продаж, поставка, контракція, позика, міна, дарування, постачання енергетичних ресурсів тощо);

– договори про передачу майна у тимчасове користування (майновий найм, оренда, житловий найм, побутовий прокат, безоплатне користування майном, лізинг тощо);

– договори про виконання робіт (побутовий підряд, підряд на капітальне будівництво, на виконання проектних і розвідувальних робіт, на виконання аудиторських робіт тощо);

– договори про передачу результатів творчої діяльності (авторські, ліцензійні договори, договори про передачу науково-технічної продукції тощо);

– договори про надання послуг (перевезення, страхування, доручення, комісія, схов, про посередницькі послуги, довічне утримання, кредитний договір тощо);

– договори про спільну діяльність (установчий договір, угоди про науково-технічне співробітництво тощо)¹.

У законодавстві, судовій практиці і літературі також використовується поняття “господарський” договір (ст.11 Господарського процесуального кодексу). Господарським (*підприємницьким*) можна вважати такий цивільно-правовий

¹ Цивільне право України: Підручник: У 2-х кн. / О.В.Дзера (керівник авт.кол.), Д.В.Боброва, А.С.Довгерт та ін.; За ред. О.В.Дзери, Н.С.Кузнецової. – К.: Юрінком Інтер, 2002. – Кн. 1. – С. 625-626.

договір, в якому обома сторонами або хоч би однією з них є юридичні чи фізичні особи — підприємці і за яким передаються товари, виконуються роботи або надаються послуги з метою здійснення підприємницької діяльності або для інших цілей, не пов'язаних з особистим (сімейним, домашнім) споживанням.

Суб'єктами договору є юридичні або фізичні особи, за-реєстровані у встановленому порядку як суб'єкти підприємницької діяльності.

Зміст договору становлять умови, за якими передаються товари, виконуються роботи або надаються послуги з метою здійснення підприємницької діяльності або з іншою метою, не пов'язаною з особистим (сімейним, домашнім) споживанням.

Умови укладення договору. Для деяких видів підприємницьких договорів, зокрема зовнішньоекономічних контрактів або біржових угод, може встановлюватися окремий порядок їх укладення (підписання), обліку та реєстрації. Певні особливості можуть характеризувати порядок виконання або умови відповідальності сторін за підприємницьким договором (наприклад, відповідальність підприємця незалежно від його вини).

Серед господарських договорів окремо виділяють *біржові договори*. Відповідно до ст. 15 Закону України “Про товарні біржі” біржовою операцією визнається угода, яка відповідає сукупності таких умов:

- а) якщо вона являє собою купівлю-продаж, поставку або обмін товарів, допущених до обороту на товарній біржі;
- б) якщо її учасниками є члени біржі;
- в) якщо вона подана до реєстрації і зареєстрована на біржі не пізніше наступного за її вчиненням дня.

Види біржових договорів. Розрізняють, форвардні, ф'ючерсні контракти та опціони (згідно із Законом України “Про оподаткування прибутку підприємств” ці договори називають деривативами).

Форвардний контракт — це двостороння угода за стандартною (типовою) формою, яка засвідчує зобов'язання особи придбати (продати) базовий актив (товари, цінні папери то-

що) у певний час та на визначених умовах у майбутньому, з фіксацією цін під час укладання форвардного контракту.

Ф'ючерсний контракт — стандартний документ, який засвідчує зобов'язання придбати (продати) базовий актив у певний час і на певних умовах у майбутньому, з фіксацією цін на момент виконання зобов'язань сторонами контракту.

Опціон — стандартний документ, що засвідчує право придбати (продати) базовий актив на певних умовах у майбутньому, з фіксацією ціни на час укладення такого контракту або на час такого придбання за рішенням сторін контракту.

Зміст і тлумачення договору. Зміст договору — це ті умови, на яких укладена відповідна угода сторін. Якщо договір оформлено письмово у вигляді одного документа, підписаного сторонами, або шляхом обміну листами, то відповідні умови фіксуються в пунктах договору, в яких можуть міститися і посилення на норми чинного у цій сфері законодавства. Відповідно до ч. 1 ст. 638 ЦК України договір вважається укладеним, коли між сторонами в потрібній у належних випадках формі досягнуто згоди з усіх істотних умов.

Істотними є ті умови договору, які визнані такими за законом або необхідні для договорів даного виду, а також усі ті умови, щодо яких за заявою однієї зі сторін має бути досягнуто згоди. Отже, істотними вважаються насамперед ті умови договору, які названі такими за законом. В ч. 5 ст. 626 ЦК України закріплена презумпція, що договір вважається оплатним, якщо інше не випливає із закону, інших нормативно-правових актів, угоди сторін або суті договору.

Серед договірних умов, крім істотних, виділяють також звичайні та випадкові умови. *Звичайні* — це ті умови, які передбачаються у законі чи іншому нормативному акті і стають обов'язковими для сторін внаслідок факту укладення договору. Звичайні умови не потребують окремого погодження і про них не обов'язково застерігати у тексті договору.

Випадкові — це такі умови договору, які погоджені сторонами з метою розв'язання питань, що взагалі не врегульовані

законодавством або ті, що відступають від положень диспозитивних норм. Тому випадкові умови можна виявити, порівнявши їх зі звичайними умовами: якщо якусь умову включено у договір на зміну чи доповнення до правил, викладених у законодавчому акті, то порівняно із уже прийнятими в договорах даного виду умовами вона виявиться випадковою. Всі умови після укладення договору стають однаково обов'язковими і мають додержуватися сторонами.

Типовий договір є уніфікованим засобом, що забезпечує однакове оформлення конкретних договірних відносин. Це своєрідний нормативно-правовий акт, який заповнює правове регулювання певної сфери господарських відносин через недостатнє врегулювання їх актами вищої юридичної сили. Типові договори, часто використовують при укладенні публічних договорів та договорів про приєднання. Публічний договір є узагальненим поняттям договорів, що укладаються у різних сферах обслуговування громадян і юридичних осіб (роздрібна торгівля, перевезення транспортом загального користування, медичне, готельне, банківське обслуговування, поштові послуги тощо).

Публічним є договір, в якому одна сторона – підприємець взяла на себе обов'язок здійснювати продаж товарів, виконання робіт або надання послуг кожному, хто до неї звернеться (ст. 633 ЦК України). Ціна товарів, робіт, послуг та інші умови публічного договору встановлюються однаковими для всіх споживачів, крім випадків, коли законодавчими актами допускається надання пільг для окремих категорій споживачів. Відмова підприємця від укладення публічного договору за наявності у нього можливостей надати споживачеві відповідні товари або послуги не допускається (ч.4 ст.633 ЦК України).

Відповідно до ст. 634 ЦК України *договором приєднання* є договір, умови якого встановлені однією із сторін у формулярах або інших стандартних формах який може бути укладений лише шляхом приєднання другої сторони до запропонованого договору в цілому. Сторона, яка приєдналася до договору, мо-

же вимагати розірвання або зміни договору і відшкодування заподіяних їй збитків, якщо договір про приєднання, хоч і не суперечить законодавчим актам, але позбавляє цю сторону прав, які вона звичайно мала, виключає або обмежує відповідальність другої сторони за порушення зобов'язань або містить інші явно обтяжливі умови для сторони, яка приєдналася до договору.

Укладення, зміна та розірвання договору. Оскільки договір є спільним юридичним актом двох чи кількох осіб, погодження ними умов договору проходить принаймні дві стадії: шляхом пропозиції однієї сторони укласти договір, яка має назву *оферти*, і прийняття пропозиції другою стороною — *акцепту*. Відповідно сторона, яка зробила пропозицію, називається *оферентом*, а сторона, яка прийняла її, — *акцептантом*.

Загальний порядок укладення, зміни та розірвання цивільно-правових договорів визначено в главі 53 ЦК України (ст.ст.638–654). Існують певні особливості укладення біржових угод (договорів), проведення торгів на аукціонах, у порядку конкурсу тощо.

Для того, щоб вступити в договірні відносини, один із учасників повинен виявити ініціативу, тобто виступити з пропозицією укласти договір (офертою).

Офертою визнається пропозиція укласти договір, яка адресована одній чи кільком особам, містить вказівку на істотні умови договору і виражає намір особи, яка зробила пропозицію, вважати себе зв'язаною договором у разі її прийняття (ч.1 ст.641 ЦК України). Оферта характеризується такими рисами:

– адресується конкретно одній чи кільком особам. Коли пропозиція розрахована на невизначене коло осіб, то вона розглядається як запрошення до оферти, якщо інше прямо не зазначено в цій пропозиції;

– має містити вказівку на істотні умови майбутнього договору, тобто ті, що визнані такими за законом, або необхідні

для договорів даного виду, або в погодженні яких зацікавлений оферент;

– виражає твердий намір оферента вважати себе зв'язаним договором і запропонованими умовами в разі їх прийняття (акцепту) другою стороною.

Оферта може бути зроблена із зазначенням або без зазначення строку для відповіді. Пропозицію укласти договір можна змінити або взагалі відкликати (скасувати), але не пізніше, як до моменту або в момент її одержання адресатом. У цьому разі раніше зроблена оферта втрачає свою значимість, отже, і не зв'язує оферента. Оферта, яку одержав адресат, не може бути відкликана протягом строку для її акцепту, якщо інше не зазначено в самій оферті або не впливає із суті пропозиції чи з обстановки, в якій вона зроблена.

Відповідь особи, якій адресовано оферту, про прийняття нею пропозиції визнається *акцептом*. Акцепт має бути повним і безумовним. Це означає, що акцептант повністю погоджується із запропонованими умовами договору і повідомляє про це оферента. Якщо пропозицію укласти договір зроблено із зазначенням строку для відповіді, то договір вважається укладеним за умови, що особа, яка зробила пропозицію, одержала від другої сторони відповідь про прийняття пропозиції протягом цього строку (ст.643 ЦК України).

Дії вважаються акцептом, якщо замість відповіді про прийняття пропозиції укласти договір контрагент у встановлений для акцепту строк вчиняє дії по виконанню зазначених в оферті умов договору (відвантажує товари, надає послуги, сплачує відповідні суми тощо), якщо інше не передбачено законодавчими актами або не зазначено в самій оферті. Вчинення таких конклюдентних дій означає і згоду на укладення договору, і водночас його виконання. Як і оферта, акцепт може бути відкликаний акцептантом однієї із сторін і втратити чинність, якщо повідомлення про його скасування оферент одержав до моменту або в момент одержання самого акцепту. В разі відкликання акцепту або неодержання відповіді від ак-

цептанта протягом встановленого для цього часу оферент вважається вільним від тих обов'язків, що пов'язані з раніше зробленою ним пропозицією.

Відповідно до ст.645 ЦК України, якщо з одержаної із запізненням відповіді про згоду укласти договір видно, що відповідь було надіслано своєчасно, вона визнається такою, що запізнилася, лише в тому разі, коли оферент негайно повідомить другу сторону про одержання відповіді із запізненням. У цьому разі відповідь, що запізнилася, вважається новою пропозицією. Якщо ж такого повідомлення оферент не зробить, то він повинен виконати укладений договір або відшкодувати збитки, заподіяні акцептантові у зв'язку з невиконанням договору. Акцепт має бути повним і безумовним, і тільки тоді він свідчитиме про згоду сторін щодо істотних умов договору.

Згода, яка супроводжується застереженнями та контрпропозиціями, не може вважатися акцептом. Згідно зі ст. 646 ЦК України відповідь про згоду укласти договір на інших, ніж було запропоновано, умовах визнається відмовою від пропозиції і в той же час є новою пропозицією. Сторони в цьому разі міняються місцями: акцептант стає оферентом, а оферент – акцептантом, бо на нову пропозицію потрібна згода колишнього оферента. Переговори або обмін листами між сторонами можуть тривати довго і завершитись або досягненням згоди щодо умов договору, або не дати бажаного результату.

Договір вважається укладеним у момент одержання акцепту особою, яка направила оферту. Якщо для укладення договору, крім згоди сторін, потрібна передача майна або вчинення іншої дії (реальний договір), то він вважається укладеним з моменту передачі відповідного майна або вчинення певної дії (ст.640 ЦК України).

Договір укладається в певній формі: усній, письмовій чи шляхом вчинення конклюдентних дій (ч.1,2 ст. 205 ЦК України). Коли сторони домовились укласти договір у певній формі, він вважається укладеним з моменту надання йому

обумовленої форми, хоч би за законом для даного виду договорів ця форма і не була передбачена.

Зміна договору означає, що зобов'язання сторін діють відповідно до змінених умов щодо предмета, місця, строків виконання тощо. При *розірванні договору* зобов'язання сторін припиняються. Зміна і розірвання договору допускаються лише за угодою сторін, якщо інше не передбачено законодавчими актами або договором. Угода про зміну або розірвання договору вчиняється в тій самій формі, в якій був укладений договір, якщо із законодавчого акта, договору або звичаїв ділового обороту не впливає інше.

Окремі правила діють щодо зміни або розірвання господарських договорів між юридичними особами. Відповідно до ст. 11 Господарського процесуального кодексу підприємство чи організація, яка вважає за необхідне змінити або розірвати договір, надсилає пропозиції про це другій стороні за договором. Сторона, яка одержала таку пропозицію, повинна відповісти на неї не пізніше 20 днів після її одержання. Якщо учасники не досягли згоди щодо зміни або розірвання договору, а також у разі неодержання відповіді у встановлений строк з урахуванням поштового обігу заінтересована сторона має право передати спір на вирішення господарського суду.

ЦК України (ч. 2 ст. 651) встановлено загальний порядок зміни або розірвання цивільно-правових договорів. Вимога про зміни чи розірвання договору може бути заявлена заінтересованою стороною до суду у разі одержання відмови другої сторони на пропозицію змінити чи розірвати договір, а в разі неодержання відповіді — у строк, зазначений у пропозиції або встановлений договором чи законом або іншим нормативно-правовим актом, а за його відсутності — у двадцятиденний строк.

Відповідно до ч. 2 і 3 ст. 652 ЦК України сторона може заявити вимогу про зміну чи розірвання договору при істотному порушенні договору другою стороною. Порушення договору, допущене однією із сторін, вважається істотним, якщо воно тягне за собою таку шкоду для другої сторони, що остання

значною мірою позбавляється того, на що вона мала право розраховувати на підставі договору, за винятком випадків, коли сторона, яка порушила договір, не передбачила такого результату і інша особа, яка діє за аналогічних обставин, не передбачила б цієї шкоди. За ст. 653 ЦК України істотна зміна обставин, якими сторони користувалися при укладенні договору, є підставою для його зміни або розірвання, якщо інше не передбачено договором або не впливає з його суті. Зміна обставин визнається істотною, коли вони змінилися настільки, що якби сторони могли це розумно передбачити, договір взагалі не був би ними укладений на умовах, які значно відрізняються від погоджених умов.

Якщо сторони не досягли згоди про приведення договору у відповідність з обставинами, які істотно змінилися, або про його розірвання, договір може бути розірваний.

Крім зміни або розірвання договору, допускається й *продовження (продлонгація)* його дії на новий строк. Так, відповідно до п. 2 ст. 17 Закону України “Про оренду державного і комунального майна” за відсутності заяви однієї із сторін про припинення або зміну договору протягом одного місяця після закінчення його строку він вважається продовженим на той самий строк і на тих самих умовах, які були передбачені договором. Найчастіше продовження дії договору оформляється угодою сторін, вчиненою шляхом обміну листами, телеграмами або іншим способом.

Контрольні питання

1. Що таке цивільно-правовий договір?
2. Розкрийте функції договору.
3. Що таке система цивільно-правових договорів?
4. Розкрийте зміст односторонніх і двосторонніх договорів.
5. Чим відрізняється попередній договір від основного договору?
6. Розкрийте особливості виконання договорів на користь третьої особи.

7. Які існують біржові угоди (договори)? Дайте їм характеристику.
8. Що таке зміст та умови договору?
9. Як визначаються істотні умови договору?
10. Охарактеризуйте звичайні умови договору.
11. Що таке публічний договір?
12. Який договір визнається договором про приєднання?
13. Дайте загальну характеристику акцепту і оферти, акцептанта і оферента.
14. Яким вимогам повинен задовольняти акцепт?
15. Що таке “конклюдентні дії” і як вони впливають на прийняття оферти?
16. Чи вважається згода щодо прийняття пропозиції, якщо вона супроводжується застереженнями або контрпропозиціями?
Як визначається момент, з якого договір вважається укладеним?

Рекомендована література

1. *Цивільний кодекс України від 16 січня 2003р.* // *Голос України*. — 2003. — № 45–46. — 12.03.2003 р.; № 47–48. — 13.03.2003 р.
2. *Цивільне право України : Підручник: У 2-х кн.* / О.В. Дзера (керівник авт. кол.), Д.В. Боброва, А.С. Довгерт та ін.; За ред. О.В. Дзери, Н.С. Кузнецової. — К.: Юрінком Інтер, 2002. — С. 617–643.
3. *Цивільне право України: Підручник* // Є.О. Харитонов, Н.О. Саниахметова. — К.: Істина, 2003. — 776 с.
4. *Цивільне право України: Підручник: У 2 т.* / Борисова В.І. (кер. авт. кол.), Баранова Л.М., Жилінкова І.В. та ін.; За заг. ред. В.І. Борисової, І.В. Спасибо-Фатєєвої, В.Л. Яроцького. — К.: Юрінком Інтер, 2004. — Т.2. — С. 83–108.
5. *Луць В.В.* *Контракти в підприємницькій діяльності*. — К.: Юрінком, 2001.

Розділ 6. ОКРЕМІ ВИДИ ДОГОВІРНИХ ЗОБОВ'ЯЗАНЬ

Тема 23. Договори купівлі-продажу, міни та дарування

Договір купівлі-продажу — це договір, за яким одна сторона (продавець) передає або зобов'язується передати майно (товар) у власність другій стороні (покупцеві), а покупець приймає або зобов'язується прийняти майно (товар) і сплатити за нього певну грошову суму (ст.655 ЦК України). Тобто за договором купівлі-продажу, який є *оплатним, двостороннім і консенсуальним*, продавець зобов'язується передати покупцеві майно у власність або господарське відання чи оперативне управління, а останній зобов'язується прийняти це майно і сплатити за нього обумовлену угодою грошову суму. Такий договір спрямований на безповоротне відчуження продавцем майна і перехід його у власність покупця і є юридичною підставою виникнення таких зобов'язальних правовідносин, які зумовлюють появу у покупця абсолютного речового права. Оплата придбаного майна має здійснюватися у національній валюті України, за винятком випадків, передбачених законом.

Консенсуальність договору купівлі-продажу полягає в тому, що права та обов'язки сторін виникають у момент досягнення ними згоди щодо всіх істотних умов. Договір купівлі-продажу може укладатися між громадянами, між організаціями (підприємствами, установами), а також між організаціями та громадянами.

Правове регулювання відносин купівлі-продажу здійснюється ЦК України, законами України “Про цінні папери і фондову біржу”, “Про товарну біржу”, “Про захист прав споживачів”, “Про приватизацію майна державних підприємств”, “Про приватизацію невеликих державних

підприємств (малу приватизацію)”, іншими законами та численними нормативно-правовими актами.

Залежно від особливостей організаційно-правових форм торгівлі розрізняють кілька видів договору купівлі-продажу, зокрема:

а) договори купівлі-продажу в оптовій та роздрібній торгівлі; договори, що їх укладають на біржах та аукціонах;

б) договори купівлі-продажу, які укладаються у внутрішньому та зовнішньоекономічному обігу;

в) договори купівлі-продажу земельних ділянок, валютних цінностей, жилих будинків, квартир, автомашин;

г) договори купівлі-продажу на умовах комісії, консигнації та поставки;

д) договори купівлі-продажу об'єктів приватизації;

е) форвардні та ф'ючерсні угоди купівлі-продажу¹.

Сторони у договорі купівлі-продажу. Відповідно до цивільного законодавства сторонами в договорі купівлі-продажу виступають *продавець* і *покупець*. Ними можуть бути як фізичні, так і юридичні особи.

Суб'єктами зовнішньоекономічної торговельної діяльності можуть бути як фізичні, так і юридичні особи на засадах, визначених спеціальним законодавством, зокрема Законом України “Про зовнішньоекономічну діяльність”.

За ст. 658 ЦК України право продажу майна, крім випадків примусового продажу, належить власникові. Тільки за такої умови у покупця може виникнути відповідне право придбання такого майна. Власникові не обов'язково особисто брати участь в укладенні договору купівлі-продажу. Він може здійснити ці повноваження через свого представника або комісіонера. Так, при продажу майна, зданого на комісію, продавцем виступає комісіонер, а не власник такого майна. Держава і територіальні громади діють через утворювані ними спеціальні органи.

¹ Цивільне право України: Підручник: у 2-х кн. / О.В. Дзера (керівник авт. кол.), Д.В. Боброва, А.С. Довгерт та ін.; За ред. О.В. Дзери, Н.С. Кузнецової. — К.: Юрінком Інтер, 2002. — Кн. 2. — С. 7.

Якщо продавець товару не є його власником, покупець набуває право власності лише у випадку, якщо власник не має права вимагати його повернення (ст.658 ЦК України). Якщо продавцем майна може бути лише певна особа — власник, то покупцем може бути будь-яка особа. Обов'язковою умовою участі громадян стороною у договорі купівлі-продажу є наявність у них достатньої дієздатності. Підприємства (організації, установи) повинні мати статус юридичної особи, а договори, які вони укладають, мають не суперечити цілям їхньої діяльності, передбаченим в установчих документах. Недодержання цієї вимоги може призвести до визнання такого договору недійсним.

Зміст договору складають ті умови, щодо яких сторони досягають згоди. Істотними умовами договору купівлі-продажу є умови про предмет та ціну. Доки сторони не дійдуть згоди щодо цих двох умов, договір не може вважатися укладеним, незважаючи на погодження усіх інших умов (місце, строк, тощо). Інші умови також можуть набути значення істотних, якщо щодо них за заявою однієї із сторін має бути досягнуто згоди.

Відповідно до п.2 ст.656 ЦК України **предметом договору** купівлі-продажу можуть бути майнові права, до договору купівлі-продажу яких застосовуються загальні положення про купівлю-продаж, якщо інше не впливає із змісту або характеру цих прав.

Предметом договору купівлі-продажу можуть бути окремі речі або їх сукупність (об'єкти природи або створені людиною матеріальні блага), земельні ділянки, майно, визнане законом об'єктом права власності і не вилучене з товарообігу, а також певні зобов'язальні права, пов'язані з можливістю реалізації зафіксованих у них повноважень на отримання майнових вигод (зафіксованих, зокрема, у цінних паперах).

Предметом договору купівлі-продажу може бути право вимоги, якщо вимога не має особистого характеру. До договору купівлі-продажу права вимоги застосовуються правила про уступку вимоги, якщо інше не встановлено договором або законом.

До договору купівлі-продажу на біржах, конкурсах, аукціонах (публічних торгах), договору купівлі-продажу валютних цінностей і цінних паперів застосовуються загальні положення про купівлю-продаж, якщо інше не встановлено законом про ці види договорів купівлі-продажу або не впливає з їхньої суті.

Особливості договору купівлі-продажу окремих видів майна можуть встановлюватися законом.

Законом встановлено вимоги щодо **якості товару**. Продавець зобов'язаний передати покупцеві товар, який відповідає цим вимогам або вимогам про підвищену якість товару, якщо це було обумовлено договором.

ЦК України регулює також відносини щодо гарантій якості товарів, кількості, асортименту, комплектності, тари та упаковки продаваного товару (ст.ст. 669—690).

Продавець повинен передати покупцеві товар, якість якого відповідає умовам договору купівлі-продажу. У разі відсутності в договорі купівлі-продажу умов щодо якості продавець зобов'язаний передати покупцеві товар, придатний для мети, з якою товар такого роду зазвичай використовується.

Якщо продавець при укладенні договору був повідомлений покупцем про конкретну мету придбання товару, продавець повинен передати покупцеві товар, придатний для використання відповідно до цієї мети.

У разі продажу товару за зразком і (або) за описом продавець повинен передати покупцеві товар, який відповідає зразку та (або) опису.

Якщо законом встановлені вимоги щодо якості товару, продавець зобов'язаний передати покупцеві товар, який відповідає цим вимогам.

Продавець і покупець можуть домовитись про передання товару підвищеної якості порівняно з вимогами, встановленими законом.

Наступною істотною умовою договору купівлі-продажу є **ціна** — певна грошова сума, що сплачується покупцем за одер-

жану від продавця річ. Ціна має бути обов'язково визначена в договорі шляхом досягнення сторонами щодо цього спільної згоди.

Так, згідно зі ст. 691 ЦК України покупець зобов'язаний оплатити товар за ціною, встановленою у договорі купівлі-продажу, або, якщо вона не встановлена у договорі і не може бути визначена виходячи з його умов, — за ціною, що визначається відповідно до ст. 632 цього кодексу, а також вчинити за свій рахунок дії, які відповідно до договору, законодавства або вимог, що звичайно ставляться, необхідні для здійснення платежу. У свою чергу, ст. 632 ЦК передбачає, що ціна в договорі встановлюється за домовленістю сторін, а у випадках, встановлених законом, застосовуються ціни (тарифи, ставки тощо), які встановлюються або регулюються уповноваженими органами державної влади або органами місцевого самоврядування. Зміна ціни в договорі після його виконання не допускається.

За чинним законодавством сторони у договорі купівлі-продажу, які займаються підприємницькою діяльністю, мають право вільно визначати ціну предмета угоди, а в передбачених законом випадках повинні керуватися державними фіксованими чи регульованими цінами. Абсолютно вільно визначають ціну громадяни, які укладають разові угоди купівлі-продажу, зокрема на речових ринках.

Залежно від організаційно-правової форми торгівлі ціни на товари (продукцію) можуть бути *оптовими або роздрібними*. У роздрібній торговельній мережі їх фіксують у преїскурантах, цінниках тощо. Придбання продукції на підставі державного замовлення здійснюється за *закупівельними* цінами. Закупівельні ціни на дорогоцінні метали визначає Національний банк України.

У договорі купівлі-продажу, крім предмета та ціни, сторони можуть встановлювати й інші умови: порядок розрахунків, доставки товару, строки виконання договору.

Форма договору купівлі-продажу визначається відповідно до загальних правил ЦК України про форму право-

чинів. ЦК визначає також форму окремих видів договорів купівлі-продажу, таких, як купівля-продаж земельної ділянки, єдиного майнового комплексу, жилого будинку (квартири) або іншого нерухомого майна. Ці договори укладаються в письмовій формі і підлягають нотаріальному посвідченню та державній реєстрації.

При недодержанні форм договору купівлі-продажу і всіх істотних умов він може бути визнаний недійсним (якщо інше не передбачено спеціальним законом).

Зміст договору купівлі-продажу. З моменту укладення договору купівлі-продажу у кожній із сторін виникають права та обов'язки, які становлять його зміст. Одним з найважливіших обов'язків продавця є передача ним майна у власність (у господарське відання або оперативне управління) покупця, а останній набуває право вимагати передачі йому цього майна. У свою чергу, покупець зобов'язаний прийняти від продавця придбане майно і сплатити за нього обумовлену ціну, а продавець відповідно має право вимагати від покупця прийняти продане майно (якщо він у цьому заінтересований) і сплатити за нього належну грошову суму. Виконання зазначених обов'язків має здійснюватися обома сторонами водночас, якщо інше не передбачено законом або договором.

Законодавство України визначає ряд інших додаткових обов'язків продавця. Продавець зобов'язаний:

- попередити покупця про всі права третіх осіб на річ (товар), яка продається;
- зберігати продану річ, якщо право власності переходить до покупця раніше передачі речі;
- повідомити про можливі наявні недоліки проданої речі (товару).

Додаткові обов'язки можуть встановлюватися також законодавчими актами (наприклад, про приватизацію, цінні папери) та впливати із самого договору.

У разі порушення обов'язків продавець або покупець несуть майнову відповідальність чи інші правові наслідки, які

можуть і не бути мірою цивільно-правової відповідальності, яка настає за наявності умов, передбачених законом за порушення зобов'язань.

Основний обов'язок продавця полягає в тому, що він повинен одночасно з товаром передати покупцю також його належності та відповідні документи (ст.662 ЦК України). Невиконання цього обов'язку надає покупцеві право вимагати від продавця передачі купленої речі (товару) у примусовому порядку або відмовитися від подальшого виконання договору. При цьому і в першому, і в другому випадках покупець має право вимагати також відшкодування збитків, заподіяних йому внаслідок таких дій продавця.

Обов'язок продавця вважається виконаним у момент вручення товару покупцеві, якщо договором встановлений обов'язок продавця доставити товар, або у момент надання товару у розпорядження покупця, якщо товар має бути переданий покупцеві за місцезнаходженням товару, або в інший момент, обумовлений договором. Якщо ж з договору не випливає обов'язок продавця доставити товар або передати товар у його місцезнаходженні, обов'язок продавця вважається виконаним у момент здачі перевізникові або організації зв'язку для доставки покупцеві (ст. 662 ЦК України).

У разі відмови продавця передати проданий товар покупець має право відмовитися від договору купівлі-продажу, а якщо не передано індивідуально-визначену річ, покупець має право витребувати її від продавця. Має також право звернутися до продавця з позовом про відшкодування збитків на підставі загальних положень зобов'язального права про відповідальність боржника за порушення договірних зобов'язань.

Відповідно до ст. 661 ЦК України у разі вилучення за рішенням суду товару у покупця на користь третьої особи на підставах, що виникли до продажу товару, продавець має відшкодувати покупцеві збитки, якщо покупець не знав або не міг знати про ці підстави. При цьому правочин щодо звільнен-

ня продавця від відповідальності або її обмеження у разі вистребування товару у покупця третьою особою є нікчемним.

Відповідно до ч.1 ст. 678 на продавця покладається відповідальність за продаж майна належної якості. Покупцеві надається право у разі придбання речі неналежної якості, якщо її недоліки не були застережені продавцем, за своїм вибором вимагати:

- пропорційного зменшення ціни;
- безоплатного усунення недоліків товару в розумний строк;
- відшкодування витрат на усунення недоліків товару.

Згідно з ч.2 ст.678 ЦК України у разі істотного порушення вимог щодо якості товару (виявлення недоліків, які не можна усунути, недоліків, усунення яких пов'язане з непропорційними витратами або затратами часу, недоліків, які виявлялися неодноразово чи з'явилися знову після їх усунення) покупець має право за своїм вибором:

- відмовитися від договору і вимагати повернення сплаченої за товар грошової суми;
- вимагати заміни товару.

При цьому, якщо продавець такого товару не є його виготовлювачем, вимоги щодо заміни, безоплатного усунення недоліків і відшкодування збитків можуть бути пред'явлені і до виготовлювача (ч.3 ст.678 ЦК України).

Якщо на товар не встановлений гарантійний строк або строк придатності, вимога у зв'язку з його недоліками може бути пред'явлена покупцем за умови, що недоліки були виявлені протягом розумного строку, але в межах двох років, а щодо нерухомого майна — в межах трьох років від дня передачі товару покупцеві, якщо договором або законом не встановлено більший строк (ч.2 ст.680 ЦК України).

Якщо на товар встановлено гарантійний строк або строк придатності, покупець має право пред'явити вимогу у зв'язку з недоліками товару, які були виявлені протягом цього строку. Продавець несе відповідальність також за недоліки, які були

виявлені за межами цих строків, але коли покупець доведе, що недоліки товару виникли до передання товару або з причин, які існували до цього моменту.

Водночас продавець не відповідає за недоліки товару, які виникли після передання товару внаслідок порушення покупцем правил користування чи зберігання товару, дій третіх осіб, випадку або непереборної сили (ст.679 ЦК України).

За ст.681 ЦК України до вимог у зв'язку з недоліками проданого товару застосовується позовна давність в один рік, яка обчислюється від дня виявлення недоліків у межах строків, встановлених ст.680 цього Кодексу, а якщо на товар встановлено гарантійний строк (строк придатності), — від дня виявлення недоліків у межах гарантійного строку (строку придатності).

Якщо покупець відмовиться прийняти куплену річ, він зобов'язаний забезпечити схоронність цього товару, негайно повідомивши про це продавця. Продавець, у свою чергу, зобов'язаний прийняти та оплатити товар або відмовитися від договору купівлі-продажу (ст.690 ЦК України).

Якщо покупець відмовляється заплатити за річ встановлену ціну, продавець має право вимагати прийняття речі покупцем і оплати ціни, а також відшкодування збитків, завданих затримкою виконання, або, з свого боку, відмовитися від договору і вимагати відшкодування збитків у подвійному розмірі та відшкодування моральної шкоди, що завдані у зв'язку з вчиненням цього правочину (ч.2 ст.230 ЦК України).

Додаткові права та обов'язки для продавця та покупця можуть виникнути за договорами купівлі-продажу з умовою попередньої оплати товару та продажу товару в кредит (ст.ст. 693–695 ЦК України).

Договір міни (бартеру). У Цивільному кодексі України зазначається, що за договором міни між сторонами проводиться *обмін одного майна на інше*. При цьому кожний з тих, хто бере участь у міні, вважається продавцем того майна, яке він дає в обмін, і покупцем майна, яке одержує (ст. 715 ЦК України).

Договір міни спрямований на невідворотне відчуження кожною із сторін належного їй майна.

Характеристика договору: договір міни є *оплатним, двостороннім і консенсуальним*.

Договір міни за змістом і формою має багато спільного з договором купівлі-продажу. Істотною ознакою для розмежування цих договорів є те, що у договорі купівлі-продажу за продане майно продавцеві сплачується відповідна його вартість лише у грошовому виразі. За договором міни у разі нерівноцінності обмінюваного майна сторона, яка отримує річ більшої вартості, може компенсувати іншій стороні різницю відповідною сумою. Право власності на обмінювані товари переходить до сторін одночасно після виконання зобов'язань щодо передачі майна обома сторонами, якщо інше не встановлено договором або законом. (ст. 715 ЦК України).

Відповідно до ст. 716 ЦК правове регулювання договору міни має здійснюватися за загальними положеннями про купівлю-продаж, положеннями про договори поставки, контракції або інші договори, елементи яких містяться в договорі міни, якщо це не суперечить суті зобов'язання. Таким чином вирішуються питання про форму та умови договору міни, про права, обов'язки та відповідальність сторін за недоліки обмінюваного майна тощо. Правила купівлі-продажу, невластиві договору міни, або ті, що суперечать його змістові, зокрема правила про сплату за куплену річ грошової суми, до договору міни не застосовуються. Не є договором міни угоди про обмін громадянами жилих приміщень, які вони займають як наймачі, відносини з обміну промислових товарів, придбаних громадянами в роздрібній торговельній мережі, якщо вони з якихось причин не влаштовують покупця або є неякісними.

Відповідно до Закону України “Про регулювання товарообмінних (бартерних) операцій у галузі зовнішньоекономічної діяльності” від 23 грудня 1998 р. *бартерна (товарообмінна) операція* у галузі зовнішньоекономічної діяльності — це один з видів експортно-імпорتنих операцій, оформлених бартерним

договором або договором із змішаною формою оплати, яким часткова оплата експортних (імпортних) поставок передбачена в натуральній формі, між суб'єктом зовнішньоекономічної діяльності України та іноземним суб'єктом господарської діяльності, що передбачає збалансований за вартістю обмін товарами, роботами, послугами у будь-якому поєднанні, не опосередкований рухом коштів у готівковій або безготівковій формі.

За цим законом товари, що імпортуються за бартерним договором, підлягають ввезенню на митну територію України у строки, зазначені в такому договорі, але не пізніше 90 календарних днів з дати митного оформлення товарів, які фактично експортовані за бартерним договором, а в разі експорту за бартерним договором робіт, послуг — з дати підписання акта або іншого документа, що засвідчує виконання робіт, надання послуг.

Порушення строків ввезення товарів (виконання робіт, надання послуг), що імпортуються за бартерним договором, тягне за собою стягнення пені за кожний день прострочення у розмірі 0,3 відсотка від вартості неодержаних товарів, загальний розмір якої не може перевищувати розміру заборгованості.

На відміну від традиційного договору міни предметом бартерного договору можуть бути не лише майно, а й послуги і роботи. Можливі такі випадки, коли взагалі немає обміну реальними товарами (наприклад, коли кожна із сторін бартерного договору надає одна одній послуги чи виконує роботи).

До бартерного договору в зовнішньоекономічній діяльності застосовуються відповідні положення Закону України “Про зовнішньоекономічну діяльність” та інші спеціальні законодавчі акти.

Поняття та ознаки договору дарування. За договором дарування одна сторона (дарувальник) передає або зобов'язується передати в майбутньому другій стороні (обдаровуваному) безоплатно майно (дарунок) у власність (ч. 1 ст. 717 ЦК України). Як і продавець, дарувальник повинен бути власником відчужуваного в такий спосіб майна.

Характеристика договору: договір дарування є завжди *безоплатним*, дарувальник не має права вимагати від обдарованої особи зустрічних дій майнового характеру. Договір дарування вважається укладеним з моменту передачі майна обдарованому і відноситься до категорії *реальних* правочинів. Дарувати майно іншим особам є виключним правом власника. Договір дарування є *одностороннім*. З його укладенням у сторін, як правило, не виникають взаємні або односторонні обов'язки. Права за договором набуває лише обдарований у вигляді повноважень власника стосовно прийнятого майна.

Сторони та зміст договору дарування. Сторонами у договорі дарування можуть бути як громадяни, так і юридичні особи, а в певних випадках — держава, Автономна Республіка Крим і територіальні громади (ст. 720 ЦК України). Укладення договорів дарування громадянами має здійснюватися з дотриманням загальних правил цивільного законодавства про їх дієздатність. Слід зазначити, що сімейне та цивільне законодавство України встановлює додаткові гарантії захисту осіб, які перебувають під опікою або піклуванням. Наприклад, опікун не має права без дозволу органів опіки і піклування укладати правочини, а піклувальник — давати згоду на їх здійснення, якщо вони виходять за межі побутових. Такими правочинами є договори, що підлягають нотаріальному посвідченню і спеціальній реєстрації, відмова від належних підопічному майнових прав, поділ майна тощо.

Юридичні особи виступають сторонами у договорі дарування в межах своєї спеціальної дієздатності. Безоплатне відчуження майна (у тому числі й за договором дарування) вони мають здійснювати відповідно до вимог їхніх статутів та законодавчих актів.

ЦК України містить спеціальну ст. 718 щодо предмета договору дарування, за якою дарунком можуть бути рухомі речі, в тому числі гроші та цінні папери, нерухомі речі, а також майнові права, якими дарувальник володіє або які можуть виникнути у нього в майбутньому.

Отже, предметом договору дарування може бути будь-яке майно, не вилучене з товарообороту і яке може бути у власності особи, якій воно дарується. При даруванні слід також додержуватися спеціальних правил, встановлених для набуття права власності громадянами на деякі види майна (наприклад, вогнепальна зброя).

Договір дарування укладається у формі, визначеній загальними правилами цивільного законодавства про форму угод.

Договір дарування предметів особистого користування та побутового призначення може бути укладений усно. Договір дарування нерухомої речі укладається у письмовій формі і посвідчується нотаріусом.

Договір дарування майнового права та договір дарування з обов'язком передати дарунок у майбутньому укладається у письмовій формі. Договір, укладений із недодержанням письмової форми, є нікчемним.

Договір дарування рухомих речей, які мають особливу цінність, укладається у письмовій формі. Передання такої речі за усним договором є правомірним, якщо суд не встановить, що обдарований заволодів нею незаконно.

Договір дарування валютних цінностей на суму, яка перевищує п'ятдесятикратний розмір неоподаткованого мінімуму доходів громадян, укладається у письмовій формі і підлягає нотаріальному посвідченню (ст.719 ЦК України). З укладенням договору дарування фактично припиняється юридичний зв'язок між сторонами. Правила цивільного законодавства про форму договорів дарування мають поширюватися і на ті угоди, що укладаються між подружжям, батьками і дітьми та між іншими близькими особами.

Дарувальник зобов'язаний інформувати обдарованого про відомі йому недоліки речі або її особливі властивості, які можуть бути небезпечні для життя, здоров'я, майна як самого обдарованого, так і інших осіб. Якщо дарувальник не виконає цього обов'язку, він має відшкодувати шкоду, завдану майну,

та шкоду, завдану каліцтвом, іншим ушкодженням здоров'я або смертю в результаті володіння чи користування дарунком (ст.721 ЦК України).

При укладенні договорів дарування слід додержуватися спеціальних правил, встановлених для відчуження частки у спільному майні, об'єктів, використовуваних у підприємницькій діяльності тощо. Так, для укладення угод про відчуження спільного майна подружжя, що потребують обов'язкового нотаріального посвідчення, має бути письмова згода другого з подружжя.

Не можуть вважатися даруванням виплати премій працівникам у порядку існуючої системи оплати праці, виплати в порядку соціального захисту населення, приватизація громадянами державного майна на підставі приватизаційних сертифікатів тощо.

За ст. 729 ЦК України пожертвою є дарування майна для досягнення її одержувачами певної, наперед обумовленої мети. При цьому жертвувач має право контролювати використання пожертви відповідно до обумовленої договором мети. Якщо ж така жертва використовується не за призначенням, жертвувач або його правонаступники мають право вимагати розірвання договору про жертву (ст. 730 ЦК України).

Ст. 727 ЦК України встановлює спеціальні підстави розірвання договорів дарування. Так, дарувальник має право вимагати розірвання договору дарування нерухомих речей чи іншого особливо цінного майна, якщо обдарований умисно вчинив злочин проти життя, здоров'я, власності дарувальника, його батьків, дружини (чоловіка) або дітей.

Якщо обдарований вчинив умисне вбивство дарувальника, спадкоємці дарувальника мають право вимагати розірвання договору дарування.

Дарувальник має право вимагати розірвання договору дарування, якщо обдарований створює загрозу безповоротної втрати дарунка, що має для дарувальника велику немайнову цінність.

Дарувальник має право вимагати розірвання договору дарування, якщо внаслідок недбалого ставлення обдарованого до речі, що становить історичну, наукову, культурну цінність, ця річ може бути знищена або істотно пошкоджена.

Дарувальник має право вимагати розірвання договору дарування, якщо на момент пред'явлення вимоги дарунок є збереженим. У разі розірвання договору дарування обдарований зобов'язаний повернути дарунок у натурі. При цьому розірвання договору можливе лише за наявності дарунка в натурі. До таких вимог встановлено позовну давність в один рік (ст. 728 ЦК України).

ЦК України врегульовано також відносини дарування з обов'язком передати дарунок в майбутньому (ст. 726), з обов'язком обдарованого на користь третьої особи.

Контрольні питання

1. Яким чином у цивільному законі визначається договір купівлі-продажу?
2. Які особи можуть виступати сторонами в договорі купівлі-продажу?
3. Які існують вимоги щодо предмета купівлі-продажу?
4. Що таке ціна договору?
5. Які встановлені законом вимоги щодо форми договору купівлі-продажу?
6. Які наслідки настають за недодержання форми договору купівлі-продажу?
7. Яка відповідальність покладається на продавця за продаж майна неналежної якості?
8. Які правові наслідки можуть наставати у разі неналежного виконання умов договору покупки?
9. Як визначається законом договір міни?
10. Що таке бартер?
11. Що представляє собою договір доручення?
12. Які особи можуть виступати сторонами у договорі дарування, якими правами та обов'язками вони наділяються?

Рекомендована література

1. *Цивільний кодекс України*: Офіційне видання. — К.: Атіка, 2003. — 416 с.
2. *Про захист прав споживачів*: Закон України від 12 травня 1991р. (в ред. від 15 грудня 1993 р.) // Відомості Верховної Ради України. — 1991. — №30.
3. *Про регулювання товарообмінних (бартерних) операцій у галузі зовнішньоекономічної діяльності*: Закон України від 23 грудня 1998 р. // Відомості Верховної Ради України. — 1999. — №5 — 6. — Ст.44.
4. *Про оподаткування прибутку підприємств*: Закон України від 28 грудня 1994р. // Відомості Верховної Ради України. — 1995. — №4.
5. *Про виконавче провадження*: Закон України від 21 квітня 1999 р. №606-XIV //Офіційний Вісник України. — 1999. — №19. — С. 194.
6. *Про приватизацію державного майна*: Закон України від 4 березня 1992 р. №2163-XII // Відомості Верховної Ради України. — 1992. — №24 — Ст. 348.
7. *Про зовнішньоекономічну діяльність*: Закон України від 6 квітня 1991 р. №959-XII // Відомості Верховної Ради України. — 1991. — №29 — Ст. 377.
8. *Про заставу*: Закон України від 2 жовтня 1992 р. №2654-XII // Відомості Верховної Ради України. — 1992. — №47 — Ст. 642.
9. *Про відновлення платоспроможності боржника або визнання його банкрутом*: Закон України від 14 травня 1992 р. №2343-XII // Відомості Верховної Ради України. — 1992. — №31 — Ст. 440.
10. *Про приватизацію невеликих державних підприємств (малу приватизацію)*: Закон України від 6 березня 1992 р. №2171-XII // Відомості Верховної Ради України. — 1992. — №24 — Ст. 350.
11. *Про товарну біржу*: Закон України від 10 грудня 1991 р. №1956-XII // Відомості Верховної Ради України. — 1992. — №10 — Ст. 139.
12. *Про цінні папери і фондову біржу*: Закон України від 18 червня 1991 р. №1201-XII // Відомості Верховної Ради України. — 1991. — №38 — Ст. 508.
13. *Про право власності на окремі види майна*: Постанова Верховної Ради України від 17 червня 1991 р. (із змінами від 22

квітня 1993 р., 15 липня 1994 р., 24 січня 1995 р.) // Відомості Верховної Ради України. — 1992. — №35. — Ст. 517.

14. *Про Порядок* заняття торговельною діяльністю і Правила торговельного обслуговування населення: Постанова Кабінету Міністрів України від 08 лютого 1995 р. №108.

15. *Про систему* валютного регулювання і валютного контролю: Декрет Кабінету Міністрів України від 19 лютого 1993 р. №15-93 // Відомості Верховної Ради України. — 1993. — №17. — Ст. 184.

16. *Про управління* майном, що є у загальнодержавній власності: Декрет Кабінету Міністрів України від 15 грудня 1992 р. №8-92 // Відомості Верховної Ради України. — 1993. — №7. — Ст.52.

17. *Про облік* окремих видів зовнішньоекономічних договорів (контрактів) в Україні: Указ Президента України від 7 листопада 1994 р. // Урядовий кур'єр. — 1994. — 1 грудня.

18. *Про затвердження* Положення про форму зовнішньоекономічних договорів (контрактів): Наказ Міністерства економіки та з питань Європейської інтеграції України від 6 червня 2001 р. №201 // Відомості Верховної Ради України. — 2001. — №34 — С. 158. — Ст. 1784.

19. *Тимчасове* положення про порядок проведення прилюдних торгів з реалізації арештованого нерухомого майна від 27 жовтня 1999 р. №68/5.

20. *Правила* продажу продовольчих товарів від 28 грудня 1994 р.

21. *Правила* комісійної торгівлі непродовольчими товарами від 13 березня 1995 р.

22. *Правила* продажу непродовольчих товарів від 27 травня 1996 р. №294;

23. *Правила* застосування Закону України “Про оподаткування прибутку підприємств” від 27 червня 1995р. // Бізнес. — 1995. — 8 серпня.

24. *Цивільний кодекс* України: Коментар. — Харків, 2003.

25. *Венская конвенция* о договорах международной купли-продажи товаров: комментарий. — М., 1994.

26. *Демченко Н.* Особливі умови договору купівлі-продажу об'єктів приватизації // Право України. — 1999. — №11. — С.49–51.

27. *Зайкін Ю.* Проблема захисту постраждалих від неякісної продукції та можливі шляхи її вирішення // Предпринимательство, хозяйство и право. — 2000. — №5. — С.41–45.

28. *Косинов С.* Особенности правовых норм, обеспечивающих защиту прав потребителей по договору купли-продажи // *Право України.* — 1999. — №1. — С.90–92.

29. *Луць В.В.* Контракты у підприємницькій діяльності. — К., 1999.

30. *Токар І.Л.* Деякі проблеми правового регулювання приймання продукції (товарів) покупцем // *Вісник Вишого арбітражного суду України.* — 1998. — №2. — С.252–258.

31. *Шмитгофф К.* Экспорт: право и практика международной торговли. — М., 1993.

32. *Юдін С.О.* Міжнародний договір купівлі-продажу. — Харків, 1994.

33. *Зобов'язальне право: теорія і практика /* За ред. О. В. Дзери. — К., 1998.

36. *Цивільне право України: Підручник //* Є.О. Харитонов, Н.О. Саніахметова. — К.: Істина, 2003. — 776 с.

37. *Цивільне право України: Підручник: у 2-х кн. /* О.В. Дзера (керівник авт. кол.), Д.В. Боброва, А.С. Довгерт та ін.; За ред. О.В. Дзери, Н.С. Кузнецової. — К.: Юрінком Інтер, 2002. — Кн. 2. — С. 5–45, 79–83, 105–112.

38. *Цивільне право України: Підручник: У 2 т. /* Борисова В.І. (кер. авт. кол.), Баранова Л.М., Жилінкова І.В. та ін.; За заг. ред. В.І. Борисової, І.В. Спасибо-Фатєєвої, В.Л. Яроцького. — К.: Юрінком Інтер, 2004. — Т.2. — С. 109–167.

Тема 24. Договір поставки

Договір поставки є одним із різновидів договору купівлі-продажу. Згідно зі ст. 712 ЦК України *договір поставки* — це договір, за яким продавець (постачальник), який здійснює підприємницьку діяльність, зобов'язується передати у встановлений строк (строки) товар у власність покупця для використання його у підприємницькій діяльності або в інших цілях, не пов'язаних з особистим, сімейним, домашнім або іншим подібним використанням, а покупець зобов'язується прийняти товар і сплатити за нього певну грошову суму.

До договору поставки застосовуються загальні положення про купівлю-продаж, якщо інше не встановлено договором, законом або не впливає з характеру відносин сторін.

Законом можуть бути передбачені особливості регулювання укладення та виконання договорів поставки, у тому числі договору поставки товару для державних потреб.

Слід відмітити, що ЦК України містить лише загальні положення про поставку. Регулювання договірних відносин з поставок продукції здійснюється у різних формах. Основними спеціальними нормативно-правовими актами є:

1. Угода про загальні умови поставок товарів між організаціями держав — учасниць Співдружності Незалежних Держав від 20 березня 1992 р. (вона поширюється на відносини між суб'єктами господарювання держав — учасниць Співдружності за міждержавними економічними зв'язками, незалежно від форм власності, громадян, що мають статус підприємців, організацій, підприємств та їх об'єднань);

1. Положення про порядок поставок і митного оформлення продукції за виробничою кооперацією підприємств і галузей держав — учасниць СНД, затверджене постановою Кабінету Міністрів України від 18 травня 1994 р.
2. Поставки продукції за державними замовленнями (контрактами) здійснюються відповідно до Закону Ук-

раїни “Про поставки продукції для державних потреб” від 22 грудня 1995 р.

3. Також діють Положення про поставки продукції виробничо-технічного призначення та Положення про поставки товарів народного споживання, затверджені постановою Ради Міністрів СРСР від 25 липня 1988 р., і набули чинності 1 серпня 1988 р.

Договір поставки є *консенсуальним*, оскільки вважається укладеним з моменту досягнення сторонами згоди щодо всіх істотних умов, *двостороннім*, бо права та відповідні обов'язки виникають для обох контрагентів, та *оплатним*, тому що одержану від постачальника продукцію покупець оплачує за погодженими цінами.

Сторонами договору є постачальник і покупець, які, як правило, займаються підприємницькою діяльністю. Суб'єктами підприємницької діяльності згідно з законодавством можуть бути: громадяни України, інших держав не обмежені законом у правоздатності або дієздатності; юридичні особи усіх форм власності. **Предметом** договору поставки є товар, продукція, призначена для виробничого споживання (матеріали, обладнання, сировина тощо), або для продажу на ринку чи промислової переробки.

Порядок укладення договорів поставки. Відповідно до ст. 206 ЦК України договір укладається в письмовій формі, але при цьому допускається свобода вибору учасниками одного чи кількох можливих способів оформлення договірних відносин:

- а) складання одного документа, що його підписують сторони;
- б) прийняття постачальником до виконання замовлення покупця;
- в) обмін телеграмами, телетайпограмами, телефонограмами, радіограмами або повідомленнями за допомогою факсу.

Порядок і строки укладення договору поставки залежать від форми договірних відносин, обраної учасниками. Укладаючи договори, застосовують уніфіковані форми замовлень, протоколів розбіжностей, придатні для машинної обробки. При оформленні конкретного договору сторони можуть використовувати договори, що розробляються і рекомендуються для прискорення і спрощення договірної роботи на підприємствах, як зразкові.

При поставках за міждержавними угодами покупець, одержавши повідомлення про прикріплення, у 20-денний строк надсилає постачальникові замовлення-специфікацію із зазначенням усіх умов, необхідних для поставки товару. Постачальник протягом 20 днів після одержання замовлення-специфікації повідомляє покупця про прийняття замовлення або надсилає свій проект договору. Такий договір підписує керівник суб'єкта господарювання або уповноважена ним особа та скріплюється печатками.

Зміст договору поставки. Відповідно до ч.1 ст.632 ЦК України зміст договору становлять умови (пункти) як ті, що погоджені сторонами, так і ті, що приймаються ними як обов'язкові на основі чинного законодавства.

Відповідно до ч.1 ст.640 ЦК України договір вважається укладеним, якщо між сторонами в потрібній у належних випадках формі досягнуто згоди за всіма істотними умовами. До істотних умов договору поставки можна віднести кількість, номенклатуру (асортимент), якість, строки поставки, ціна продукції, відвантажувальні та платіжні реквізити тощо. Якщо ці умови в договорі відсутні, то він вважається неукладеним. Проте інші умови також можуть набути значення істотних, якщо на визначенні таких умов у договорі наполягає одна із сторін.

Строки поставки. Договір поставки може бути укладений на один рік, на строк, більший одного року (довгостроковий договір), або на інший строк, передбачений угодою сторін (наприклад, кварталні, місячні, декадні тощо).

Дострокова поставка допускається у випадках, коли її дозволено законодавством та за згодою покупця. Достроково поставлене і прийняте покупцем зараховується в рахунок продукції, що підлягає поставці в наступному періоді.

Кількість товару визначається у договорі на основі замовлення покупця. Умова щодо кількості товару може бути погоджена шляхом встановлення у договорі поставки визначення цієї кількості (ст. 669 ЦК України).

Асортимент (номенклатура) обумовлюється або в самому договорі, або у специфікації, яка додається до договору і є його невід'ємною частиною. Асортимент буває груповий і розгорнутий.

Груповий асортимент — це співвідношення загальної кількості продукції одного найменування за основними видами, обумовленої в договорі.

Розгорнутий (внутрішньогруповий) асортимент — це характеристика в договорі окремих груп продукції за більш детальнішими ознаками (за артикулами, малюнками, фасонами, моделями, розмірами тощо).

Якщо за договором купівлі-продажу переданню підлягає товар у певному співвідношенні за видами, моделями, розмірами, кольорами або іншими ознаками (асортимент), продавець зобов'язаний передати покупцеві товар в асортименті, погодженому сторонами.

Якщо договором поставки асортимент товару не встановлений або асортимент не був визначений у порядку, встановленому договором, але із суті зобов'язання випливає, що товар підлягає переданню покупцеві в асортименті, постачальник має право передати покупцеві товар в асортименті, виходячи з потреб покупця, які були відомі постачальникові на момент укладення договору, або відмовитися від договору (ст. 671 ЦК України).

Під час виконання договору постачальником може допускатися відхилення від погодженого асортименту, тоді поставлена продукція однієї назви, що входить до асортименту, не за-

раховується у покриття недопоставки продукції іншої назви, крім випадків, коли поставку здійснено з попередньої згоди покупця або останній прийняв продукцію для використання.

Якість продукції — це сукупність властивостей і характеристик, які відображають рівень новизни, надійність, довговічність, економічність продукції і зумовлюють її здатність задовольняти відповідно до свого призначення потреби споживачів.

Згідно з Положенням про поставки продукції (п. 39) та Положенням про поставки товарів (п. 32) продукція і товари мають відповідати за якістю стандартам, технічним умовам, іншій документації, що встановлює вимоги до якості продукції, або зразкам (еталонам). У договорі на поставку продукції потрібно зазначити посилання на нормативні документи, що пройшли державну реєстрацію, за якими поставлятиметься продукція¹.

Відповідно до ст.673 ЦК України постачальник повинен передати покупцеві товар, якість якого відповідає умовам договору поставки.

У разі відсутності в договорі поставки умов щодо якості постачальник зобов'язаний передати покупцеві товар, придатний для мети, з якою товар такого роду звичайно використовується.

Якщо постачальник при укладенні договору був повідомлений покупцем про конкретну мету придбання товару, постачальник повинен передати покупцеві товар, придатний для використання відповідно до цієї мети.

У разі продажу товару за зразком і (або) за описом постачальник повинен передати покупцеві товар, який відповідає зразку та (або) опису.

Якщо законом встановлені вимоги щодо якості товару, постачальник зобов'язаний передати покупцеві товар, який відповідає цим вимогам.

¹ Цивільне право України: Підручник: У 2 кн. / О.В. Дзера (керівник авт. кол.), Д.В. Боброва, А.С. Довгерт та ін.; За ред. О.В. Дзери, Н.С. Кузнецової. — К.: Юрінком Інтер, 2002. — Кн. 2. — С. 89.

Постачальник і покупець можуть домовитись про передавання товару підвищеної якості порівняно з вимогами, встановленими законом.

Постачальник повинен засвідчити якість продукції відповідним документом, який надсилається покупцеві разом з продукцією, якщо інше не передбачено обов'язковими правилами чи договором.

Якщо продукція імпортується та підлягає обов'язковій сертифікації на території України, то вона має супроводжуватись відповідним сертифікатом, який підтверджує відповідність її обов'язковим вимогам нормативних документів.

Товар, який постачальник передає або зобов'язаний передати покупцеві, має відповідати вимогам до його якості в момент їх передавання покупцеві, якщо інший момент визначення відповідності товарів цим вимогам не встановлено договором поставки.

Договором або законом може бути встановлений строк, протягом якого продавець гарантує якість товару (*гарантійний строк*).

Гарантія якості товару поширюється і на всі комплектуючі вироби, якщо інше не встановлено договором (ст.675 ЦК України).

Гарантійний строк починається з моменту передавання товарів покупцеві, якщо інше не встановлено договором поставки.

Гарантійний строк, встановлений договором поставки, продовжується на час, протягом якого покупець не міг використовувати товар у зв'язку із обставинами, що залежать від продавця, до усунення їх продавцем.

Гарантійний строк продовжується на час, протягом якого товар не міг використовуватися у зв'язку з виявленими в ньому недоліками, за умови повідомлення про це продавця. Покупець зобов'язаний повідомити продавця про порушення умов договору поставки щодо кількості, асортименту, якості, комплектності, тари та (або) упаковки товарів у строк, встановлений договором або актами цивільного законодавства, а якщо

такий строк не встановлений, — у розумний строк після того, як порушення могло бути виявлене відповідно до характеру і призначення товарів.

У разі невиконання покупцем цього обов'язку постачальник має право у повному обсязі або частково відмовитися від задоволення відповідних вимог покупця, якщо доведе, що невиконання покупцем обов'язку повідомити постачальника про порушення умов договору поставки спричинило неможливість задоволення його вимог або спричинить для постачальника витрати, непропорційні його можливим витратам у разі своєчасного повідомлення про порушення умов договору.

Гарантійний строк на комплектуючий виріб дорівнює гарантійному строку на основний виріб, і починає спливати одночасно з ним.

При заміні товару (комплектуючого виробу) неналежної якості на товар (комплектуючий виріб), що відповідає умовам договору, гарантійний строк на нього з цього моменту починає спливати з моменту заміни.

Сторони можуть визначати гарантійні строки у договорі, якщо вони не передбачені нормативними документами, і навіть подовжувати вже встановлені гарантійні строки.

Відповідно до ст. 677 ЦК України законом, іншими правовими актами, стандартами або іншими обов'язковими правилами може бути визначений строк, по закінченні якого товар вважається непридатним для використання за призначенням (строк придатності).

Продукція має поставлятися комплектно, відповідно до вимог стандартів, технічних умов або преїскурантів. Якщо комплектність не визначена цими документами, вона, в разі потреби, обумовлюється договором (ст.682 ЦК України).

Ціни на продукцію, а також на тару й упаковку встановлюють у порядку, передбаченому чинним законодавством.

Виконання договору поставки. Відповідно до ч.2 ст. 540 ЦК України взаємні зобов'язання за договором мають виконуватися одночасно, якщо інше не впливає із закону, звичаїв

ділового обороту, договору або змісту зобов'язання. Зобов'язання мають виконуватися у натурі, належним чином і в установлений строк згідно із законом, договором, а за відсутності таких вказівок — згідно з вимогами, що звичайно ставляться. Під час виконання договорів кожна сторона повинна зважати на інтереси другої сторони, виконувати їх найекономічнішим чином і всіляко сприяти другій стороні у виконанні нею своїх обов'язків.

Поставку товарів постачальник здійснює шляхом відвантаження (передавання) товарів покупцеві за договором або особі, зазначеній у договорі як одержувач. У разі якщо договором передбачено право покупця давати вказівки про відвантаження товарів окремим одержувачам (відвантажувальні рознарядки), відвантаження (передання) товарів здійснюється постачальником на адресу одержувачів, які зазначені у відвантажувальній рознарядці. Зміст відвантажувальної рознарядки і строк її направлення покупцем постачальникові визначаються договором. Якщо строки направлення відвантажувальної рознарядки договором не передбачені, рознарядка має бути направлена постачальникові не пізніше ніж за 30 днів до настання періоду поставки. Якщо покупець не надав відвантажувальної рознарядки у встановлений строк, то постачальник має право або відмовитися від виконання договору, або вимагати від покупця оплати товарів. Крім того, постачальник може зажадати відшкодування збитків, заподіяних у зв'язку з ненаданням відвантажувальної рознарядки.

Доставку товарів постачальник здійснює шляхом відвантаження їх транспортом і на умовах, передбачених у договорі. Якщо у договорі не визначено, яким видом транспорту або на яких умовах здійснюється доставка, право вибору виду транспорту або визначення умов доставки товару належить постачальникові, оскільки інше не впливає із закону, інших правових актів, звичаїв ділового обороту або суті зобов'язання.

Виконуючи зобов'язання, постачальник повинен додержуватися умов договору щодо кількості, асортименту, якості,

строків та інших умов поставки. Поставлену відповідно до умов договору продукцію покупець повинен прийняти й оплатити за встановленими цінами.

Покупець (одержувач) зобов'язаний вчинити всі необхідні дії, що забезпечують прийняття товарів, поставлених відповідно до умов договору. Прийнятий покупцем товар слід належним чином оглянути у строк, визначений законом, іншими правовими актами, договором або звичаями ділового обороту. Покупець повинен у цей самий строк перевірити кількість, асортимент, якість, комплектність, тару й упаковку товару та додержання постачальником інших умов договору в порядку, встановленому законом, іншими правовими актами, звичаями ділового обороту або договором, і про виявлені невідповідності негайно повідомити постачальника у письмовій формі. Якщо під час приймання продукції виявлено недостачу або порушення умов щодо якості, комплектності тощо, одержувач повинен зупинити перевірку і забезпечити зберігання одержаної продукції в умовах, які запобігають погіршенню якості або змішуванню її з іншою однорідною продукцією. Про порушення, виявлені під час перевірки, складають акт за підписами сторін, уповноважених на приймання керівником підприємства-одержувача.

Результати перевірки продукції оформляють актом, який підписують усі особи, які брали участь у перевірці, і який затверджує керівник підприємства-одержувача. Якщо умови договору будуть порушені, то акт приймання з необхідними додатками до нього є підставою для пред'явлення претензій і позову.

За загальним правилом, розрахунки за поставлену продукцію здійснюються безпосередньо між відправниками і одержувачами. Порядок і форми розрахунків визначаються в договорі відповідно до банківських правил.

Відповідно до ст. 692 ЦК України покупець зобов'язаний оплатити товар після його прийняття або прийняття товаророзпорядчих документів на нього, якщо договором або актами

цивільного законодавства не встановлений інший строк оплати товару.

Покупець зобов'язаний сплатити постачальнику повну ціну переданого товару. Договором поставки може бути передбачено розстрочення платежу.

У разі прострочення оплати товару постачальник має право вимагати оплати товару та сплати процентів за користування чужими коштами.

Якщо покупець відмовився прийняти та оплатити товар, постачальник має право за своїй вибором вимагати оплати товару або відмовитися від договору поставки.

Якщо постачальник зобов'язаний передати покупцеві, крім неоплачених, також і інші товари, він має право зупинити передання цих товарів до повної оплати всіх раніше переданих товарів, якщо інше не встановлено договором або актами цивільного законодавства.

Закон забороняє односторонню відмову від виконання зобов'язання або односторонню зміну умов договору, за винятком випадків, передбачених спеціальним законодавством. Сторони можуть подовжити дію договору на новий строк. Зміна, розірвання або подовження дії договору оформляються додатковою угодою, яку сторони зобов'язані підписати, або іншим шляхом. Наприклад, у положеннях про поставки передбачаються випадки, коли покупець має право в односторонньому порядку відмовитися від виконання договору, а саме:

1) при поставці продукції з відхиленнями за якістю від нормативної документації;

2) при завищенні постачальником ціни на продукцію тощо. Покупець може також відмовитися від передбаченої договором продукції (повністю або частково) за умови, що він повністю відшкодує постачальникові збитки, спричинені такою відмовою.

Відповідальність сторін за договором поставки. Договір поставки може бути невиконаним або виконаним неналежним чином і в цьому разі відповідальність настає у формі відшкодування збитків і неустойки (штрафу або пені).

ЦК України визначає правові наслідки порушення умов договору поставки щодо кількості товару та асортименту товару (ст.ст. 670, 672 ЦК України).

Якщо постачальник передав покупцеві меншу кількість товару, ніж це встановлено договором поставки, покупець має право вимагати передання кількості товару, якої не вистачає, або відмовитися від переданого товару та їх оплати, а якщо він оплачений, — вимагати повернення сплаченої за нього грошової суми.

Якщо постачальник передав покупцеві товар у більшій кількості, покупець зобов'язаний сповістити про це постачальника. Якщо в розумний строк після одержання такого повідомлення постачальник не розпорядиться товаром, покупець має право прийняти весь товар, якщо інше не встановлено договором.

У разі прийняття покупцем товару у більшій кількості додатково прийнятий товар оплачуються за ціною, встановленою для товару, прийнятого відповідно до договору, якщо інша ціна не встановлена за домовленістю сторін.

Якщо постачальник передає товар в асортименті, що не відповідає умовам договору поставки, покупець має право відмовитися від його прийняття та оплати, а якщо він вже оплачений, — вимагати повернення сплаченої за нього грошової суми.

Якщо постачальник передав покупцеві частину товару, асортимент якого відповідає умовам договору поставки, і частину товару з порушенням асортименту, покупець має право на свій вибір:

- 1) прийняти частину товару, що відповідає умовам договору, і відмовитися від решти товару;
- 2) відмовитися від усього товару;
- 3) вимагати заміни частини товару, що не відповідає асортименту, товаром в асортименті, який встановлено договором;
- 4) прийняти весь товар.

У разі відмови від товару, асортимент якого не відповідає умовам договору поставки, або пред'явлення вимоги про заміну цього товару, покупець має право відмовитися від оплати цього товару, а якщо він вже оплачений, — вимагати повернення сплаченої за нього грошової суми.

Товар, асортимент якого не відповідає умовам договору, є прийнятим, якщо покупець у розумний строк після його одержання не повідомив постачальника про свою відмову від нього.

Якщо покупець не відмовився від товару, асортимент якого не відповідає умовам договору поставки, він зобов'язаний оплатити його за ціною, погодженою з постачальником.

Якщо постачальник не вжив необхідних заходів для погодження ціни в розумний строк, покупець оплачує товар за ціною, яка на момент укладення договору звичайно застосовувалась щодо аналогічного товару.

Контрольні питання

1. Як визначається договір поставки?
2. Які особи можуть виступати у договорі поставки?
3. Які ознаки (особливості) притаманні договору поставки?
4. Охарактеризуйте спільні і відмінні риси між договором поставки і договором купівлі-продажу.
5. Які істотні умови поставки?
6. У яких формах укладається договір поставки?
7. У якому порядку виконується договір поставки?
8. Який порядок укладання договору поставки?
9. Яка покладається відповідальність за невиконання або неналежне виконання договору поставки?
10. Які наслідки поставки продукції (товарів), що не відповідає вимогам стандартів, технічних умов, іншої документації, еталоном?

Рекомендована література

1. *Цивільний кодекс України: Офіційне видання.* — К.: Атіка, 2003. — 416 с.
2. *Про поставки* продукції для державних потреб: Закон України від 22 грудня 1995 р. // Відомості Верховної Ради України. — 1996. — №3.
3. *Про відповідальність* за несвоєчасне виконання грошових зобов'язань: Закон України від 22 листопада 1996 р. №543/96 //Голос України. —1997. — 14 січня.
4. *Про запровадження* Положення про порядок поставок і митного оформлення продукції за виробничою кооперацією підприємств і галузей держав-учасниць СНД: Постанова Кабінету Міністрів України від 18 травня 1994 р. №323.
5. *Положення* про поставки продукції виробничо-технічного призначення, Положення про поставки товарів народного споживання та основних умов регулювання договірних відносин при здійсненні експортно-імпортних операцій //ЗП СРСР. — 1988. — №24 — 25.
6. *Кукина Т.Е.* Предмет договора поставки // Право и экономика. — 2001. — №1. — С.19–27.
7. *Наумова Л.* Договор поставки: наиболее типичные ошибки // Хозяйство и право. — 1999. — №2. — С.106–108.
8. *Притыка Д.Н., Осетинский А.И.* Правовое регулирование поставок. — К., 1989.
9. *Цивільне право України: Підручник* // Є,О. Харитонов, Н.О. Саніахметова. — К.: Істина, 2003. — 776 с.
10. *Цивільне право України: Підручник: у 2-х кн.* / О.В. Дзера (керівник авт. кол.), Д.В. Боброва, А.С. Довгерт та ін.; За ред. О.В. Дзери, Н.С. Кузнецової. — К.: Юрінком Інтер, 2002. — Кн. 2. — С. 83–98.

Тема 25. Договори про реалізацію сільськогосподарської продукції

Для забезпечення населення продовольством та сільськогосподарською продукцією держава формує відповідні ресурси, налагоджує систему договірних відносин із закупівель цієї продукції у її виробників. Виробники сільськогосподарської продукції самостійно розпоряджаються своєю продукцією, вони реалізують її за державними договорами контрактації, які укладаються на основі державних замовлень.

Договір контрактації є одним з різновидів договору купівлі-продажу. За **договором контрактації сільськогосподарської продукції** виробник сільськогосподарської продукції зобов'язується виробити визначену договором сільськогосподарську продукцію і передати її у власність заготівельникові (контрактантові) або визначеному ним одержувачеві, а заготівельник зобов'язується прийняти цю продукцію та оплатити її за встановленими цінами відповідно до умов договору. До договору контрактації застосовуються загальні положення про договір купівлі-продажу та положення про договір поставки, якщо інше не встановлено договором або законом.

Законом можуть бути передбачені особливості укладення та виконання договорів контрактації сільськогосподарської продукції (ст. 713 ЦК України).

Договір контрактації **двосторонній**, оскільки обидві сторони беруть на себе відповідні обов'язки та мають право вимоги щодо один одного, **консенсуальний** та **оплатний**. Оплата відбувається продукцією, яка закуповується.

Сторони договору контрактації — з одного боку, це виробник сільськогосподарської продукції. Ними можуть бути підприємства (державні, колективні, селянські (фермерські) та інші), що виробляють сільськогосподарську продукцію.

Друга сторона — це заготівельники (контрактанти). До них належать: підприємства та організації, на які у встановле-

ному законом порядку покладені функції державної закупівлі сільськогосподарської продукції (міністерства, відомства, установи та організації, яким виділено з цією метою кошти з державного бюджету).

Зміст договору контракції. За договором контракції виробник і заготівельник пов'язані взаємними правами та обов'язками. У ньому мають бути умови про предмет, назва, кількість (за видами продукції), якість, строки, ціна, загальна сума договору та умови доставки, місця здавання-приймання, вимоги до тари й упаковки, порядок розрахунків, обов'язки заготівельника щодо надання виробнику допомоги в організації виробництва сільгосппродукції та її транспортування на приймальний пункт заготівельника, взаємна майнова відповідальність сторін у разі невиконання або неналежного виконання договору. **Предметом договору** контракції є сільськогосподарська продукція у сирому вигляді або така, що пройшла первинну обробку.

Договори на реалізацію сільськогосподарської продукції можуть укладатись на спеціалізованих аграрних біржах. Укладення таких договорів визначається правилами організації та проведення торгів ф'ючерсними та форвардними контрактами під закупівлю сільгосппродукції та продуктів її переробки. Договірні відносини з контракції регулюються типовими договорами контракції та іншими нормативними актами.

Оскільки договір контракції має плановий характер, то *кількість продукції*, належної до закупівлі, встановлюється сторонами, виходячи з плану державних закупівель.

Якість продукції, яку продає виробник, визначається стандартами, технічними умовами, правилами ветеринарного та санітарного нагляду. Якщо продукція недоброякісна, заготівельник має право або повністю відмовитися від неї, або прийняти її за ціною, яка відповідає дійсній якості продукції.

Строки здачі продукції заготівельникові зазначаються в договорі з урахуванням пори дозрівання культур, умов виробництва, переробки та зберігання. За погодженням із заготівельником виробник може достроково здати продукцію у

рахунок наступних здавальних періодів. Також в договорі між сторонами погоджуються *графіки* доставки, які конкретизують строки здачі продукції. У договорі зазначають місце здавання-приймання сільськогосподарської продукції. Порядок здавання-приймання продукції за якістю та кількістю визначається спеціальними інструкціями та технічними умовами.

У договорі має передбачатися обов'язок виробника прийняти доставлену на приймальний пункт продукцію, не допускаючи простою транспортних засобів понад встановлені строки. В товарно-транспортних накладних зазначається час прибуття транспорту і час закінчення навантаження або вивантаження продукції.

У разі відмови від приймання продукції заготівельник повинен заявити виробнику про факт відмови у письмовій формі шляхом позначення на товарно-транспортній накладній або в інший спосіб. Якщо заготівельник ухиляється від письмової заяви про відмову від приймання продукції, виробник складає про це акт з участю державного інспектора із заготівель і якості продукції або іншого представника управління сільського господарства і продовольства, або представника іншої не заінтересованої організації. У разі відмови заготівельника прийняти продукцію, що швидко псується, пред'явлену відповідно до умов договору і погодженого графіка, виробник може реалізувати цю продукцію державним, кооперативним організаціям і на колгоспному ринку за договірними цінами з включенням зазначеної продукції у виконання зобов'язань з контрактації. При цьому заготівельні організації не звільняються від відповідальності за необґрунтовану відмову прийняти продукцію. Заготівельник повинен своєчасно і повністю розрахуватися за одержану продукцію.

Відповідальність сторін за невиконання або неналежне виконання сторонами своїх обов'язків за договором контрактації можлива у формі стягнення *неустойки (пені, штрафу)* і *відшкодування збитків*. Але сплата неустойки не звільняє сторону від виконання договору.

Якщо зобов'язання за договором невиконані через стихійні лиха або з вини заготівельника, то виробник звільняється від відповідальності. Доказами на підтвердження цих обставин можуть бути висновки державної інспекції із заготівель та якості продукції, довідки ветеринарного нагляду, довідки метеослужби, акти, складені за участю представника страхової організації, тощо. Вина заготівельника може полягати у ненаданні допомоги в організації виробництва і транспортуванні продукції на приймальний пункт, непогодженні графіка здачі тощо.

У договорі має передбачатися обов'язок заготівельника забезпечити сільськогосподарського виробника основними технічними та матеріальними ресурсами в рахунок авансів під закупівлю продукції (наприклад, паливно-мастильними матеріалами).

З господарства, яке уклало договір контрактації, не може бути стягнуто штраф за неналежну якість продукції, якщо інше не передбачено інструкціями, правилами про порядок проведення закупівель або в договорі за згодою обох сторін встановлено санкції за таке порушення. Заготівельник не має право стягувати з господарства вартість недоброякісної продукції у безспірному порядку. Як сторона у договорі поставки заготівельник відповідає за неналежну якість продукції перед споживачем (одержувачем).

Контрольні питання

1. Дайте визначення договору контрактації.
2. Розкрийте особливості договору контрактації.
3. Дайте характеристику змісту договору контрактації.
4. Що є предметом договору контрактації.
5. Яка передбачається відповідальність за невиконання договору контрактації?

Рекомендована література

1. *Цивільний кодекс України: Офіційне видання.* — К.: Атіка, 2003. — 416 с.
2. *Господарський кодекс України. Господарський процесуальний кодекс України: Офіційні тексти* — К.: Юрінком Інтер, 2003. — 304 с.
4. *Венская конвенция о договорах международной купли-продажи товаров: комментарий.* — М., 1994.
5. *Цивільний кодекс України: Коментар.* — Харків, 2003.
6. *Демченко Н.* Особливі умови договору купівлі — продажу об'єктів приватизації // *Право України.* — 1999. — №11. — С.49–51.
7. *Зайкін Ю.* Проблема захисту постраждалих від неякісної продукції та можливі шляхи її вирішення // *Предпринимательство, хозяйство и право.* — 2000. — №5. — С.41–45.
8. *Зобов'язальне право: теорія і практика / За ред. О.В. Дзери.* — К., 1998.
9. *Косинов С.* Особенности правовых норм, обеспечивающих защиту прав потребителей по договору купли-продажи // *Право України.* — 1999. — №1. — С.90–92.
10. *Токар І.Л.* Деякі проблеми правового регулювання приймання продукції (товарів) покупцем // *Вісник Вищого арбітражного суду України.* — 1998. — №2. — С.252–258.
11. *Шмитгофф К.* Экспорт: право и практика международной торговли. — М., 1993.
12. *Цивільне право України: Підручник // Є,О. Харитонов, Н.О. Саніахметова.* — К.: Істина, 2003. — 776 с.
13. *Цивільне право України: Підручник: у 2-х кн. / О.В. Дзера (керівник авт. кол.), Д.В. Боброва, А.С. Довгерт та ін.; За ред. О.В. Дзери, Н.С. Кузнецової.* — К.: Юрінком Інтер, 2002. — Кн. 2. — С. 99–104.

Тема 26. Договір майнового найму (оренди)

Поняття договору найму (оренди). За договором майнового найму (оренди) наймодавець передає або зобов'язується передати наймачеві майно у користування за плату на певний строк (ч. 1 ст. 759 ЦК України).

Характеристика договору. Договір найму (оренди) є *двостороннім*, оскільки кожна із сторін цього договору (наймодавець та наймач) несе обов'язки на користь іншої сторони, *консенсуальним* або *реальним* та *оплатним*, тому що наймодавець за виконання своїх обов'язків з передачі майна у користування наймачеві повинен отримати від останнього зустрічне надання у вигляді внесення орендної плати.

Договір найму (оренди) відрізняється від договорів купівлі-продажу та міни тим, що належить до категорії цивільно-правових договорів про передачу майна у користування, тобто передача майна наймачеві не супроводжується переходом до нього права власності на це майно, він отримує лише право користування майном.

Предмет договору найму (оренди). *Предметом* договору найму (оренди) може бути річ, яка визначена індивідуальними ознаками і яка зберігає свій первісний вигляд при неодноразовому використанні (неспоживна річ). Також предметом договору найму можуть бути майнові права (ст. 760 ЦК України). До майнових прав, що можуть передаватися в оренду, можна віднести майнові права автора та володільця об'єкта промислової власності, а також права на чужі речі.

Законом можуть бути встановлені види майна, що не можуть бути об'єктом договору найму (ч. 1 ст. 760). Наприклад, не можуть здаватися в найм (оренду) речі, вилучені із цивільного обігу. Речі, обмежені в обігу, можуть здаватися в оренду лише суб'єктами, які мають відповідні повноваження на використання таких речей.

Сторони договору найму (оренди). Одна сторона — це наймодавець (орендодавець), друга — наймач (орендар). ЦК України не містить спеціальних вимог до сторін. Наймодавцем можуть виступати будь-які особи: фізичні, юридичні, держава тощо. Наймодавцем речі за договором оренди може бути його власник або особа, якій належать майнові права (ст. 761 ЦК України). Наймачем може бути, як дієздатна фізична особа, так і юридичні особи різних форм власності.

Форма договору. ЦК України не містить окремих положень щодо форми договору найму (оренди), на відносини найму (оренди) поширюються загальні положення ст.ст. 205–210 щодо форми правочинів.

Строк договору. Договір найму укладається на строк, встановлений договором (ч. 1 ст. 763 ЦК України), але якщо строк найму не встановлений, договір найму вважається укладеним на невизначений строк. Кожна із сторін такого договору може відмовитися від нього у будь-який час, письмово попередивши про це іншу сторону за один місяць, а у разі найму нерухомого майна — за три місяці (ч. 2 ст. 763 ЦК України).

Законом можуть бути передбачені максимальні (граничні) строки договору найму окремих видів майна. У цьому випадку незалежно від того, чи вказали сторони будь-який строк у договорі, чи вирішили укласти його на невизначений строк, після спливу встановленого в законі максимального (граничного) строку договір найму вважатиметься припиненим (ч. 3 ст. 763).

У разі, якщо наймач продовжує користуватися майном після закінчення строку договору найму, то за відсутності заперечень наймодавця протягом одного місяця договір вважається продовженим на строк, який був раніше встановлений договором (ст. 763).

За користування майном з наймача справляється плата, розмір якої встановлюється договором найму. Якщо розмір плати не встановлений договором, він визначається з урахуванням споживчої якості речі та інших обставин, які мають істотне значення.

Плата за користування майном може вноситися за вибором сторін у грошовій або натуральній формі. Форма плати за користування майном встановлюється договором найму.

Договором або законом може бути встановлено періодичний перегляд, зміну (індексацію) розміру плати за користування майном.

Наймач має право вимагати зменшення плати, якщо через обставини, за які він не відповідає, можливість користування майном істотно зменшилася.

Плата за користування майном вноситься щомісячно, якщо інше не встановлено договором.

Наймач звільняється від плати за весь час, протягом якого майно не могло бути використане ним через обставини, за які він не відповідає (ст. 762 ЦК України).

Зміст договору найму (оренди). *Обов'язки наймодавця.* Коло обов'язків наймодавця залежить від того, чи є договір найму реальним чи консенсуальним. Основним обов'язком наймодавця у консенсуальному договорі найму є обов'язок передати наймачеві майно у користування негайно або у строк, встановлений договором найму (ст. 765 ЦК України). У разі невиконання зазначеного обов'язку наймодавцем наймач має право; 1) вимагати від наймодавця передачі майна та відшкодування збитків, завданих затримкою; 2) відмовитися від договору найму і вимагати відшкодування завданих йому збитків (ст. 766 ЦК України).

Наймодавець зобов'язаний передати річ наймачеві у комплекті та у стані, що відповідають умовам договору найму та її призначенню (ч. 1 ст. 767 ЦК України). ЦК зобов'язує наймача перевірити справність речі у присутності наймодавця. Якщо наймач у момент передачі речі у його володіння не переконується у її справності, річ вважається такою, що передана йому в належному стані (ч. 3 ст. 767 ЦК України).

Відповідно до ч. 2 ст. 767 ЦК України наймодавець зобов'язаний попередити наймача про особливі властивості та недоліки речі, які йому відомі і які можуть бути небезпечними для життя, здоров'я, майна наймача або інших осіб або призведе-

сти до пошкодження самої речі під час користування нею. Це попередження звільняє наймодавця від відповідальності за шкоду, заподіяну особливими властивостями або недоліками речі, що передана в найм.

ЦК України містить правило про можливість сторін домовлятися щодо надання наймодавцем гарантій якості речі. Наймодавець може гарантувати якість речі протягом всього строку найму. Якщо у речі, яка була передана наймачеві з гарантією якості, виявляться недоліки, що перешкоджають її використанню відповідно до договору, наймач має право за своїм вибором вимагати:

- 1) заміни речі, якщо це можливо;
- 2) відповідного зменшення розміру плати за користування річчю;
- 3) безоплатного усунення недоліків речі або відшкодування витрат на їх усунення;
- 4) розірвання договору і відшкодування збитків, які були йому завдані (ст. 768 ЦК України).

Наймодавець має також й інші обов'язки. Так, відповідно до ч. 2 ст. 776 ЦК України наймодавець зобов'язаний за свій рахунок проводити капітальний ремонт речі, переданої у найм. Це правило є диспозитивним; сторони в договорі можуть покласти обов'язок проведення капітального ремонту речі на наймача. Капітальний ремонт повинен проводитися наймодавцем у строк, зазначений у договорі, а якщо в договорі такий строк не зазначений або капітальний ремонт спричинений невідкладною потребою, — у розумний строк. У разі невиконання наймодавцем даного обов'язку, в разі якщо непроведення капітального ремонту речі перешкоджає її використанню відповідно до призначення та умов договору, капітальний ремонт може бути проведений наймачем, який має право зарахувати вартість ремонту в рахунок плати за користування річчю або вимагати відшкодування вартості ремонту. Якщо капітальний ремонт наймодавцем не проведено, наймач може вимагати розірвання договору та відшкодування збитків.

Обов'язки наймача. Наймач зобов'язаний:

– користуватися річчю відповідно до її призначення або умов договору (ч. 1 ст. 773 ЦК України).

– утримувати річ у належному стані та проводити за свій рахунок поточний ремонт речі, якщо інше не встановлено в договорі (ч. 1 ст. 776 ЦК України).

– своєчасно вносити плату за користування майном. Наймодавець має право відмовитися від договору найму і вимагати повернення речі, якщо наймач не вносить плату за користування річчю протягом трьох місяців підряд (ч.1 ст. 782 ЦК України).

– у разі припинення договору найму негайно повернути наймодавцеві річ у стані, в якому вона була одержана, з урахуванням нормального зносу, або у стані, який було обумовлено в договорі (ч.1 ст. 785 ЦК України).

Договором або законом на наймача може бути покладений обов'язок за свій рахунок застрахувати річ, що передана у найм (ч. 2 ст. 771 ЦК України). Така умова найчастіше використовується у договорах лізингу і оренди державного та комунального майна.

Ще одним обов'язком наймача є обов'язок повернути річ після закінчення строку найму або припинення договору найму за інших підстав. За ст. 785 ЦК України у разі припинення договору найму наймач зобов'язаний негайно повернути наймодавцеві річ у стані, в якому її було одержано, з урахуванням нормального зношування або у стані, який було обумовлено в договорі. У разі, якщо такий обов'язок не буде виконаний наймачем, він повинен сплатити наймодавцеві неустойку у розмірі подвійної плати за користування річчю за час прострочення. Наймодавець має право вимагати повернення свого майна у примусовому порядку.

Припинення договору найму. Підстави припинення договору:

1) смерть фізичної особи–наймача та ліквідація юридичної особи, яка була наймачем або наймодавцем (ст. 781 ЦК Ук-

раїни). Але закон або сторони в договорі найму можуть передбачити продовження дії договору і після смерті наймача;

2) розірвання договору за згодою сторін;

3) відмова від договору — наймодавець має право відмовитися від договору найму і вимагати повернення речі, якщо наймач не вносить плату за користування річчю протягом трьох місяців підряд. У разі відмови наймодавця від договору найму договір є розірваним з моменту одержання наймачем повідомлення наймодавця про відмову від договору (ст.782 ЦК України);

4) розірвання договору на вимогу однієї із сторін.

Наймодавець має право вимагати розірвання договору найму, якщо:

а) наймач користується річчю всупереч договору або призначенню речі;

б) наймач без дозволу наймодавця передав річ у користування іншій особі;

в) наймач своєю недбалою поведінкою створює загрозу пошкодження речі;

г) наймач не приступив до проведення капітального ремонту речі, якщо обов'язок проведення капітального ремонту був покладений на наймача (ст.783 ЦК України).

Наймач має право розірвати договір найму у разі, якщо наймодавець передав у користування річ, якість якої не відповідає умовам договору та призначенню речі, а також якщо наймодавець не виконує свого обов'язку щодо проведення капітального ремонту речі (ст. 784 ЦК України).

Види договору найму (оренди). ЦК України регулює п'ять видів договору найму:

1) прокат;

2) найм (оренда) земельної ділянки;

3) найм будівлі або іншої капітальної споруди;

4) найм (оренда) транспортного засобу;

5) лізинг.

Прокат. За договором прокату наймодавець, який здійснює підприємницьку діяльність з передання речей у найм, передає або зобов'язується передати рухому річ наймачеві у користування за плату на певний строк (ч.1 ст.787 ЦК України). Прокат являє собою короткостроковий найм майна, при цьому один і той самий предмет прокату може багаторазово використовуватися різними наймачами. Договір прокату є *оплатним, консенсуальним або реальним, двостороннім*.

Особливостями договору є те, що наймач, по-перше, не має права на укладення договору піднайму; по-друге, не має переважного права на купівлю речі у разі її продажу наймодавцем; по-третє, капітальний і поточний ремонт речі здійснює наймодавець за свій рахунок, якщо він не доведе, що пошкодження речі сталося з вини наймача (ст. 791 ЦК України).

Найм (оренда) земельної ділянки. Стаття 792 ЦК України визначає, що за договором найму (оренди) земельної ділянки наймодавець зобов'язується передати наймачеві земельну ділянку на встановлений договором строк у володіння та користування за плату. Земельна ділянка може передаватись у найм разом з насадженнями, будівлями, спорудами, водоймами, які знаходяться на ній, або без них. Відносини щодо найму (оренди) земельної ділянки регулюються законом. (Земельним кодексом України від 25 жовтня 2001 р., та Законом України “Про оренду землі” від 6 жовтня 1998 р. зі змінами та доповненнями)

Орендодавцем земельної ділянки є їх власники або уповноважені особи (ч. 5 ст. 93 Земельного кодексу). Згідно з Законом України “Про оренду землі” орендодавцями земельних ділянок є громадяни та юридичні особи України, у власності яких перебувають земельні ділянки. Орендодавцями земельних ділянок, що перебувають у комунальній власності, є органи місцевого самоврядування. Орендодавцями земельних ділянок, що перебувають у державній власності, є районні, обласні, Київська та Севастопольська міські державні адміністрації, Рада міністрів АР Крим та Кабінет Міністрів України у межах їх повноважень.

Закон визначає обмежений суб'єктний склад *орендарів* земельних ділянок щодо оренди земельних ділянок сільськогосподарського призначення. Орендарями таких земельних ділянок можуть бути юридичні особи, установчими документами яких передбачено здійснення цього виду діяльності, а також фізичні особи, які мають необхідну кваліфікацію або досвід роботи у сільському господарстві (ч. 3 ст. 6 Закону України “Про оренду землі”). Об'єктами оренди є земельні ділянки, вони можуть передаватися у найм разом з насадженнями, будівлями, спорудами, водоймами, які знаходяться на ній, або без них.

Згідно з Земельним кодексом України існує два види оренди землі залежно від строку договору: короткострокова оренда — на строк до 5 років та довгострокова оренда — не більше 50 років. Форма договору — письмова, якщо договір оренди земельної ділянки укладається на строк понад 50 років, потрібне нотаріальне посвідчення. Договір оренди на строк до п'яти років може бути нотаріально посвідчений за бажанням сторін (ч. 3 ст. 13 Закону України “Про оренду землі”). Укладений договір оренди землі підлягає державній реєстрації (ст. 18 Закону України “Про оренду землі”).

Відповідно до ч. 2 ст. 14 Закону України “Про оренду землі” істотними умовами договору оренди землі є: об'єкт оренди; термін договору оренди; орендна плата; цільове призначення, умови використання і збереження якості землі; умови повернення земельної ділянки орендодавцеві; існуючі обмеження і обтяження щодо використання земельної ділянки; сторона (орендодавець чи орендар), яка несе ризик випадкового пошкодження або знищення об'єкта оренди чи його частини; відповідальність сторін.

Найм будівлі або іншої капітальної споруди. Особливості цього договору визначає ЦК України у ст. ст. 793–797. Слід зазначити, що Цивільний кодекс не дає нормативного визначення будівлі та капітальної споруди. Об'єктом договору є будівлі та капітальні споруди. Будівлі та споруди нерозривно пов'язані із земельною ділянкою, на якій вони розміщують-

ся. ЦК України (ст. 793) встановлює обов'язкову письмову форму договору найму будівлі, іншої капітальної споруди або їх окремої частини. Якщо договір найму укладається на строк на один рік і більше, він підлягає нотаріальному посвідченню.

Найм (оренда) транспортного засобу. Предметом договору найму транспортного засобу можуть бути повітряні, морські, річкові судна, а також наземні самохідні транспортні засоби тощо. Договором найму транспортного засобу може бути встановлено, що він передається у найм з екіпажем, який його обслуговує. Сторони також можуть домовитися про надання наймодавцем наймачеві комплексу послуг для забезпечення нормального використання транспортного засобу (ст. 798 ЦК України).

Наймодавцем транспортного засобу можуть бути будь-який його власник або особа, уповноважена передавати транспортний засіб у найм. Транспорт може здаватися у найм фізичним особам. Договір найму транспортного засобу має бути укладений у письмовій формі, незалежно від його строку та вартості майна (ч.1 ст.799 ЦК України). Договір найму за участю фізичної особи підлягає нотаріальному посвідченню.

Наймач самостійно здійснює використання транспортно-го засобу у своїй діяльності і має право без згоди наймодавця укладати від свого імені договори перевезення, а також інші договори відповідно до призначення транспортного засобу (ст. 800 ЦК України).

Наймач зобов'язаний підтримувати транспортний засіб у належному технічному стані. Витрати, пов'язані з використанням транспортного засобу, в тому числі зі сплатою податків та інших платежів, несе наймач.

Наймач зобов'язаний відшкодувати збитки, завдані у зв'язку із втратою або пошкодженням транспортного засобу, якщо не доведе, що це сталося не з його вини (ст. 803 ЦК України). Відповідальність перед третіми особами за шкоду, заподіяну у зв'язку з використанням транспортного засобу, несе наймач як його володілець за нормами деліктного права.

Лізинг. За договором лізингу одна сторона (лізингодавець) передає або зобов'язується передати другій стороні (лізингоодержувачеві) у користування майно, що належить лізингодавцю на праві власності і було набуто ним без попередньої домовленості із лізингоодержувачем (прямий лізинг), або майно, спеціально придбане лізингодавцем у продавця (постачальника) відповідно до встановлених лізингоодержувачем специфікацій та умов (непрямий лізинг), на певний строк і за встановлену плату (лізингові платежі) (ст. 806 ЦК України).

ЦК України майже не регулює безпосередньо лізингові відносини, їх регулює спеціальний Закон України “Про лізинг” від 16 грудня 1997 р.

Характеристика договору. Договір лізингу може бути як реальним, так і консенсуальним договором та оплатним, оскільки лізингоодержувач за договором зобов'язаний вносити періодичні платежі за користування отриманим у лізинг майном.

Сторони договору договору лізингу — *лізингодавець*, який є власником майна і надає його у тимчасове користування за певну винагороду, і *лізингоодержувач* — особа, яка набуває за договором право володіння і користування цим майном. В якості сторони в договорі лізингу можуть виступати тільки суб'єкти підприємницької діяльності (ст. 3 Закону України “Про лізинг”).

Об'єктом (предметом) договору лізингу може бути будь-яке рухоме і нерухоме майно, що належить до основних фондів, яке не заборонене до вільного обігу на ринку і щодо якого немає обмежень про передачу його в лізинг (ч. 1 ст. 2 Закону України “Про лізинг”).

Договір лізингу за основною класифікацією розподіляється на фінансовий та оперативний лізинг. Так, згідно із Законом України “Про лізинг” *фінансовий лізинг* — це договір лізингу, в результаті укладання якого лізингоодержувач за своїм замовленням отримує у платне користування від лізингодавця об'єкт лізингу на строк, не менший строку, за

який амортизується 60 відсотків вартості об'єкта лізингу, визначеної у день укладення договору.

Оперативний лізинг — це договір лізингу, в результаті укладення якого лізингоодержувач за своїм замовленням отримує у платне користування від лізингодавця об'єкт лізингу на строк, менший строку, за який амортизується 90 відсотків вартості об'єкта лізингу, визначеної в день укладення договору.

Фінансовому лізингу взагалі властиві такі риси:

– строк, на який передається майно в тимчасове користування, наближається за тривалістю до строку експлуатації та амортизації всієї або більшої частини вартості майна;

– протягом строку договору лізингодавець за рахунок лізингових платежів повертає собі вартість майна і отримує прибуток від лізингової угоди;

– у лізингових відносинах, як правило, бере участь третя сторона — виробник або постачальник;

– не передбачається ніякого обслуговування об'єкта лізингу з боку лізингодавця; технічне обслуговування, страхування тощо покладаються на лізингоодержувача;

– як правило, після закінчення строку договору право власності на об'єкт лізингу переходить до лізингоодержувача, хоч не забороняються й інші варіанти.

Об'єкти угоди при фінансовому лізингу часто мають високу вартість. Це можуть бути виробничі комплекси, дорога техніка, автомобілі тощо.

Характерні ознаки оперативного лізингу:

– об'єкт оперативного лізингу лізингова компанія, як правило, придбаває заздалегідь, ще не знаючи конкретного лізингоодержувача.

– лізингодавець не відшкодовує всі свої витрати за рахунок лізингових платежів від одного лізингоодержувача, отже, лізингова компанія повинна вивчати і ринок товарів *second hand*;

– лізинговий контракт укладається на строк 2-5 років, який є значно коротшим, ніж строк амортизації обладнання;

- обов'язки з утримання та обслуговування майна, а також усі ризики покладаються на лізингодавця;
- ставка лізингових платежів звичайно вища, ніж за договором фінансового лізингу;
- це пояснюється неповною окупністю витрат лізингодавця та його бажанням уникнути ризиків, які є більшими, ніж при фінансовому лізингу (ризик не знайти орендаря на весь обсяг обладнання, ризик поломки об'єкта угоди тощо)¹.

Форма договору лізингу. Відповідно до ст. 6 Закону України “Про лізинг” договір лізингу повинен укладатись виключно у письмовій формі.

Контрольні питання

1. Що являє собою договір майнового найму?
2. Які істотні умови договору найму?
3. Визначте зміст договору найму.
4. Яка передбачена законом відповідальність за порушення сторонами обов'язків за договором найму?
5. Охарактеризуйте поняття і ознаки договору оренди?
6. Які істотні умови договору оренди?
7. Розкрийте зміст договору оренди.
8. У якому порядку укладається і припиняється договір оренди?
9. У чому полягають правові наслідки припинення чи розірвання договору оренди?
10. Що таке договір оренди землі?
11. Що таке договір лізингу?
12. Розкрийте зміст термінів “прямий”, “непрямий”, “зворотній”, “лізинг”, “фінансовий”, “оперативний”, “пайовий”, “міжнародний”.
13. Які істотні умови договору лізингу?

¹ Цивільне право України: Підручник: У 2 кн. / О.В. Дзера (керівник авт. кол.), Д.В. Боброва, А.С. Довгерт та ін.; за ред. О.В. Дзери, Н.С. Кузнецової. — К.: Юрінком Інтер, Кн. 2. — 2002. — С. 135–136.

Рекомендована література

1. *Цивільний кодекс України: Офіційне видання.* — К.: Атіка, 2003. — 416 с.
2. *Господарський кодекс України. Господарський процесуальний кодекс України: Офіційні тексти* — К.: Юрінком Інтер, 2003. — 304 с.
3. *Про оренду землі: Закон України від 6 жовтня 1998 р. (в ред. від 2 жовтня 2003р.)* // Відомості Верховної Ради України. — 1998. — №46–47.
4. *Про лізинг: Закон України від 16 грудня 1997р.* //Урядовий кур'єр. — 1999. — 30 січня.
5. *Про оренду державного та комунального майна: Закон України від 10 квітня 1992 р. №2269-ХІІ* // Відомості Верховної Ради України. — 1992. — №30 — Ст. 416.
6. *Про приватизацію державного майна: Закон України від 4 березня 1992р. №2163-ХІІ* // Відомості Верховної Ради України. — 1992. — №24 — Ст. 348.
7. *Про затвердження Порядку реєстрації договорів оренди земельної частки (паю): Постанова Кабінету Міністрів України від 24 січня 2000р.* //Офіційний Вісник України. — 2000. — №4.
8. *Про укладання договорів оренди приміщень підприємствами й організаціями торгівлі, громадського харчування та сфери послуг: Декрет Кабінету Міністрів України від 29 грудня 1992 р. №20–92* // Відомості Верховної Ради України. — 1993. — №11. — Ст. 90.
9. *Про впорядкування використання адміністративних будинків і нежитлових приміщень, що перебувають у державній власності: Декрет Кабінету Міністрів України від 11 січня 1993 р. №5–93* // Відомості Верховної Ради України. — 1993. — №12. — Ст.108.
10. *Про приватизацію цілісних майнових комплексів державних підприємств та їх структурних підрозділів, зданих в оренду: Декрет Кабінету Міністрів України від 20 травня 1993 р. №57–93* // Відомості Верховної Ради України. — 1993. — №30. — Ст.337.
11. *Про затвердження Типових договорів оренди: Наказ Фонду державного майна України від 23 серпня 2000 р. №1774* //Офіційний Вісник України. — 2000. — №52.
12. *Зобов'язальне право: теорія і практика / За ред. О.В. Дзери.* — К., 1998.
13. *Иванов А.А. Договор финансовой аренды (лизинга): Учебно-практ. пособ.* — М., 2001.

14. *Кисіль С.* Лізинг як специфічний вид цивільно-правових зобов'язань // *Предпринимательство, хозяйство и право.* — 2000. — №4. — С.21–27; №5. — С.22–30; №6. — С.12–15.
15. *Кисіль С.* Проблемні аспекти лізингових угод // *Предпринимательство, хозяйство и право.* — 2000. — №7. — С.9–13.
16. *Луць В.В.* Контракты у підприємницькій діяльності. — К., 1999.
17. *Мальшенко К.* Проблемы эффективности договора лизинга в Украине // *Предпринимательство, хозяйство и право.* — 1998. — №5. — С.21.
18. *Мороз М.* Припинення і розірвання договору оренди майна державних підприємств // *Вісник Академії правових наук України.* — 1999. — №3. — С.94–103.
19. *Половко С.* Проблеми правового регулювання оренди державного майна // *Право України.* — 1998. — №3. — С.51.
20. *Руденко М.* Девять отличий аренды и лизинга // *Предпринимательство, хозяйство и право.* — 1999. — №3. — С.32–35.
21. *Руденко М.* Существенные условия договора финансового лизинга // *Предпринимательство, хозяйство и право.* — 1999. — №11. — С.16–21.
22. *Рябко Л.* Правовая природа договора лизинга // *Право України.* — 2000. — №1. — С.70–73.
23. *Саниахметова Н.О.* Підприємницьке право: 2-е вид. — К., 2003.
24. *Саниахметова Н.А.* Юридический справочник предпринимателя- 5-е изд. — Харьков, 2003. — С.393–465.
25. *Цивільне право України: Підручник* // Є,О. Харитонов, Н.О. Саниахметова, — К.: Істина, 2003. — 776 с.
26. *Цивільне право України: Підручник: у 2-х кн.* / О.В. Дзера (керівник авт. кол.), Д.В. Боброва, А.С. Довгерт та ін.; За ред. О.В. Дзери, Н.С. Кузнецової. — К.: Юрінком Інтер, 2002. — Кн. 2. — С. 120–139.
27. *Цивільне право України: Підручник: У 2 т.* / Борисова В.І. (кер. авт. кол.), Баранова Л.М., Жилінкова І.В. та ін.; За заг. ред. В.І. Борисової, І.В. Спасибо-Фатєєвої, В.Л. Яроцького. — К.: Юрінком Інтер, 2004. — Т.2. — С. 183–218.

Тема 27. Договір найму житлового приміщення

Відповідно до ст. 47 Конституції України кожен має право на житло. Держава створює умови, за яких кожен громадянин матиме змогу побудувати житло, придбати його у власність або взяти в оренду. Громадянам, які потребують соціального захисту, житло надається державою та органами місцевого самоврядування безоплатно або за доступну для них плату відповідно до закону. Договір житлового найму є основним договором житлового права. Загальні правила найму (оренди) житла передбачені у гл. 59 ЦК України, а спеціальним нормативно-правовим актом є Житловий кодекс України.

Відповідно до ст. 810 ЦК України за договором найму (оренди) житла одна сторона — власник житла (наймодавець) передає або зобов'язується передати другій стороні (наймачеві) житло для проживання у ньому на певний строк за плату. Підстави, умови, порядок укладення та припинення договору найму житла, що є об'єктом права державної або комунальної власності, встановлюються законом. У даному випадку маються на увазі норми чинного Житлового кодексу України та підзаконні акти, прийняті на вимогу ЖК.

Характеристика договору. Договір найму житла є двостороннім, оплатним та консенсуальним. Наймодавцем може виступати як власник житлового приміщення, так і уповноважена власником особа (житлово-експлуатаційна організація). ЦК України в ст. 813 встановлює, що *сторонами у договорі найму житла можуть бути фізичні та юридичні особи, але останні можуть використовувати житло лише для проживання в ньому фізичних осіб.* Особливістю цього договору є те, що права та обов'язки виникають не лише у наймача, а й у осіб, які постійно проживають разом з ним (ст. 816 ЦК України). У житловому законодавстві ці особи називаються членами сім'ї наймача. До членів сім'ї наймача належать другий з подружжя,

їх діти та батьки. Членами сім'ї наймача може бути визнано й інших осіб, якщо вони постійно проживають разом з наймачем і ведуть з ним спільне господарство.

Розмір і порядок оплати може встановлюватися як домовленістю сторін (у приватному житловому фонді), так і в централізованому порядку органами державної влади або органами місцевого самоврядування (у державному, комунальному та громадському житлових фондах).

Відповідно до ст. 812 ЦК України *предметом договору* найму житла можуть бути помешкання, зокрема квартира або її частина, житловий будинок або його частина, придатні для постійного проживання в ньому.

За ст. 821 ЦК України договір найму житла укладається на строк, встановлений договором, а якщо в договорі передбачено, що він не встановлений, договір вважається укладеним на п'ять років.

Відповідно до Правил обліку громадян, які потребують поліпшення житлових умов, і надання їм житлових приміщень в Українській РСР, затверджених постановою Ради Міністрів УРСР та Української республіканської ради професійних спілок від 11.12. 1984 р. №470, які є чинними, кожна сім'я може перебувати на квартирному обліку за місцем роботи одного з членів сім'ї та у виконавчому комітеті місцевої ради за місцем проживання за сукупності таких умов:

- 1) досягнення 18-річного віку;
- 2) постійного проживання та прописки в даному населеному пункті;
- 3) потребування поліпшення житлових умов.

За ст. 34 Житлового кодексу України такими, що потребують поліпшення житлових умов, вважаються громадяни:

– забезпечені житловою площею нижче рівня, який визначається виконавчими комітетами обласних, Київської та Севастопольської міських рад народних депутатів спільно з радами профспілок;

- які проживають у приміщенні, що не відповідає встановленим санітарним і технічним вимогам;
- які страждають на тяжкі форми деяких хронічних захворювань, у зв'язку з чим хворий не може проживати в комунальній квартирі чи в одній кімнаті з членами своєї сім'ї;
- які проживають у гуртожитках;
- якщо в одній кімнаті проживають дві і більше сім'ї незалежно від родинних відносин чи осіб різної статі, старших за 9 років, крім подружжя;
- які проживають тривалий час за договором найму (оренди) в приватних будинках (квартирах) тощо.

Надання житла здійснюється в порядку черговості. Законодавство встановлює перелік осіб, яким житло надається в першу чергу (інваліди Великої Вітчизняної війни, Герої Радянського Союзу, Герої Соціалістичної Праці, учасники війни, інваліди I та II груп, сім'ї при народженні близнят та інші особи (ст.45 ЖК України)) та позачергово (громадянам, житло яких внаслідок стихійного лиха стало непридатним для проживання, особам, направленим у порядку розподілу на роботу в іншу місцевість, тощо (ст.46 ЖК України)).

Договір найму житла укладається в письмовій формі (ст. 811 ЦК України).

Наймач зобов'язаний виконувати правила користування житловими приміщеннями, своєчасно сплачувати квартирну плату, додержуватися правил пожежної безпеки, своєчасно проводити поточний ремонт тощо.

Розмір житлового приміщення, передбачений Житловим кодексом, не повинен перевищувати 13,65 кв. м на одну особу, але не може бути менше рівня середньої забезпеченості громадян у даному населеному пункті.

Права та обов'язки наймача та осіб, які постійно проживають разом з ним. Відповідно до ст. 816 ЦК України у договорі найму житла мають бути вказані особи, які проживають разом із наймачем. Ці особи набувають рівних з наймачем прав та обов'язків щодо користування житлом. Порядок кори-

стування житлом наймачем та особами, які постійно проживають разом з ним, визначається за домовленістю між ними, а у разі спору встановлюється за рішенням суду. Наймач несе відповідальність перед наймодавцем за порушення умов договору особами, які проживають разом з ним.

У частині 1 ст. 64 та ст. 160 Житлового кодексу передбачено, що члени сім'ї наймача, які проживають разом з ним, користуються усіма правами і несуть усі обов'язки нарівні з наймачем. Повнолітні члени сім'ї наймача несуть солідарну з ним відповідальність за зобов'язаннями, що випливають з договору.

У ч. 2 ст. 64 Житлового кодексу визначено, що до членів сім'ї наймача належить дружина наймача, їх діти та батьки.

Відповідно до Сімейного Кодексу України дружиною наймача є особа, з якою наймач перебуває у зареєстрованому в органах РАЦСу шлюбі.

Згідно зі ст. 817 ЦК України наймач має право за взаємною згодою осіб, які постійно проживають разом з ним, та за згодою наймодавця вселити у житло інших осіб для постійного проживання в ньому. Що стосується державного, комунального та громадського житлових фондів то згідно зі ст. 65 Житлового кодексу наймач має право у встановленому порядку за письмовою згодою усіх членів сім'ї, що проживають разом з ним, вселити в найняте ним приміщення свою дружину, дітей, батьків та інших осіб. На вселення до батьків їхніх неповнолітніх дітей такої згоди не потрібно.

Законодавство передбачає *право на збереження житла за тимчасово відсутніми особами*. Так, згідно зі ст. 71 ЖК України у разі тимчасової відсутності наймача або членів його сім'ї у будинках державного або громадського житлового фонду за ними зберігається жила приміщення протягом шести місяців. Але у деяких випадках за наймачем і членами його сім'ї жила приміщення зберігається і на більш тривалий термін (призов на строкову військову службу або направлення на альтернативну службу, тимчасовий виїзд з постійного місця проживання за умовами і характером роботи або у зв'яз-

ку з навчанням — протягом усього часу виконання цієї роботи або навчання тощо).

За ст. 107 та ч. 2 ст. 167 Житлового кодексу в разі виїзду наймача чи членів його сім'ї на інше постійне місце проживання право на користування цим житловим приміщенням вони втрачають з моменту виїзду.

Право на обмін житлового приміщення. Право наймача на обмін житлового приміщення та порядок обміну регулюються статтями 79–89 та 164 Житлового кодексу і Правилами обміну житлових приміщень, затвердженими постановою Ради Міністрів УРСР від 31 січня 1986 р. № 31.

Учасниками обміну можуть бути наймачі державного, комунального, громадського та приватного житлових фондів.

Цим правом користуються лише наймач та члени його сім'ї, що проживають разом з ним. Обмін допускається лише за наявності письмової згоди всіх членів сім'ї, що проживають спільно, включаючи й тимчасово відсутніх. За неповнолітніх членів сім'ї свою згоду в письмовій формі висловлюють батьки, опікуни чи піклувальники.

Предметом обміну може бути як ізольована квартира чи інше ізольоване житлове приміщення, так і частина житлового приміщення.

Коли між членами сім'ї наймача (чи колишніми членами сім'ї) не досягнуто згоди про обмін, кожний з них має право вимагати в судовому порядку примусового обміну приміщення, яке вони займають, на приміщення у різних будинках (квартирах).

Угода про обмін житловими приміщеннями в державному, комунальному та громадському житлових фондах набуває чинності з моменту одержання сторонами обмінних ордерів і вважається виконаною з моменту переселення наймачів в обмінювані житлові приміщення. У приватному житловому фонді така угода набуває чинності з моменту досягнення згоди про обмін між наймачами та їх членами сім'ї і власниками обмінюваного житла. Відмова власника житлово-

го приміщення у згоді на обмін не може бути оспорена в судовому порядку.

Піднайм житла. За договором піднайму житла наймач за згодою наймодавця передає на певний строк частину або все найняте ним помешкання у користування піднаймачеві. Піднаймач не набуває самостійного права користування житлом. Договір піднайму житла є оплатним. Розмір плати за користування житлом встановлюється договором піднайму.

Строк договору піднайму не може перевищувати строку договору найму житла. У разі дострокового припинення договору найму житла одночасно з ним припиняється договір піднайму. До договору піднайму не застосовується положення про переважне право на укладення договору на новий строк.

Відповідно до ЖК України у будинках державного та громадського житлового фонду наймач житлового приміщення може здавати житлове приміщення в піднайм за згодою членів сім'ї, що проживають разом з ним. Такий договір повинен укладатися у письмовій формі і потребує реєстрації у житлово-експлуатаційній організації.

Розірвання договору найму житла. Наймач житла має право за згодою інших осіб, які постійно проживають разом з ним, у будь-який час відмовитися від договору найму, письмово попередивши про це наймодавця за три місяці.

Якщо наймач звільнив помешкання без попередження, наймодавець має право вимагати від нього плату за користування житлом за три місяці, якщо наймодавець доведе, що він не міг укласти договір найму житла на таких самих умовах з іншою особою.

Наймач має право відмовитися від договору найму житла, якщо житло стало непридатним для постійного проживання у ньому.

Договір найму житла може бути розірваний за рішенням суду на вимогу наймодавця у разі:

- невнесення наймачем плати за житло за шість місяців, якщо договором не встановлений більш три-

валий строк, а при короткостроковому наймі — понад два рази;

- руйнування або псування житла наймачем або іншими особами, за дії яких він відповідає.

За рішенням суду наймачеві може бути наданий строк не більше одного року для відновлення житла.

Якщо протягом строку, визначеного судом, наймач не усує допущених порушень, суд за повторним позовом наймодавця постановляє рішення про розірвання договору найму житла. На прохання наймача суд може відстрочити виконання рішення не більше ніж на один рік.

Договір найму частини будинку, квартири, кімнати (частини кімнати) може бути розірваний на вимогу наймодавця у разі необхідності використання житла для проживання самого наймодавця та членів його сім'ї.

Наймодавець повинен попередити наймача про розірвання договору не пізніше ніж за два місяці.

Якщо наймач житла або інші особи, за дії яких він відповідає, використовують житло не за призначенням або систематично порушують права та інтереси сусідів, наймодавець може попередити наймача про необхідність усунення цих порушень.

Якщо наймач або інші особи, за дії яких він відповідає, після попередження продовжують використовувати житло не за призначенням або порушувати права та інтереси сусідів, наймодавець має право вимагати розірвання договору найму житла (ст. 825 ЦК України).

Відповідно до ст. 108 ЖК України договір найму житлового приміщення може бути розірваний на вимогу наймодавця лише з підстав, вказаних у законі. Виселення також допускається лише з підстав, встановлених законом (ст. 109 ЖК). Перелік цих підстав є вичерпним. Вимоги про виселення наймача і членів його сім'ї з інших підстав є незаконними і не можуть бути покладені в основу розірвання договору.

В разі розірвання договору найму наймачам, які підлягають виселенню, одночасно надається інше житло, за винятком випадків, зазначених у законі.

Контрольні питання

1. Що таке договір найму житла і які його ознаки?
2. Які істотні умови договору найму?
3. Охарактеризуйте права та обов'язки сторін за договором найму жилого приміщення.
4. Які існують підстави розірвання договору найму жилого приміщення?
5. Як реалізується право на обмін жилого приміщення?
6. На яких підставах і у якому порядку здійснюється виселення громадян з жилого приміщення, що вони займають?
7. Які правові наслідки виселення з жилого приміщення?

Рекомендована література

1. *Цивільний кодекс України*: Офіційне видання. — К.: Атіка, 2003. — 416 с.
2. *Житловий кодекс Української РСР* від 30 червня 1983 р. // Комп'ютерна правова система "Ліга: Закон".
3. *Про приватизацію державного житлового фонду*: Закон України від 19 червня 1992 р. №2482-ХІІ // Відомості Верховної Ради України. — 1992. — №36 — Ст. 524.
4. *Про затвердження Правил обміну житлових приміщень*: Постанова Ради Міністрів УРСР від 31 січня 1986 р. №31.
5. *Про затвердження Типового договору найму житла в будинках державного і комунального житлового фонду*: Постанова Кабінету Міністрів України від 22 червня 1998 р. №939.
6. *Зобов'язальне право: теорія і практика* / За ред. О.В. Дзери. — К., 1998.
7. *Крашенинников П.В.* Право собственности и иные вещные права на жилые помещения. — М., 2000.
8. *Саниахметова Н.А., Харитонов Е.О.* Жилищное законодательство в вопросах и ответах. — М., 1991.

9. Толстой Ю.К. Жилищное право: Учебн. пособ. — М., 1996.
10. Цивільне право України: Підручник // Є.О. Харитонов, Н.О. Санахметова. — К.: Істина, 2003. — 776 с.
11. Кодифікація приватного (цивільного) права України / За ред. проф. А. Довгерта. — К: Український центр правничих студій, 2000. — С. 234.
13. Галянтич М. К., Коваленко Г.І. Житлове право України. — К.: Юрінком Інтер, 2002.
14. Цивільне право України: Підручник: у 2-х кн. / О.В. Дзера (керівник авт. кол.), Д.В. Боброва, А.С. Довгерт та ін.; За ред. О.В. Дзери, Н.С. Кузнецової. — К.: Юрінком Інтер, 2002. — Кн. 2. — С. 149–167.
15. Цивільне право України: Підручник: У 2 т. / Борисова В.І. (кер. авт. кол.), Баранова Л.М., Жилінкова І.В. та ін.; За заг. ред. В.І. Борисової, І.В. Спасибо-Фатєєвої, В.Л. Яроцького. — К.: Юрінком Інтер, 2004. — Т.2. — С. 219–226.

Тема 28. Договір підряду

За ст. 837 ЦК України за договором підряду одна сторона (підрядник) зобов'язується на свій ризик виконати певну роботу за завданням другої сторони (замовника), а замовник зобов'язується прийняти й оплатити виконану роботу. Це *консенсуальний, двосторонній та оплатний* договір.

Договір підряду може укладатися на виготовлення, обробку, переробку, ремонт речі або на виконання іншої роботи з переданням її результату замовникові. Для виконання окремих видів робіт, встановлених законом, підрядник (субпідрядник) зобов'язаний одержати спеціальний дозвіл. Перелік цих робіт встановлено Законом України “Про ліцензування певних видів господарської діяльності” від 01.06.2000 р. Слід також зауважити, що деякі види діяльності, наприклад, виготовлення і реалізація наркотичних засобів, військової зброї та боєприпасів до неї, можуть виконувати лише державні підприємства та організації і ці обмеження також встановлюються законом.

Сторонами у договорі підряду є *підрядник* і *замовник*. Підрядник — це особа, яка бере на себе обов'язок виконати замовлену роботу (послуги), а замовник — це особа, що замовляє виконання певної роботи (послуги), беручи на себе обов'язок прийняти й оплатити її результат. Договірними сторонами можуть виступати як юридичні, так і фізичні особи. Підрядні роботи виконують спеціально створені для цього підприємства (будівельні, будівельно-монтажні, у сфері побутового обслуговування тощо), а також інші підприємства, що займаються виробничо-господарською діяльністю¹.

Найчастіше спеціалізовані підприємства виступають як підрядники. Підрядник має право доручити виконання певної роботи третім особам — *субпідрядникам*.

¹ Цивільний кодекс України. Коментар // За заг. ред. Є.О. Харитонова, О.М. Калітенко. — Одеса: Юридична література. — 2004. — С. 699.

Згідно зі ст. 838 ЦК України підрядник має право, якщо інше не встановлено договором, залучити до виконання роботи інших осіб (субпідрядників), залишаючись відповідальним перед замовником за результат їхньої роботи, і у цьому разі підрядник виступає перед замовником як генеральний підрядник, а перед субпідрядником — як замовник.

Підрядні відносини безпосередньо врегульовано ст.ст. 837–874 ЦК України. Норми цих статей мають загальний характер. Тому щодо окремих видів договору підряду, яким властива специфіка, можуть прийматися спеціальні нормативні акти, наприклад Правила побутового обслуговування населення (затверджені постановою Кабінету Міністрів України від 16.05.1994 р.)

Види договору підряду:

- побутовий підряд;
- будівельний підряд;
- підряд на проведення проектних та пошукових робіт.

Крім того, у ЦК України виділяється окрема категорія договорів про надання послуг. За цим договором одна сторона (виконавець) зобов'язується за завданням іншої сторони (замовника) надати послугу, яка споживається у процесі вчинення певної дії або бездіяльності, а замовник зобов'язується оплатити виконавцеві зазначену послугу, якщо інше не передбачено договором (ст.ст. 901–1010 ЦК України). Правила цих статей щодо надання послуг можуть застосовуватися до договорів перевезень, транспортної експедиції, зберігання, доручення. Саме ці договори ЦК України визнає договорами про надання послуг.

Верховна Рада України прийняла Закон України “Про операції з давальницькою сировиною в зовнішньоекономічних відносинах” від 15 вересня 1995 р. Відповідно до ст. 1 цього Закону операціями з давальницькою сировиною у зовнішньоекономічних відносинах мають вважатися “операції по переробці (обробці, збагаченню чи використанню) давальницької сировини незалежно від кількості замовників і вико-

навців, а також етапів (операцій) по переробці цієї сировини, ввезеної на митну територію України (чи закупленої іноземним замовником за іноземну валюту в Україні) чи вивезеної за її межі з метою одержання готової продукції за відповідну плату”. Розрахунки за переробку, обробку, збагачення чи використання давальницької сировини можуть здійснюватися у грошовій формі шляхом виділення частини давальницької сировини чи готової продукції або з використанням трьох форм одночасно за згодою замовника і виконавця (ст. 6 Закону). Цей закон встановлює також порядок реалізації готової продукції на території України, особливий порядок ввезення на митну територію України давальницької сировини та ін.

Переробка давальницької сировини досить широко застосовується в аграрному секторі економіки, нафтопереробній промисловості та деяких інших сферах виробництва. Характерною рисою цих відносин є те, що в усіх випадках власниками давальницької сировини, переданої на переробку, та виготовленої з неї готової продукції є замовники, крім сировини і готової продукції, які є платою виконавцям за переробку.

Договір підряду має спільні риси з договором купівлі-продажу і трудовим договором. З договором купівлі-продажу договір підряду подібний у тих випадках, коли підрядник виготовляє за завданням замовника певну річ і передає її у власність замовника за винагороду. Відмінності між ними полягають у тому, що предметом договору підряду в цих випадках є індивідуально визначена річ, яку підрядник ще повинен виготовити, а предмет договору купівлі-продажу при укладенні договору вже є в наявності (за винятком, наприклад, купівлі-продажу за зразками), причому він може бути як індивідуально визначеним, так і визначеним родовими ознаками. Хто є суб'єктом його виготовлення, значення не має. Крім того, у договорі підряду обумовлені права та обов'язки сторін, пов'язані з виготовленням предмета, а не тільки з його переданням і оплатою. Моменти укладення і виконання договору підряду ніколи не збігаються, у той час як у договорі купівлі-продажу вони можуть збігатися.

Договір підряду відрізняється і від трудового договору в тих випадках, коли підрядником виступає громадянин. Подібність між цими договорами полягає в тому, що по обох договорах відповідно до завдання однієї сторони іншою стороною за винагороду виконується визначена робота. Однак розходження полягає в тому, що підрядник на свій розсуд організує виконання дорученої йому за договором роботи і повинен передати замовнику закінчений результат роботи. За трудовим договором працівник виконує відповідно до кваліфікації і посади, а також отриманим завданням визначену роботу, однак результат, як такий, предметом договору не є, тому що передання результату за договором, як правило, не відбувається і здійснення трудових функцій не обов'язково пов'язано з виготовленням закінченого виробу. Крім того, працівник при здійсненні трудових функцій дотримується правил внутрішнього трудового розпорядку організації і ризику випадкової загибелі предмета праці він не несе¹.

Зміст договору підряду. Істотними у договорі підряду є умови, що стосуються його предмета, ціни та строку виконання. Саме вони визначають зміст підряду, його особливості.

За ЦК України, **предметом** договору підряду є матеріалізовані результати створення, перетворення, поновлення і навіть ліквідації речей виробничого, споживчого та науково-культурного призначення.

У договорі підряду мають бути чітко визначені вимоги до його предмета щодо якості, кількості тощо. Пріоритет у формулюванні предмета договору належить замовникові. Підрядник також бере участь в оцінці предмета, виходячи зі своїх матеріальних, професійних та інших можливостей. У деяких випадках сторони можуть і не погоджувати ті чи інші вимоги до предмета договору, якщо вони безпосередньо передбачені спеціальними нормативними актами, стандартами, технічни-

¹ Цивільний кодекс України. Коментар // За заг. Ред. Є.О. Харитонова, О.М. Калітенко. — Одеса: Юридична література. — 2004. — С. 698.

ми умовами, зразками (наприклад у сфері капітального будівництва).

Для досягнення замовленого результату можуть використовуватися матеріали підрядника або замовника, можливе також поєднання матеріалів обох сторін (ст.ст. 839–840 ЦК України).

Ціна договору підряду — це грошова сума, що належить підрядникові за виконане замовлення, і також є істотною умовою договору. Визначення ціни залежить від складу сторін договору. Так, якщо сторонами в ньому виступають громадяни, то ціна визначається за погодженням між ними. На виконання робіт, передбачених договором підряду, може складатися кошторис, згідно з яким визначається ціна замовлення.

Якщо робота виконується відповідно до кошторису, складеного підрядником, кошторис набирає чинності та стає частиною договору підряду з моменту підтвердження його замовником. Кошторис на виконання робіт може бути приблизним або твердим. Кошторис є твердим, якщо інше не встановлено договором.

Зміни до твердого кошторису можуть вноситися лише за погодженням сторін. У разі перевищення твердого кошторису усі пов'язані з цим витрати несе підрядник, якщо інше не встановлено законом.

Якщо виникла необхідність проведення додаткових робіт і у зв'язку з цим істотного перевищення визначеного приблизного кошторису, підрядник зобов'язаний своєчасно попередити про це замовника. Замовник, який не погодився на перевищення кошторису, має право відмовитися від договору підряду. У цьому разі підрядник може вимагати від замовника оплати виконаної частини роботи.

Підрядник, який своєчасно не попередив замовника про необхідність перевищення приблизного кошторису, зобов'язаний виконати договір підряду за ціною, встановленою договором.

Підрядник не має права вимагати збільшення твердого кошторису, а замовник — його зменшення в разі, якщо на момент

укладення договору підряду не можна було передбачити повний обсяг роботи або необхідні для цього витрати.

У разі істотного зростання після укладення договору вартості матеріалу, устаткування, які мали бути надані підрядником, а також вартості послуг, що надавалися йому іншими особами, підрядник має право вимагати збільшення кошторису. У разі відмови замовника від збільшення кошторису підрядник має право вимагати розірвання договору (ст. 844 ЦК України).

Важливою умовою договору підряду є *строк* його виконання, яким визначається момент завершення підрядних робіт і здачі їх результатів замовникові. Цей строк встановлюється за погодженням сторін або відповідними нормативними актами, адміністративно-плановими завданнями, у яких передбачено максимальні строки виконання робіт (наприклад у сфері побутового обслуговування). Якщо у договорі підряду не були встановлені строки виконання роботи, підрядник зобов'язаний виконати роботу на вимогу замовника у розумні строки, відповідно до суті зобов'язання, характеру, обсягів роботи та звичаїв ділового обороту (ст. 846 ЦК України).

У ЦК України безпосередньо не встановлюються спеціальні вимоги до *форми договору підряду*, тому сторони мають право керуватися загальними правилами про правочини, якщо інше не передбачено спеціальними нормативними актами, що регулюють окремі різновиди договору підряду.

Договір підряду може бути укладений як в усній, так і в письмовій формі, оскільки його виконання віддалене від моменту укладення певним часом. Якщо робота виконується у присутності замовника (дрібний ремонт), договір на її виконання не потребує обов'язкового письмового оформлення, незалежно від суми ремонту.

Надання побутових послуг оформляється документом встановленої форми (квитанцією, договором, розпискою тощо). Послуги, виконувані в терміновому порядку в присутності замовника та за методом самообслуговування, можуть оформлятися видачею жетона, талона, касового чека (п. 3 Пра-

вил побутового обслуговування населення, затверджених Постановою Кабінету Міністрів України від 16 травня 1995 р.).

Договори на ремонт, будівництво жилих будинків з надвірними будівлями, на виконання проектно-пошукових робіт, на будівництво жилих будинків з надвірними будівлями, на технічне обслуговування телевізійних антен колективного користування та інші види підрядних робіт можуть укладатися з додержанням вимог, передбачених типовими договорами.

Правові наслідки недодержання форми договору підяду визначаються за загальними нормами цивільного права, якщо інше не передбачено спеціальним законом.

Під час виконання замовлення підрядник зберігає свою господарську та організаційну самостійність, тобто замовник не має права втручатися в організацію праці підрядника, у виробничі й технологічні процеси. Організаційно-господарська самостійність підрядника значною мірою зумовлює існування принципу ризику, суть якого зводиться до встановлення відповідного розподілу правових наслідків випадкової загибелі матеріалів і предмета підяду між замовником і підрядником. Ризик підрядника полягає в тому, що в разі випадкової загибелі (випадкового знищення) предмета підяду до задачі або у разі неможливості закінчити роботу без вини сторін, підрядник не має права вимагати винагороди за роботу (ч.1 ст. 855 ЦК України). При цьому за ЦК підрядник має право на плату, якщо такі наслідки настали через недоліки матеріалу, переданого замовником, або внаслідок його вказівок про спосіб виконання робіт, або після пропущення замовником строку прийняття виконаної роботи (ч.2 ст. 855 ЦК України).

Права та обов'язки сторін. Після укладення договору підяду сторони набувають певних прав та беруть на себе відповідні обов'язки. Права та обов'язки підрядника і замовника обумовлюються умовами договору, якщо інше прямо не передбачено законом або типовими договорами.

Підрядник зобов'язаний:

а) виконати певну роботу за завданням замовника (ст. 837 ЦК України);

б) виконати роботу із своїх матеріалів, якщо інше не встановлено законом або договором (ст. 839 ЦК України);

в) правильно використовувати матеріали замовника; дати замовникові звіт про використання матеріалів і повернути лишок матеріалу (ст. 840 ЦК України);

г) вжити усіх заходів до забезпечення збереження ввіреного йому замовником майна (ст. 841 ЦК України);

д) своєчасно попередити замовника про недоброякісність або непридатність матеріалів, одержаних від нього, про неприйнятність вказівок замовника та інших, не залежних від підрядника обставин, що загрожують міцності, якості або придатності виконуваної роботи (ст. 848 ЦК України);

е) своєчасно приступити до виконання замовлення (ст. 849 ЦК України);

є) здати належно виконану роботу замовникові в обумовлений договором строк (ст. 846 ЦК України).

Перелік обов'язків підрядника не є вичерпним, сторони можуть передбачити й інші умови, обов'язкові для них. Невиконання або неналежне виконання підрядником передбачених договором обов'язків надає замовникові право пред'явити до нього визначені законом вимоги.

Обов'язки замовника:

а) прийняти роботу, виконану підрядником відповідно до договору (ст. 853 ЦК України);

б) оплатити виконану підрядником роботу після здачі всієї роботи, якщо інше не встановлено законом або договором (ст. 854 ЦК України);

в) на вимогу підрядника усунути обставини, які загрожують міцності або придатності виконуваної роботи (ст. 848 ЦК України);

г) сприяти підрядникові у виконанні роботи у випадках, в обсязі та в порядку, встановлених договором підряду (ст. 850 ЦК України).

У разі невиконання чи неналежного виконання перелічених та інших передбачених законом або договором обов'язків можуть настати відповідальність сторін та інші правові наслідки. Відповідальність сторін базується на загальних принципах цивільного права.

За ст. 853 ЦК України замовник зобов'язаний прийняти виконану підрядником роботу, оглянути її та негайно заявити йому про виявлені недоліки. Якщо замовник не зробить такої заяви, він втрачає у подальшому право посилатися на ці недоліки у виконаній роботі. Замовник, який прийняв роботу без перевірки, втрачає право посилатися на ті недоліки, які могли бути встановлені при звичайному способі прийняття роботи (явні недоліки). Замовник зобов'язаний також негайно повідомити підрядника про виявлені після прийняття роботи приховані недоліки.

Дуже важливе правило міститься у ч. 5 ст. 853 ЦК України. Так, якщо у разі ухилення замовника від прийняття виконаної роботи протягом одного місяця, підрядник має право після дворазового попередження продати результат роботи, а суму виторгу, за вирахування належних йому платежів, внести в депозит нотаріуса на ім'я замовника, якщо інше не встановлено договором.

За ЦК України до вимог щодо неналежної якості виконаної за договором підяду роботи застосовується позовна давність у один рік, а щодо будівель і споруд — три роки від дня прийняття роботи замовником (ст. 863).

Законом України від 6 квітня 2000 р. “Про майнову відповідальність за порушення умов договору підяду (контракту) про виконання робіт на будівництві об'єктів” окремо визначені правові засади майнової відповідальності за недотримання умов договору підяду будівництва об'єктів, здійснюваного за бюджетні кошти.

Контрольні питання

1. Як визначається законом договір підряду?
2. Які істотні умови договору підряду?
3. Розкрийте зміст договору підряду.
4. Як встановлюється законом відповідальність за невиконання чи неналежне виконання сторонами обов'язків за договором підряду?

Рекомендована література

1. *Цивільний кодекс України*: Офіційне видання. — К.: Атіка, 2003. — 416 с.
2. *Про захист* прав споживачів: Закон України від 12 травня 1991 р. (в ред. від 15 грудня 1993 р.) // Відомості Верховної Ради України. — 1991. — №30.
3. *Про інвестиційну* діяльність: Закон України від 18 вересня 1991 р. // Відомості Верховної Ради України. — 1991. — №47.
4. *Про майнову* відповідальність за порушення умов договору підряду (контракту) про виконання робіт на будівництві об'єктів: Закон України від 6 квітня 2000 р. // Відомості Верховної Ради України. — 2000. — №27.
5. *Про операції* з давальницькою сировиною в зовнішньоекономічних відносинах: Закон України від 15 вересня 1995р. // Відомості Верховної Ради України. — 1995. — №32. — Ст.255.
6. *Про затвердження* Правил побутового обслуговування населення: Постанова Кабінету Міністрів України від 16 травня 1995 р. №313.
7. *Положення* про підрядні контракти в будівництві України Затверджено Протоколом Науково-технічної ради Міністерства України у справах будівництва і архітектури від 15 грудня 1993 р.
8. *Кузнецова Н.С.* Подрядные договоры в инвестиционной деятельности в строительстве. — К., 1994.
9. *Луць В.В.* Контракты у підприємницькій діяльності. — К., 1999.
10. *Саніахметова Н.О.* Підприємницьке право: 2-е вид. — К., 2003.
11. *Харисов Ф., Фаршатов И.* Санкции в договоре строительного подряда // Хозяйство и право. — 1999. — №7. — С.82–88.

12. *Цивільне* право України: Підручник // Є.О. Харитонов, Н.О. Саніахметова. — К.: Істина, 2003. — 776 с.

13. *Цивільний* кодекс України. Коментар // За заг. ред. Є.О. Харитонова, О.М. Калітенко. — Одеса: Юридична література, 2004. — 1112 с.

14. *Цивільне* право України: Підручник: у 2-х кн. / О.В. Дзера (керівник авт. кол.), Д.В. Боброва, А.С. Довгерт та ін.; За ред. О.В. Дзери, Н.С. Кузнецової. — К.: Юрінком Інтер, 2002. — Кн. 2. — С. 175–191.

15. *Цивільне* право України: Підручник: У 2 т. / Борисова В.І. (кер. авт. кол.), Баранова Л.М., Жилінкова І.В. та ін.; За заг. ред. В.І. Борисової, І.В. Спасибо-Фатєєвої, В.Л. Яроцького. — К.: Юрінком Інтер, 2004. — Т.2. — С. 232–256.

Тема 29. Транспортні договори

У ст.6 Закону України “Про транспорт” від 10.11.1994 р. визначено загальні основи господарської діяльності підприємств транспорту. Перевезення пасажирів, вантажів, багажу та пошти, надання інших транспортних послуг здійснюють залізниці, пароплавства, порти (пристані), автомобільні, авіаційні, дорожні підприємства, якщо це передбачено їх статутами. *Транспортні договори* поділяються на *основні* (договори про перевезення пасажирів, вантажів, багажу та пошти, договори буксирування), та *допоміжні* (договори на організацію перевезень, експедиції, на експлуатацію під'їзних колій тощо).

Перевезення пасажирів, вантажів, багажу та пошти залежно від видів транспорту, якими вони здійснюються, поділяються на:

- 1) залізничні;
- 2) внутрішніми водними шляхами (річкові);
- 3) морські;
- 4) автомобільні;
- 5) повітряні.

На морському транспорті перевезення та буксирування бувають:

- 1) каботажні — між портами України;
- 2) міжнародні — між іноземними портами.

Зміст та укладення договорів про перевезення вантажів. Договір про перевезення є *оплатний і двосторонній*. Договір про перевезення конкретного вантажу є *реальним*, тому що вважається укладеним в момент здачі вантажу транспортній організації для перевезення.

Договір перевезення вантажу укладається у *письмовій формі*. Укладення договору перевезення вантажу підтверджується складенням транспортної накладної (коносаменту або іншого документа, встановленого транспортними кодексами (статутами). Законом можуть бути передбачені особливості

укладення та виконання договору перевезення вантажу (ст.909 ЦК України).

Коносамент є підтвердженням прийняття вантажу перевізником і товаророзпорядницьким документом у перевозках морським транспортом.

У результаті укладення договору перевезення вантажу права й обов'язки виникають не тільки у перевізника і відправника вантажу, а й у третьої особи — вантажоодержувача. Однак одержувач вантажу не є стороною за договором перевезення, за винятком того випадку, коли відправник вантажу і його одержувач — та сама особа. Одержувач здобуває права й обов'язки за договором перевезення вантажів у силу чинних правил перевезення (спеціального транспортного законодавства) і в силу дії раніше укладених договорів між відправником вантажу й одержувачем (це може бути договір постачання, купівлі-продажу, міни тощо).

Сторонами договору є перевізники та відправники. *Перевізники* — це транспортні організації — юридичні особи, для яких діяльність по перевезенню вантажів, пасажирів є реалізацією спеціальної правоздатності. Якщо в процесі перевезення беруть участь кілька транспортних організацій одного чи декількох видів транспорту, то при укладенні договору бере участь тільки одна транспортна організація, що є стороною за договором перевезення. Що стосується інших транспортних організацій, які беруть участь у перевезенні, то вони свої обов'язки також виконують відповідно до укладених договорів і правил перевезення.

Відправником вантажу може бути будь-яка юридична і фізична особа з належною право- і дієздатністю¹.

Крім перевізника та відправника, учасником перевезення є також *одержувач* вантажу. Вантажоодержувач перебуває у договірних відносинах з вантажовідправником (з поставки,

¹ Цивільний кодекс України. Коментар // За заг. Ред. Є.О. Харитонова, О.М. Калітенко. — Одеса:Юридична література. — 2004. — С. 749.

купівлі-продажу тощо) і на основі цих договорів повинен прийняти доставлений йому перевізником вантаж.

Обов'язок одержувача прийняти вантаж у пункті призначення впливає також з юридичного факту укладення договору перевезення конкретного вантажу, його закріплено у транспортних статутах (кодексах). Так, на залізничному транспорті вантажоодержувач повинен прийняти і вивезти зі станції вантаж, який прибув на його адресу. У разі прибуття вантажу, поставка якого не передбачена договором, одержувач повинен прийняти цей вантаж від станції на відповідальне зберігання. Тобто у одержувача також виникають і права і обов'язки.

Підприємства залізничного, повітряного, морського, автомобільного та річкового транспорту, враховуючи встановлені обсяги перевезення для кожного з відправників, укладають з ними особливі організаційні договори (спеціальні, річні, довгострокові, навігаційні), спрямовані на організацію майбутніх перевезень вантажів. Так, відповідно до ст.ст. 34–36 Статуту автомобільного транспорту за *річним договором* автотранспортне підприємство зобов'язується у встановлені строки приймати, а вантажовідправник — пред'являти до перевезення вантажі в обумовленому обсязі. У річному договорі встановлюються обсяги та умови перевезення, порядок розрахунків, визначаються раціональні маршрути та схеми вантажопотоків.

Договори про організацію перевезень на морському транспорті називаються *довгостроковими* (ст. 128 Кодексу торговельного мореплавства), на річковому — *навігаційними* (ст. 60 Статуту внутрішнього водного транспорту).

За ст. 914 ЦК України перевізник і власник (володілець) вантажу в разі необхідності здійснення систематичних перевезень можуть укласти довгостроковий договір. За довгостроковим договором перевізник зобов'язується у встановлені строки приймати, а власник (володілець) вантажу — передавати для перевезення вантаж у встановленому обсязі. У довгостроковому договорі перевезення вантажу встановлюються обсяг, строки та інші умови надання транспортних засобів і передан-

ня вантажу для перевезення, порядок розрахунків, а також інші умови перевезення.

Договори про організацію перевезень є *консенсуальними*, оскільки вважаються укладеними з моменту надання угоді сторін належної (письмової) форми. Вони не передбачають перевезення конкретного вантажу, тому не є товарними угодами.

Зобов'язання з перевезення конкретного вантажу виникає з договору перевезення, що укладається у момент прийняття перевізником від відправника вантажу разом з відповідним транспортним документом. Якщо укладенню договору передують планове завдання, то сторони конкретизують його на основі оперативних документів, зокрема декадних заявок — на залізничному, річковому та повітряному транспорті.

Начальник залізниці та уповноважені ним посадові особи за заявою відправника без додаткової плати дозволяють завантаження понад план та поза планом, змінюють передбачені планом залізниці та станції призначення в порядку та розмірах, установлених Правилами, дозволяють внутрістанційні перевезення вантажів. Начальник станції за заявою вантажовідправника дозволяє без додаткової плати змінювати передбачений планом тип рухомого складу, змінювати вид вантажу у межах однієї номенклатурної групи, передбаченої планом, змінювати в місячних планах перевезень залізниці та станції призначення в обсягах до 50 відсотків планової (договірної) норми.

З плану перевезень або прийнятого до виконання замовлення на перевезення вантажу виникає зобов'язання, за яким перевізник повинен подати перевізні засоби відправникові та прийняти від нього вантаж, а відправник пред'явити вантаж до перевезення¹.

Згідно із ст. 106 Статуту залізниць за незабезпечення залізницею подачі вагонів і контейнерів для виконання плану

¹ Цивільне право України: Підручник: У 2-х кн. / О.В. Дзери (керівник авт. кол.), Д.В. Боброва, А.С. Довгерт та ін.; За ред. О.В. Дзери, Н.С. Кузнецової. — К.: Юрінком Інтер, 2002. — Кн. 2. — С. 279.

перевезень та за невикористання вантажовідправником поданих вагонів і контейнерів чи відмову від вагонів і контейнерів для виконання плану перевезень сплачується штраф у таких розмірах:

- за вантажі, перевезення яких планується у тоннах і вагонах, — з тонни по 5 відсотків ставки добової плати за користування вагонами;
- за вантажі, перевезення яких планується тільки у вагонах (контейнерах), за вагон (контейнер) по дві добові ставки плати за користування вагонами (контейнерами).

За незабезпечення завантаження маршруту з винної сторони стягується на користь іншої сторони, крім штрафу за невиконання плану перевезень, штраф за маршрут у розмірі трьох добових ставок плати за користування вагонами.

Залізниця і відправник несуть також відповідальність за недодержання зобов'язань з надпланових перевезень вантажів за заявками відправника, прийнятими залізницею, а також за надолуження невиконання плану попереднього місяця.

За невиконання плану перевезень по залізницях призначення вантажовідправник сплачує штраф за вагон (контейнер) у розмірі однієї добової ставки за користування вагоном (контейнером).

У транспортних статутах і кодексах наведено вичерпний перелік обставин, за наявності яких відправник і перевізник звільняються від сплати штрафу за невиконання плану перевезення вантажів. Так, автотранспортна організація і відправник звільняються від відповідальності за порушення обов'язків щодо обсягу належного до перевезення вантажу, якщо це сталося внаслідок:

- 1) явищ стихійного характеру (заметів, повені, пожежі тощо);
- 2) аварії на підприємстві, внаслідок якої робота підприємства була припинена на строк не менше трьох діб;
- 3) тимчасового припинення або обмеження перевезень вантажів визначеними шляхами, встановленими у по-

рядку, передбаченому Статутом автомобільного транспорту.

Перевезення вантажу оформляється спеціальним транспортним документом, який супроводжує вантаж і, як уже зазначалося, є письмовою формою договору. Таким документом при перевезеннях вантажів залізничним і річковим транспортом є *накладна* (ст. 67 Статуту внутрішнього водного транспорту), автомобільним — *товарно-транспортна накладна* (ст. 47 Статуту автомобільного транспорту), морським — *коносамент* (статті 134 і 135 Кодексу торговельного мореплавства).

Договір морського перевезення вантажу може бути укладений за умови надання для перевезення всього судна, його частини або певних суднових приміщень (ч. 1 ст. 134 і ст. 136 Кодексу торговельного мореплавства). Такий договір називається *рейсовим чартером*, і є консенсуальним договором. Чартер застосовується також для перевезення пасажирів, багажу, вантажів та пошти повітряним транспортом. Чартерне повітряне перевезення виконується на підставі договору чартеру (фрахтування повітряного судна), за яким відповідно до ст. 61 Повітряного кодексу одна сторона (фрахтівник) зобов'язується надати іншій стороні (фрахтувальникові) за плату всю місткість одного чи кількох повітряних суден на один або кілька рейсів для повітряного перевезення пасажирів, багажу, вантажу і пошти або для іншої мети, якщо це не суперечить чинному законодавству.

Відповідальність за договором перевезення вантажу.

Підставою відповідальності за порушення зобов'язань є склад цивільного правопорушення, який містить такі елементи:

- а) протиправну поведінку боржника;
- б) збитки як результат цієї поведінки;
- в) причинний зв'язок між протиправною поведінкою та збитками;
- г) вину боржника.

Головні обов'язки перевізника за договором про перевезення полягають у забезпеченні цілісності і схоронності ванта-

жу та доставці його одержувачеві в обумовлений строк. Цей обов'язок виникає з моменту прийняття його до перевезення і до видачі одержувачеві в пункті призначення. Порушення цього обов'язку призводить до відповідальності за втрату, нестачу, псування чи пошкодження вантажу, якщо перевізник не доведе, що це сталося не з його вини. Перевізник несе майнову відповідальність за незбереження вантажу не тільки в процесі його транспортування, а також у період перебування вантажу у віданні перевізника на станції відправлення.

У транспортних статутах (кодексах) можуть бути передбачені випадки, коли доказування вини перевізника у втраті, нестачі або пошкодженні вантажу покладається на одержувача чи відправника. Так, відповідно до ст. 178 Кодексу торговельного мореплавства морський перевізник не відповідає за нестачу вантажу, що прибув у порт призначення:

- 1) у справних суднових приміщеннях, ліхтерах, контейнерах із справними пломбами відправника;
- 2) у цілій справній тарі без слідів її розпакування в дорозі;
- 3) у супроводі провідника відправника або одержувача, якщо тільки одержувач не доведе, що нестача вантажу сталася з вини перевізника.

При морських перевезеннях вантажу перевізник не відповідає за втрату, нестачу чи його пошкодження, якщо доведе, що вони сталися внаслідок дій або недогляду капітана, інших осіб суднового екіпажу і лоцмана у судноводінні або управлінні судном (навігаційні помилки). Розміри відповідальності перевізника за втрату, нестачу, псування чи пошкодження вантажу визначено транспортними статутами (кодексами).

При втраті чи нестачі вантажу перевізник, крім відшкодування дійсної вартості або оголошеної цінності вантажу, повертає плату за перевезення, одержану за втрачений вантаж, якщо вона не входила у ціну цього вантажу.

Відповідно до ч.3 ст.13 Закону України “Про транспорт” підприємства транспорту відповідають за втрату, нестачу, псування і пошкодження прийнятого до перевезення вантажу та

багажу у розмірі фактичної шкоди, якщо вони не доведуть, що втрата, нестача, псування або пошкодження сталися не з їхньої вини.

За Статутом залізниць залізниця відшкодовує фактичні збитки, що виникли з її вини під час перевезення вантажу, а саме:

а) за втрату чи нестачу — у розмірі дійсної вартості втраченого вантажу чи його нестачі;

б) за втрату вантажу, який здано для перевезення з оголошеною вартістю, — у розмірі оголошеної вартості, а якщо залізниця доведе, що оголошена вартість перевищує дійсну, — у розмірах дійсної вартості;

в) за псування і пошкодження — у розмірах тієї суми, на яку було знижено його вартість. Загальна сума відшкодування збитків за незбереження вантажу в усіх випадках не може перевищувати суми, яка сплачується за повністю втрачений вантаж. Поряд із відшкодуванням збитків у разі втрати вантажу залізниця відшкодовує стягнуту за цей вантаж перевізну плату, якщо вона не включається до вартості втраченого вантажу. Витрати і збитки, не передбачені договором перевезення і цим Статутом, не підлягають відшкодуванню (ст. 114).

За пошкодження вагонів (суден) відправник або одержувач сплачують штраф: на залізничному транспорті — у розмірі п'ятикратної, на річковому — трикратної вартості ремонту пошкоджених (втрачених) частин, а також відшкодовують збитки, завдані перевізникові внаслідок пошкодження рухомого складу, перевантаження вантажу на інший засіб (ст.ст. 203 і 204 Статуту внутрішнього водного транспорту).

Після прибуття вантажу до пункту призначення відповідальність перед перевізником за одержання конкретного вантажу несе одержувач. Але він може перекласти на відправника всі суми штрафів, зборів та збитків, які сплачені перевізникові внаслідок неправильних дій відправника з даного перевезення (ст. 205 Статуту внутрішнього водного транспорту).

Претензії та позови при перевезеннях. Відповідно до ст. 925 ЦК України до пред'явлення перевізникові позову, що впливає із договору перевезення вантажу, пошти, є обов'язковим пред'явлення йому претензії у порядку, встановленому законом, транспортними кодексами (статутами). Позов до перевізника може бути пред'явлений відправником вантажу або його одержувачем у разі повної або часткової відмови перевізника задовольнити претензію або неодержання від перевізника відповіді у місячний строк.

До вимог, що випливають із договору перевезення вантажу, пошти, застосовується позовна давність в один рік з моменту, що визначається відповідно до транспортних кодексів (статутів).

Відповідно до транспортного законодавства претензії можуть пред'являтися протягом 6 місяців, а претензії щодо сплати штрафів і премій — протягом 45 днів. Перевізник зобов'язаний розглянути заявлену претензію і повідомити заявника про задоволення або відхилення її протягом 3 місяців, щодо претензії з перевезення, яке здійснювалось перевізниками різних видів транспорту за одним документом, — протягом 6 місяців і претензії щодо сплати штрафу або премії — протягом 45 днів.

Відповідно до ст. 158 Статуту автомобільного транспорту і розділу 9 Правил перевезення вантажів автотранспортом обставини, пов'язані з несхоронністю вантажів та іншими порушеннями договору перевезення, фіксуються у товарно-транспортній накладній, а у разі розходження в оцінці сторонами причин і характеру порушень оформляються актами встановленої форми, що прирівнюються до комерційних актів та актів загальної форми на інших видах транспорту.

Акт складає перевізник, якщо він сам виявить зазначені раніше обставини або їх наявність підтверджується відправником чи одержувачем вантажу. Якщо перевізник необґрунтовано відмовляється скласти комерційний акт, то його дії можна оскаржити у встановленому порядку.

Комерційний акт складається для засвідчення нестачі, псування чи пошкодження вантажу або багажу, виявлення

вантажів без супровідних документів та документів без вантажу, повернення перевізникові вкраденого вантажу (багажу), непередачі вантажу залізницею на під'їзну колію протягом 24 годин після оформлення в товарній конторі видачі вантажу за документами.

Акти загальної форми складаються для засвідчення інших порушень договору перевезення.

При вирішенні спорів, пов'язаних із торговельним мореплавством, складається *морський протест*. Якщо під час плавання або стоянки судна мала місце подія (наприклад, загальна чи окрема аварія), яка може бути приводом для пред'явлення до судноволодільця майнових вимог, капітан судна, щоб забезпечити докази для захисту прав і законних інтересів судноволодільців, робить у встановленому порядку заяву про морський протест. Така заява має містити опис обставин та заходів, ужитих капітаном для забезпечення схоронності довіреного йому майна.

Морський протест заявляється: в порту України — нотаріусу або іншій посадовій особі, на яку законодавством України покладено вчинення нотаріальних дій; в іноземному порту — консулові України або компетентним посадовим особам іноземної держави в порядку, передбаченому законодавством цієї держави. В порту України заява про морський протест подається протягом 24 годин з моменту оформлення приходу судна в порт. Якщо подія, що зумовила необхідність заяви морського протесту, сталася у порту, його слід заявити протягом 24 годин з моменту події. Якщо немає можливості заявити протест у встановлений строк, причини цього слід зазначити у заяві про морський протест. Нотаріус або інша посадова особа на підставі заяви капітана, даних суднового журналу, опиту капітана, а в разі потреби — інших свідків із складу суднового екіпажу складає акт про морський протест і посвідчує його своїм підписом і гербовою печаткою. За всіма видами перевезень передбачено обов'язковий претензійний порядок розв'язання спорів. Претензії, які виникають з перевезень вантажів, пред'являються до транспортної організації пункту

призначення вантажу (гл. 7 розділ IX Кодексу торговельного мореплавства).

Позовна давність, порядок пред'явлення позовів у спорах, пов'язаних з перевезеннями у закордонному сполученні, встановлюються міжнародними договорами України, транспортними кодексами (статутами) (ст.926 ЦК України).

Договір чартеру (фрахтування). Цивільний кодекс України закріпив у ст. 912 визначення договору чартеру, як договору за яким одна сторона (фрахтівник) зобов'язується надати іншій стороні (фрахтувальнику) за плату всю або частину місткості одного чи кількох транспортних засобів на один або кілька рейсів для перевезення пасажирів, багажу, вантажу та пошти або з іншою метою, якщо це не суперечать закону та іншим правовим *актам*. Кодекс встановлює, що порядок і форма укладення договору фрахтування встановлюються транспортними статутами і кодексами.

Найбільшого поширення договори чартеру набули у сфері морських та повітряних перевезень. Проте, незважаючи на те, що договори морського та повітряного чартеру мають однакову правову природу, вони мають ряд відмінностей. Це можна пояснити тим, що технічні та економічні характеристики повітряних перевезень істотно відрізняються від характеристик морських. Морські чартерні договори в основному стосуються перевезень вантажу, а повітряні чартери в більшості випадків використовуються для перевезення пасажирів та їх багажу. Джерела регулювання договорів повітряного і морського чартеру також різні.

Договір морського чартеру є консенсуальним, але його укладення не свідчить про прийняття вантажу до перевезення і не дає можливості розпорядитися ним, тому при чартерних перевезеннях може бути виписаний коносамент. У тих випадках, коли чартер суперечить коносаменту, умови, що містяться у чартері, є превалюючими.

Договір чартеру може бути укладений на один рейс, на кілька рейсів або на рейс туди і назад (кілька послідовних рейсів туди і назад).

Форма договору морського чартеру — письмова. Відповідно до ст.136 КТМ України рейсовий чартер повинен містити найменування сторін, судна і вантажу, портів відправлення і призначення. Рейсовий чартер підписується фрахтівником і фрахтувальником або повноважними представниками.

Фрахтівником є особа, що вступила від свого імені у договір фрахтування (чартер) і взяла на себе обов'язок за встановлену плату здійснювати перевезення вантажу морем у порт призначення з умовою надання для розміщення вантажу судна, його частини чи певних приміщень.

Фрахтувальник — особа, яка вступила від свого імені у договір фрахтування і отримала у зв'язку із цим право вимагати, щоб обумовлений у договорі вантаж за встановлену плату був перевезений морем у порт призначення з умовою про надання судна для розміщення вантажу судна, його частини чи певних суднових приміщень.

Основним обов'язком фрахтувальника є сплата проїзної плати (фрахту). В цілому розмір фрахту, а також порядок його оплати визначаються за згодою сторін. Разом з тим слід відзначити, що окремі аспекти оплати фрахту регулюються законодавчо (ст.ст. 170–175 КТМ України).

На відміну від договору чартеру в договорі морського перевезення вантажу вид і кількість вантажу, що перевозиться, завжди вказується точно.

Характеризуючи відповідальність сторін договору повітряного чартеру, слід зазначити, що залежно від виду порушення вона може мати обмежений чи необмежений характер.

Як зазначалося, за своїм правовим становищем фрахтівник є перевізником. За чинним законодавством України обмежена відповідальність перевізника настає у разі втрати, нестачі або пошкодження вантажу і багажу, а також речей, що є у пасажира.

Контрольні питання

1. Як визначається договір перевезення?
2. Які існують види транспортних договорів?
3. Які істотні умови договору перевезення?
4. Які права та обов'язки сторін за договором перевезення вантажів?
5. Охарактеризуйте відповідальність сторін за договором перевезення.
6. Дайте визначення договору чартеру.

Рекомендована література

1. *Цивільний кодекс України*: Офіційне видання. — К.: Атіка, 2003. — 416 с.
2. *Кодекс торговельного мореплавства України* від 23 травня 1995 р. № 176/95 // Відомості Верховної Ради України.-1995. — № 47–52. — Ст. 349.
3. *Повітряний кодекс України* від 04.05.1993 р. № 3167-XII // Комп'ютерна правова система “Ліга: Закон”.
4. *Про залізничний транспорт*: Закон України від 07.04.1996 р. № 273/96 ВР// Комп'ютерна правова система “Ліга: Закон”.
5. *Статут автомобільного транспорту УРСР*, затверджений Постановою Ради Міністрів УРСР від 27.06.1969 р. №401.
6. *Правила перевезення вантажів* (окремі розділи), затверджені наказом Міністерства транспорту № 644 від 21.11.2000 р.
7. *Про транспорт*: Закон України від 10 листопада 1994 р. // Відомості Верховної Ради України. — 1994. — №12. — Ст.10.
8. *Про автомобільний транспорт*: Закон України від 5 квітня 2001 р. // Відомості Верховної Ради України. — 2001. — №22.
9. *Про затвердження Статуту автомобільного транспорту УРСР*: Постанова Ради Міністрів УРСР від 27 червня 1969 р. №401.
10. *Статут внутрішнього водного транспорту СРСР* від 15 жовтня 1995 р. №1801.
11. *Про затвердження Статуту залізниць України*: Постанова Кабінету Міністрів України від 16 квітня 1998 р. №457 //Офіційний Вісник України. — 1998. — №14. — Ст.150.
12. *Цивільне право України*: Підручник // Є.О. Харитонов, Н.О. Санаіхметова. — К.: Істина, 2003. — 776 с.

13. *Витрянский В.* Ответственность по договору перевозки груза // Хозяйство и право. — 2001. — №5. — С.36–54.

14. *Зобов'язальне* право: теорія і практика / За ред. О.В. Дзери. — К., 1998.

15. *Красько И.* О договоре экспедиции // Предпринимательство, хозяйство и право. — 2000. — №6. — С.24–25.

16. *Цивільний* кодекс України. Коментар // За заг. ред. Є.О. Харитонова, О.М. Калітенко. — Одеса: Юридична література, 2004. — 1112 с.

17. *Цивільне* право України: Підручник: у 2-х кн. / О.В. Дзера (керівник авт. кол.), Д.В. Боброва, А.С. Довгерт та ін.; За ред. О.В. Дзери, Н.С. Кузнецової. — К.: Юрінком Інтер, 2002. — Кн. 2. — С. 277–317.

18. *Цивільне* право України: Підручник: У 2 т. / Борисова В.І. (кер. авт. кол.), Баранова Л.М., Жилінкова І.В. та ін.; За заг. ред. В.І. Борисової, І.В. Спасибо-Фатєєвої, В.Л. Яроцького. — К.: Юрінком Інтер, 2004. — Т.2. — С. 284–291.

Тема 30. Зобов'язання зі страхування

Страхування — це вид цивільно-правових відносин щодо захисту майнових інтересів громадян та юридичних осіб у разі настання певних подій (страхових випадків), визначених договором страхування або чинним законодавством, за рахунок грошових фондів, що формуються шляхом сплати громадянами та юридичними особами страхових платежів (страхових внесків, страхових премій) та доходів від розміщення коштів цих фондів (ст. 1 Закону України “Про страхування” від 4 жовтня 2001 р. № 2745-III).

Цивільний кодекс також закріплює поняття страхування. Так, відповідно до ст. 979 ЦК України за *договором страхування* одна сторона (страховик) зобов'язується у разі настання певної події (страхового випадку) виплатити другій стороні (страхувальникові) або іншій особі, визначеній у договорі, грошову суму (страхову виплату), а страхувальник зобов'язується сплачувати страхові платежі та виконувати інші умови договору.

Але при застосуванні норм ЦК про страхування необхідно враховувати, що страхова справа, відносини, що виникають у цьому зв'язку, забезпечення фінансової стійкості організацій-страховиків, державний нагляд за страховою діяльністю і деякі інші питання загального характеру регулюються Законом України “Про страхування”. Страхове правовідношення між страхувальником, страховиком і вигодонабувачем є цивільним правовідношенням і підкоряється цивільному законодавству. У випадку виявлення розбіжностей між цивільно-правовими нормами, що містяться в Законі “Про страхування” або будь-яких інших актах, і нормами ЦК варто керуватися останніми в силу їхнього пріоритету, встановленого ч. 2 ст. 4 ЦК.¹

¹ Цивільний кодекс України. Коментар // За заг. ред. Є.О. Харитонова, О. М. Калітенко. — Одеса: Юридична література. — 2004. — С. 789.

Характеристика договору — оплатний, двосторонній та консенсуальний.

Він укладається у письмовій формі шляхом видачі страхувальникові *страхового свідоцтва* (сертифіката), а в морському страхуванні — *поліса*.

Для укладення договору страхування страхувальник подає страховикові письмову заяву за формою, встановленою страховиком, або іншим чином заявляє про свій намір укласти договір страхування. Факт укладення договору засвідчується видачею страхового свідоцтва (поліса, сертифіката). Договір страхування має містити: назву документа; назву та адресу страховика; прізвище, ім'я, по батькові громадянина або назву юридичної особи — страхувальника та його адресу; зазначення об'єкта страхування; розмір страхової суми; вказівку на страховий ризик; розмір страхового платежу і строки його сплати; строк дії договору та порядок його зміни чи припинення; інші умови за згодою сторін або визначені актами цивільного законодавства; підписи сторін (ст. 16 Закону України “Про страхування”).

Страховик за договором страхування зобов'язаний:

1) ознайомити страхувальника з умовами і правилами страхування;

2) протягом двох робочих днів, як тільки стало відомо про настання страхового випадку, вжити заходів щодо оформлення всіх необхідних документів для своєчасної виплати страхової суми або страхового відшкодування страхувальникові;

3) при настанні страхового випадку виплатити страхову суму або страхове відшкодування у передбаченій договором строк. Страховик несе майнову відповідальність за несвоєчасну виплату страхової суми шляхом сплати страхувальникові неустойки (штрафу, пені), розмір якої визначається умовами страхування або угодою сторін;

4) відшкодувати витрати, що їх зазнав страхувальник при настанні страхового випадку, щодо запобігання або зменшення збитків, якщо це передбачено умовами договору;

5) за заявою страхувальника у разі проведення страховим заходів щодо зменшення страхового ризику або збільшення вартості майна переукласти з ним договір страхування;

б) тримати в таємниці відомості про страхувальника і його майновий стан, за винятком випадків, передбачених законодавчими актами України.

Страхувальник зобов'язаний:

1) своєчасно вносити страхові платежі;

2) при укладенні договору страхування надати страховикові інформацію про всі відомі йому обставини, що мають істотне значення для оцінки страхового ризику, і надалі інформувати його про будь-яку зміну страхового ризику;

3) вживати заходів щодо запобігання та зменшення збитків, завданих внаслідок настання страхового випадку;

4) повідомити страховика про настання страхового випадку у строк, передбачений умовами страхування. У договорі можуть також передбачатися й інші обов'язки страхувальника (ст. 989 ЦК України, ст. 21 Закону України "Про страхування").

Страховиками визнаються юридичні особи, які створені у формі акціонерних, повних, командитних товариств або товариств з додатковою відповідальністю з метою здійснення страхової діяльності в Україні, а також одержали у встановленому порядку ліцензії на здійснення цієї діяльності.

Загальна частка іноземних юридичних осіб та іноземних громадян у статутному фонді страховика має не перевищувати 49 відсотків.

При створенні страховика або збільшенні зареєстрованого статутного фонду статутний фонд повинен бути сплачений виключно в грошовій формі. Дозволяється формування статутного фонду страховика цінними паперами, що випускаються державою, за їх номінальною вартістю в порядку, визначеному спеціальним уповноваженим центральним органом виконавчої влади у справах нагляду за страховою діяльністю, але не більше 25 відсотків загального розміру статутного фонду.

Забороняється використовувати для формування статутного фонду векселі, кошти страхових резервів, а також кошти, одержані в кредит, позику та під заставу, і вносити нематеріальні активи.

Предметом безпосередньої діяльності страховика може бути лише страхування, перестраховання і пов'язана з ними фінансова діяльність. Іншими видами діяльності страховик може займатися лише у випадках, передбачених чинним законодавством.

В Україні серед страхових об'єднань одне з перших місць займає Національна акціонерна страхова компанія "Оранта".

Страхувальниками визнаються юридичні особи та дієздатні громадяни, які уклали із страховиками договори страхування або є страхувальниками відповідно до законодавства України.

Страхувальники можуть укладати із страховиками договори про страхування третіх осіб (застрахованих осіб) лише за їх згодою, крім випадків, передбачених чинним законодавством. Застраховані особи можуть набувати прав і обов'язків страхувальника згідно з договором страхування.

Страхувальники мають право при укладанні договорів особистого страхування призначати за згодою застрахованої особи громадян або юридичних осіб (вигодонабувачів) для отримання страхових виплат, а також замінювати їх до настання страхового випадку, якщо інше не передбачено договором страхування (ст. 3 Закону України "Про страхування").

Страховики можуть утворювати спілки, асоціації та інші об'єднання для координації своєї діяльності, захисту інтересів своїх членів і здійснення спільних програм, якщо їх утворення не суперечить чинному законодавству України. Ці об'єднання не мають права безпосередньо займатися страховою діяльністю.

Об'єднання страховиків діють на підставі статутів і набувають прав юридичної особи після їх державної реєстрації. Державна реєстрація об'єднань страховиків проводиться в порядку, передбаченому для реєстрації страховиків. Орган, що

здійснює реєстрацію об'єднань страховиків, у 10-денний строк з дня реєстрації повідомляє про це державному органу у справах нагляду за страховою діяльністю.

Страховики, яким дозволено займатися страхуванням відповідальності власників транспортних засобів за шкоду, заподіяну третім особам, та за умовами, передбаченими міжнародними договорами України щодо зазначеного виду страхування, повинні утворити Моторне (транспортне) страхове бюро, яке є юридичною особою, що утримується за рахунок коштів страховиків.

Договори морського страхування із страхувальниками-резидентами і договори обов'язкового страхування пасажирів від нещасних випадків, що виникають під час морського перевезення, укладаються страховиками, які визнані такими відповідно до законодавства України, одержали у встановленому порядку ліцензії на здійснення цього виду страхування і є членами Морського страхового бюро. Морське страхове бюро координує діяльність страховиків у галузі страхування морських ризиків та представляє їх інтереси у міжнародних об'єднаннях страховиків. Утворення Морського страхового бюро та його державна реєстрація здійснюються в порядку, визначеному Кабінетом Міністрів України (ч. 3, 4 ст. 242 Кодексу торговельного мореплавства).

Для випадків авіаційного страхування передбачається створення Авіаційного страхового бюро (ч. 2, 3 ст. 103 Повітряного кодексу України).

Види страхування:

1. Особисте страхування (пов'язане з життям, здоров'ям, працездатністю та додатковою пенсією страхувальника або застрахованої особи).

2. Майнове страхування (пов'язане з володінням, користуванням і розпорядженням майном).

3. Страхування відповідальності (пов'язане з відшкодуванням страхувальником заподіяної ним шкоди особі або її майну, а також шкоди, заподіяної юридичній особі).

Форми страхування:

1. *Добровільне страхування* — це страхування, яке здійснюється на основі договору між страхувальником і страховиком. Загальні умови і порядок здійснення добровільного страхування визначаються правилами страхування, що встановлюються страховиком самостійно відповідно до вимог Закону “Про страхування”. Конкретні умови страхування визначаються при укладенні договору страхування відповідно до законодавства (ст. 6 Закону).

Види добровільного страхування:

- 1) страхування життя;
- 2) страхування від нещасних випадків;
- 3) медичне страхування (безперервне страхування здоров'я);
- 4) страхування здоров'я на випадок хвороби;
- 5) страхування залізничного транспорту;
- 6) страхування наземного транспорту (крім залізничного);
- 7) страхування повітряного транспорту;
- 8) страхування водного транспорту (морського внутрішнього та інших видів водного транспорту);
- 9) страхування вантажів та багажу (вантажобагажу);
- 10) страхування від вогневих ризиків та ризиків стихійних явищ;
- 11) страхування майна (іншого, ніж передбачено пунктами 5–9 ст. 6 Закону);
- 12) страхування цивільної відповідальності власників наземного транспорту (включаючи відповідальність перевізника);
- 13) страхування відповідальності власників повітряного транспорту (включаючи відповідальність перевізника);
- 14) страхування відповідальності власників водного транспорту (включаючи відповідальність перевізника);
- 15) страхування відповідальності перед третіми особами ;
- 16) страхування кредитів (у тому числі відповідальності позичальника за непогашення кредиту);

- 17) страхування інвестицій;
- 18) страхування фінансових ризиків;
- 19) страхування судових витрат;
- 20) страхування виданих гарантій (порук) та прийнятих гарантій;
- 21) страхування медичних витрат;
- 22) інші види добровільного страхування.

2. Обов'язкове страхування.

Види обов'язкового страхування:

- 1) медичне страхування;
- 2) особисте страхування медичних і фармацевтичних працівників (крім тих, які працюють в установах і організаціях, що фінансуються з Державного бюджету України) на випадок інфікування вірусом імунодефіциту людини при виконанні ними службових обов'язків;
- 3) особисте страхування працівників відомчої (крім тих, які працюють в установах і організаціях, що фінансуються з Державного бюджету України) та сільської пожежної охорони і членів добровільних пожежних дружин (команд);
- 4) страхування спортсменів вищих категорій;
- 5) страхування життя і здоров'я спеціалістів ветеринарної медицини;
- 6) особисте страхування від нещасних випадків на транспорті;
- 7) авіаційне страхування цивільної авіації;
- 8) страхування відповідальності морського перевізника та виконавця робіт, пов'язаних із обслуговуванням морського транспорту, щодо відшкодування збитків, завданих пасажирам, багажу, пошті, вантажу, іншим користувачам морського транспорту та третім особам;
- 9) страхування цивільної відповідальності власників транспортних засобів;
- 10) страхування засобів водного транспорту;
- 11) страхування врожаю сільськогосподарських культур і багаторічних насаджень державними сільськогосподарськими

підприємствами, врожаю зернових культур і цукрових буряків сільськогосподарськими підприємствами всіх форм власності;

12) страхування цивільної відповідальності оператора ядерної установки за шкоду, яка може бути заподіяна внаслідок ядерного інциденту (порядок та умови цього страхування визначаються спеціальним законом України);

13) страхування працівників (крім тих, які працюють в установах і організаціях, що фінансуються з Державного бюджету України), які беруть участь у наданні психіатричної допомоги, в тому числі здійснюють догляд за особами, які страждають на психічні розлади;

14) страхування цивільної відповідальності суб'єктів господарювання за шкоду, яку може бути заподіяно пожежами та аваріями на об'єктах підвищеної небезпеки, включаючи пожежовибухонебезпечні об'єкти та об'єкти, господарська діяльність на яких може призвести до аварій екологічного та санітарно-епідеміологічного характеру;

15) страхування цивільної відповідальності інвестора, в тому числі за шкоду, заподіяну довкіллю, здоров'ю людей, за угодою про розподіл продукції, якщо інше не передбачено такою угодою тощо.

Ст. 7 Закону “Про страхування” містить 33 види обов'язкового страхування і цей перелік вичерпний.

Страховики здійснюють страхову діяльність через страхових посередників — страхових агентів та брокерів.

Страхові агенти — громадяни чи юридичні особи, які діють від імені та за дорученням страховика і виконують частину його страхової діяльності (укладення договорів страхування, одержання страхових платежів, виконання робіт, пов'язаних з виплатами страхових сум і страхового відшкодування). Страхові агенти є представниками страховика і діють у його інтересах за комісійну винагороду на підставі договору із страховиком.

Страхові брокери — громадяни або юридичні особи, що зареєстровані у встановленому порядку як суб'єкти підприєм-

ницької діяльності та здійснюють за винагороду посередницьку діяльність на страховому ринку від свого імені на підставі брокерської угоди з особою, яка має потребу у страхуванні як страхувальник.

Перестрахові брокери — юридичні особи, що здійснюють за винагороду посередницьку діяльність у перестраховуванні від свого імені на підставі брокерської угоди із страховиком, який має потребу у перестраховуванні як перестраховальник.

Учасником зобов'язання за особистим страхуванням є **застрахована особа**, в житті якої може трапитися подія, що породжує обов'язок страхової організації виплатити їй (чи в разі її смерті іншій особі) страхову суму.

Застрахованою особою може бути як сам страхувальник, так і інша фізична особа. У договорах страхування дітей, страхування до шлюбу та деяких інших страхувальниками можуть бути батьки або родичі, опікуни чи піклувальники, а застрахованою особою — дитина, вік якої на день подачі страхувальником заяви про страхування не може перевищувати певної кількості років. Страхувальники мають право при укладенні договорів страхування призначати громадян чи юридичних осіб для одержання страхових сум або страхового відшкодування, а також замінювати їх до настання страхового випадку (ст. 985 ЦК України). Це договори на користь третьої особи.

Страхові правовідносини виникають та існують за наявності у страхувальника *страхового інтересу*, тобто тих імовірних збитків, яких він може зазнати внаслідок настання певної страхової події (загибель майна, смерть чи втрата працездатності тощо). *Страховий ризик* — це ймовірність настання певної події, у зв'язку з якою проводиться страхування (ч. 1 ст. 8 Закону України “Про страхування”).

Від ступеня ймовірності настання певної страхової події залежать розміри страхових внесків з конкретного виду страхування. *Страховий випадок* — це передбачена законодавством або договором подія, з настанням якої виникає обов'язок страховика виплатити страхову суму чи страхове відшкодування

страхувальникові або іншій третій особі (вигодонабувачеві) (ч.2 ст. 8 Закону України “Про страхування”). У момент виникнення страхового зобов’язання сторонам не відомо, настане чи не настане страховий випадок (наприклад, пожежа від блискавки тощо). Між тим у разі неминучості настання події сторони все одно не знають, коли саме вона настане. Але треба пам’ятати, що договір страхування не є правочином, укладеним з відкладальною умовою. У договорі страхування виникнення обов’язку страховика залежно від настання певної страхової події є обов’язковою істотною умовою, що визначає суть страхування, тоді як відкладальна умова в інших правочинах є випадковим елементом.

До страхових подій належать: травма, одержана страхувальником внаслідок нещасного випадку, випадкове гостре отруєння недоброякісними харчовими продуктами, загибель тварини від транспортної події, закінчення строку за договором страхування життя тощо.

Страховий платіж (внесок, премія) — плата за страхування, яку страхувальник зобов’язаний внести страховикові згідно з договором добровільного страхування або з умовами обов’язкового страхування.

Страховий тариф — ставка страхового внеску з одиниці страхової суми за певний період страхування. Страхові тарифи при добровільній формі страхування обчислюються страховиком актуарно (математично) на підставі відповідної статистики настання страхових випадків, а за договорами страхування життя також з урахуванням величини інвестиційного доходу, яка повинна зазначатися у договорі страхування. Конкретний розмір страхового тарифу визначається в договорі страхування за згодою сторін (ч. 2, 3 ст. 10 Закону України “Про страхування”).

Розміри страхових платежів з окремих видів страхування залежать від страхової суми, строку страхування та інших обставин.

Страхова оцінка — це визначення вартості майна з метою його страхування. Так, страхова оцінка будівель, устаткування та іншого майна сільськогосподарських підприємств визначається за балансовою (інвентарною) вартістю за вирахуванням амортизації. У межах страхової оцінки встановлюється сума, на яку застраховане майно (страхова сума).

Страхова сума — грошова сума, в межах якої страховик відповідно до умов страхування зобов'язаний провести виплату відшкодування при настанні страхового випадку. За договором особистого страхування страхова сума визначається за угодою сторін або в нормативному порядку. Виплати страхових сум за договорами особистого страхування здійснюються незалежно від сум, які виплачуються одержувачеві за державним соціальним страхуванням, соціальним забезпеченням, і суми, що має бути йому сплачена як відшкодування збитків. При страхуванні майна страхова сума встановлюється у межах вартості майна за цінами і тарифами, що діють на момент укладення договору, якщо інше не обумовлено договором страхування чи умовами обов'язкового страхування.

Страхове відшкодування — це грошова сума, яку виплачує страховик за умовами майнового страхування при настанні страхового випадку. Страхове відшкодування не може перевищувати страхову оцінку і розмір збитків, яких зазнав страхувальник. Інші збитки вважаються застрахованими, якщо це передбачено договором страхування. У разі, якщо страхова сума за договором майнового страхування є нижчою від страхової оцінки, страхове відшкодування зменшується у відповідній пропорції, якщо умовами страхування не передбачено інше (ч. 16, 17 ст. 9 Закону України “Про страхування”).

За згодою страхувальника предмет договору страхування може бути застрахований за одним договором страхування кількома страховиками (*співстрахування*) з визначенням прав та обов'язків кожного із страховиків. За погодженням між співстраховиками і страхувальником один із співстраховиків може представляти всіх інших співстраховиків у відносинах із

страхувальником, залишаючись відповідальним перед ним у розмірах своєї частки (ст. 986 ЦК України). Якщо майно застраховане у кількох страховиків і загальна страхова сума перевищує дійсну вартість майна, то страхове відшкодування, що виплачується усіма страховиками, не може перевищувати дійсної вартості майна. При цьому кожен страховик здійснює виплату пропорційно розміру страхової суми за укладеним ним договором страхування.

Перестраховання — це страхування одним страховиком на визначених договором умовах ризику виконання всіх або частини своїх обов'язків перед страхувальником у іншого страховика (перестраховика). Страховик, який уклав з перестраховиком договір про перестраховання, залишається відповідальним перед страхувальником у повному обсязі згідно з договором страхування (ст. 987 ЦК України). Тобто страховик має право перестрахувати частину ризику в іншій страховій організації.

Франшиза — визначена договором або умовами страхування частина збитків, яку страховик не відшкодовує страхувальникові і яка припадає на страхувальника (наприклад, при страхуванні засобів транспорту) (ч. 18 ст. 9 Закону України “Про страхування”).

Контрольні питання

1. Визначте страхове правовідношення та його елементи.
2. Які особи можуть виступати сторонами в договорі страхування?
3. Які правові підстави можуть породжувати страхові зобов'язання?
4. Охарактеризуйте терміни “страховий ризик”, “страховий випадок”, “страхове відшкодування”, “страхові платежі”, “страховий тариф”, “страховий період”.
5. Що являє собою договір страхування і які його істотні умови?
6. Який передбачений порядок укладання і припинення договору страхування?
7. Які існують форми й види страхування?

8. У якому порядку здійснюється обов'язкове страхування?
9. Які виникають зобов'язання з добровільного страхування?
10. Дайте визначення поняття "франшиза".

Рекомендована література

1. *Цивільний* кодекс України: Офіційне видання. — К.: Атіка, 2003. — 416 с.
2. *Про страхування*: Закон України від 7 березня 1996 р. в редакції Закону від 4 жовтня 2001 р. № 2745-III.
3. *Положення про порядок здійснення страхової діяльності відокремленими підрозділами страховиків*, затверджене наказом Комітету у справах нагляду за страховою діяльністю від 12 березня 1994 р. №13.
4. *Положення про порядок здійснення операцій з перестрахування*, затверджене Постановою Кабінету Міністрів України від 24 жовтня 1996 р. №1290.
5. *Положення про єдиний державний реєстр страховиків (перестраховиків) України*, затверджене наказом Комітету у справах нагляду за страховою діяльністю від 9 грудня 1996 р. № 129.
6. *Положення про порядок провадження діяльності страховими посередниками*, затверджене постановою Кабінету Міністрів України від 18 грудня 1996 р. № 1523.
7. *Положення про впорядкування діяльності страхових брокерів*, затверджене постановою Кабінету Міністрів України від 29 квітня 1999 р. №747.
8. *Лицензійні умови провадження страхової діяльності*, затверджені наказом Державного Комітету України з питань регуляторної політики та підприємництва і Міністерства Фінансів України від 16 липня 2001 р. № 98/343.
9. *Цивільне право України: Підручник* // Є.О. Харитонов, Н.О. Санахметова. — К.: Істина, 2003. — 776 с.
10. *Цивільний кодекс України. Коментар* // За заг. ред. Є.О. Харитонova, О.М. Калітенко. — Одеса: Юридична література, 2004. — 1112 с.
11. *Цивільне право України: Підручник: У 2 т.* / Борисова В.І. (кер. авт. кол.), Баранова Л.М., Жилінкова І.В. та ін.; За заг. ред. В.І. Борисової, І.В. Спасиво-Фатєєвої, В.Л. Яроцького. — К.: Юрінком Інтер, 2004. — Т.2. — С. 337–360.

Тема 31. Договори по наданню юридичних і фактичних послуг

Договорами по наданню юридичних і фактичних послуг є договори зберігання, доручення і комісії.

Поняття договору зберігання. Договір зберігання належить до категорії договорів про надання послуг. Так, відповідно до ст. 936 ЦК України за договором зберігання одна сторона (зберігач) зобов'язується зберігати річ, яка передана їй другою стороною (поклажодавцем), і повернути її поклажодавцеві у схоронності.

Договір зберігання є *реальним*, тобто він вважається укладеним з моменту передачі речі на зберігання. Це має місце у договорах, де однією стороною виступає громадянин (наприклад, при здачі майна в ломбард, камеру схову на вокзалі). Але в певних випадках договір зберігання може бути *консенсуальним*, коли він укладається між суб'єктами підприємництва, один з яких бере на себе зобов'язання прийняти на схов майно від іншого. Так, договором зберігання, у якому зберігачем є особа, що здійснює зберігання на засадах підприємницької діяльності (професійний зберігач), може бути встановлений обов'язок зберігача зберігати річ, яка буде передана йому у майбутньому (ч. 2 ст. 936 ЦК України).

Договір зберігання є *двостороннім* договором, тобто обидві сторони мають певні права та обов'язки. Охоронець зобов'язаний забезпечити зберігання майна і повернути його іншій стороні, яка, в свою чергу, зобов'язана після закінчення строку, зазначеного охоронцем, взяти назад здане нею на схов майно і відшкодувати охоронцеві (зберігачеві) витрати, необхідні для збереження майна, та збитки, завдані властивостями цього майна, коли охоронець (зберігач), приймаючи майно на схов, не знав і не міг знати про ці властивості.

Договір зберігання може бути як *оплатним*, так і *безоплатним*. Реальний, безоплатний договір зберігання є одно-

стороннім. Реальний і оплатний договір зберігання є двостороннім.

Сторони договору зберігання. Сторонами договору зберігання є *поклажодавець* і *зберігач*, ними можуть виступати будь-які особи, як громадяни, так і юридичні особи. Зберігачами можуть бути дієздатні громадяни та організації, що мають статус юридичної особи.

Поклажодавцями в основному є власники майна, що здають його на зберігання.

Предметом зберігання можуть бути будь-які речі, у тому числі документи, цінні папери, які не вилучені з цивільного обігу. Предметом договору зберігання не можуть бути тварини.

Форма договору. Договір зберігання укладається у письмовій формі у випадках, встановлених статтею 208 ЦК.

Договір зберігання, за яким зберігач зобов'язується прийняти річ на зберігання в майбутньому, має бути укладений у письмовій формі, незалежно від вартості речі, яка буде передана на зберігання.

Письмова форма договору вважається дотриманою, якщо прийняття речі на зберігання посвідчене розпискою, квитанцією або іншим документом, підписаним зберігачем.

Прийняття речі на зберігання при пожежі, повені, раптового захворюванні або за інших надзвичайних обставин може підтверджуватися свідченням свідків.

Прийняття речі на зберігання може підтверджуватися видачею поклажодавцеві номерного жетона, іншого знака, що посвідчує прийняття речі на зберігання, якщо це встановлено законом, іншими актами цивільного законодавства або є звичним для цього виду зберігання (ст. 937 ЦК України).

Строк зберігання. Зберігач зобов'язаний зберігати річ протягом строку, встановленого у договорі зберігання. Якщо строк зберігання у договорі зберігання не встановлений і не може бути визначений виходячи з його умов, зберігач зобов'язаний зберігати річ до пред'явлення поклажодавцем вимоги про її повернення.

Якщо строк зберігання речі визначений моментом пред'явлення поклажодавцем вимоги про її повернення, зберігач має право зі спливом звичайного за цих обставин строку зберігання вимагати від поклажодавця забрати цю річ в розумний строк (ст.938 ЦК України).

Серед організацій, які здійснюють функції зберігачів, є такі, для яких зберігання не є метою діяльності, зазначеною в їхньому статуті (фабрики, заводи, санаторії, готелі, інші підприємства, установи, що мають інші основні виробничі функції, а не зберігання, яке вони виконують як додатковий до основної мети обов'язок), і такі, для яких схов є основною або єдиною метою їх діяльності, передбаченою їхніми статутами, яка здійснюється оплатно. Це підприємства-холодильники, ломбарди та транспортні організації.

Професійний зберігач, який зберігає речі на складах (у камерах, приміщеннях) загального користування, не має права відмовитися від укладення договору зберігання за наявності у нього такої можливості.

Зберігач звільняється від обов'язку прийняти річ на зберігання, якщо у зв'язку з обставинами, які мають істотне значення, він не може забезпечити її схоронності.

Якщо річ мала бути передана на зберігання в майбутньому, зберігач звільняється від обов'язку прийняти річ на зберігання, якщо у зв'язку з обставинами, які мають істотне значення, він не може забезпечити її схоронності.

Виконання договору зберігання. Відповідно до ст. 943 ЦК України зберігач зобов'язаний виконувати свої обов'язки за договором зберігання особисто.

Зберігач має право передати річ на зберігання іншій особі у разі, якщо він вимушений це зробити в інтересах поклажодавця і не має можливості отримати його згоду. Про передання речі на зберігання іншій особі зберігач зобов'язаний своєчасно повідомити поклажодавця.

У разі передання зберігачем речі на зберігання іншій особі умови договору зберігання є чинними і первісний зберігач відповідає за дії особи, якій він передав річ на зберігання.

Спеціальні види зберігання. ЦК України визначає такі види спеціального зберігання:

1. Зберігання речі у ломбарді (ст. 967).
2. Зберігання цінностей у банку (ст. 969).
3. Зберігання речей у камерах схову організацій, підприємств транспорту (ст. 972).
4. Зберігання речей у гардеробі організацій (ст. 973).
5. Зберігання речей пасажира під час його перевезення (ст.974).
6. Зберігання речей у готелі (ст. 975).
7. Зберігання речей, що є предметом спору (ст.976).
8. Зберігання автотранспортних засобів (ст.977).

До організацій, для яких зберігання майна є їхньою професійною діяльністю, належать ломбарди та камери схову транспортних організацій. Камери схову на залізничних вокзалах та автовокзалах створено для прийняття від громадян речей на зберігання незалежно від наявності проїзних документів, тобто єдиною функцією, метою діяльності цих камер є зберігання речей громадян, і ця діяльність передбачена їхнім статутом. Так, Порядок обслуговування громадян залізничним транспортом, затверджений Постановою Кабінету Міністрів України від 19 березня 1997 р. № 252, визначає, що суб'єкти господарювання, які займаються перевезенням та обслуговуванням пасажирів, повинні забезпечити схоронність ручної поклажі пасажирів у камерах схову, схоронність багажу та вантажобагажу в сховищах та під час перевезень.

Відповідальність сторін у зобов'язаннях зберігання. За втрату (нестачу) або пошкодження речі, прийнятої на зберігання, зберігач відповідає на загальних підставах.

Професійний зберігач відповідає за втрату (нестачу) або пошкодження речі, якщо не доведе, що це сталося внаслідок непереборної сили, або через такі властивості речі, про які зберігач, приймаючи її на зберігання, не знав і не міг знати, або внаслідок умислу чи грубої необережності поклажодавця.

Зберігач відповідає за втрату (нестачу) або пошкодження речі після закінчення строку зберігання лише за наявності його умислу або грубої необережності (ст. 950 ЦК України).

Збитки, завдані поклажодавцеві втратою (нестачею) або пошкодженням речі, відшкодовуються зберігачем:

- 1) у разі втрати (нестачі) речі — у розмірі її вартості;
- 2) у разі пошкодження речі — у розмірі суми, на яку знизилася її вартість.

Якщо внаслідок пошкодження речі її якість змінилася настільки, що вона не може бути використана за первісним призначенням, поклажодавець має право відмовитися від цієї речі і вимагати від зберігача відшкодування її вартості.

Відповідно до ст. 952 ЦК України *поклажодавець зобов'язаний* відшкодувати зберігачеві збитки, завдані властивостями речі, переданої на зберігання, якщо зберігач, приймаючи її на зберігання, не знав і не міг знати про ці властивості.

Поняття договору доручення. Відповідно до ст. 1000 ЦК України за договором доручення одна сторона (повірений) зобов'язується виконати від імені і за рахунок другої сторони (довірителя) певні юридичні дії. Правочин, вчинений повіреним, створює, змінює, припиняє цивільні права та обов'язки довірителя.

Договором доручення може бути встановлено виключне право повіреного на вчинення від імені та за рахунок довірителя всіх або частини юридичних дій, передбачених договором. У договорі можуть бути встановлені строк дії такого доручення та (або) територія, у межах якої є чинним виключне право повіреного.

Предметом договору доручення є виконання однією особою від імені іншої юридичних дій. Такі юридичні дії можуть бути пов'язані із виконанням цивільно-правових правочинів, в яких повірений виконує дії від імені довірителя. У таких правочинах стороною є довіритель, який набуває прав і є зобов'язаним стосовно осіб, з якими повірений уклав правочин за дорученням довірителя.

Характеристика договору. Договір доручення є *двостороннім, консенсуальним*, бо вважається укладеним у момент досягнення між сторонами згоди, може бути як *оплатним*, так і *безоплатним*. У безоплатному договорі доручення на довірителя покладаються обов'язки прийняти все виконане повіреним, а також забезпечити останнього коштами, необхідними для виконання доручення.

Метою договору доручення є здійснення повіреним прав довірителя, набуття, зміна і припинення для нього прав та обов'язків шляхом укладання правочинів. Повірений виступає як представник свого довірителя перед третіми особами.

Дії повіреного щодо третіх осіб, здійснені в межах повноважень, визначених договором, створюють або припиняють права та обов'язки безпосередньо для довірителя. Сам повірений, як представник, ніяких прав та обов'язків із угод, здійснених третьою особою, не набуває.

На підставі договору доручення довіритель повинен видати повіреному довіреність і таким чином легалізувати повіреного як представника перед третіми особами. Довіреність відтворює повноваження повіреного, визначене умовами договору доручення. Довіреність може охоплювати лише частину юридичних дій, обумовлених у договорі доручення.

Зміст договору доручення. Відповідно до ст. 1003 ЦК України змістом договору доручення мають бути чітко визначені юридичні дії, які належить вчинити повіреному. Такі дії мають бути правомірними, конкретними та здійсненими. Сторонами договору доручення є повірений і довіритель.

Повірений — особа, яка зобов'язується виконати юридичні дії; довіритель — особа, яка доручає повіреному виконати всі дії.

Повіреним і довірителем можуть бути дієздатні громадяни та юридичні особи.

Юридичні особи повинні діяти в межах статутної правосдатності, а громадяни, які укладають і виконують договори до-

ручення з комерційною метою, мають бути зареєстровані як підприємці.

Повірений зобов'язаний:

1) повідомляти довірителю на його вимогу всі відомості про хід виконання його доручення;

2) після виконання доручення або в разі припинення договору доручення до його виконання негайно повернути довірителю довіреність, строк якої не закінчився, і надати звіт про виконання доручення та виправдані документи, якщо це вимагається за умовами договору та характером доручення;

3) негайно передати довірителю все одержане у зв'язку з виконанням доручення (ст. 1006 ЦК України).

Обов'язки довірителя:

Довіritel ь зобов'язаний видати повіреному довіреність на вчинення юридичних дій, передбачених договором доручення. Довіritel ь зобов'язаний, якщо інше не встановлено договором:

1) забезпечити повіреного засобами, необхідними для виконання доручення;

2) відшкодувати повіреному витрати, пов'язані з виконанням доручення.

Довіritel ь зобов'язаний негайно прийняти від повіреного все одержане ним у зв'язку з виконанням доручення.

Довіritel ь зобов'язаний виплатити повіреному плату, якщо вона йому належить (ст. 1007 ЦК України).

Припинення договору доручення. Відповідно до ст. 1008 ЦК України договір доручення припиняється на загальних підставах припинення договору, а також у разі:

1) відмови довірителя або повіреного від договору;

2) визнання довірителя або повіреного недієздатним, обмеження його цивільної дієздатності або визнання безвісно відсутнім;

3) смерті довірителя або повіреного.

Довіritel ь або повірений мають право відмовитися від договору доручення у будь-який час. Відмова від права на відмову від договору доручення є нікчемною.

Якщо повірений діє як підприємець, сторона, яка відмовляється від договору, має повідомити другу сторону про відмову від договору не пізніше як за один місяць до його припинення, якщо триваліший строк не встановлений договором.

У разі припинення юридичної особи, яка є комерційним представником, довіритель має право відмовитися від договору доручення без попереднього повідомлення про це повіреному.

Наслідки припинення договору доручення. Якщо договір доручення припинений до того, як доручення було повністю виконане повіреним, довіритель повинен відшкодувати повіреному витрати, пов'язані з виконанням доручення, а якщо повіреному належить плата — також виплатити йому плату пропорційно виконаній ним роботі. Це положення не застосовується до виконання повіреним доручення після того, як він довідався або міг довідатися про припинення договору доручення.

Відмова довірителя від договору доручення не є підставою для відшкодування збитків, завданих повіреному припиненням договору, крім випадку припинення договору, за яким повірений діяв як комерційний представник.

Відмова повіреного від договору доручення не є підставою для відшкодування збитків, завданих довірителеві припиненням договору, крім випадку відмови повіреного від договору за таких умов, коли довіритель позбавлений можливості інакше забезпечити свої інтереси, а також відмови від договору, за яким повірений діяв як комерційний представник (ст. 1009 ЦК України).

Поняття договору комісії. Договір комісії є видом договору доручення. Але на відміну від договору доручення, де має місце пряме представництво, тобто повірений виступає від імені довірителя, у договорі комісії комісіонер — сторона, яка виконує договір, виступає в інтересах комітента, але від власного імені, що виключає можливість виникнення представницьких відносин.

Договір комісії — це договір, за яким одна сторона (комісіонер) зобов'язується за дорученням другої сторони (комітента) за плату вчинити один або кілька правочинів від свого імені, але за рахунок комітента (ст. 1011 ЦК України).

Характеристика договору. Договір комісії є *консенсуальним*, оскільки для його укладення достатньо згоди сторін, *двостороннім*, оскільки права та обов'язки виникають у обох сторін, та завжди *оплатним*.

Договір комісії належить до договорів з надання нематеріальних посередницьких послуг, головним чином у сфері торгівлі. *Види комісійного договору* у сфері роздрібної торгівлі: агентські, дилерські, брокерські та консигнаційні угоди. Норми про агентські, дилерські та брокерські угоди містяться у страховому, біржовому законодавстві, законодавстві про цінні папери тощо.

Сторони договору комісії — комітент і комісіонер. Комітент — це особа, яка доручає в її інтересах і за її рахунок іншій особі вчинити певні правочини. Комісіонером є особа, яка вчиняє правочини або інші юридичні дії від свого імені за рахунок комітента. Комісіонером можуть бути як громадяни, так і юридичні особи, суб'єкти підприємницької діяльності.

Умови договору комісії. Договір комісії може бути укладений на визначений строк або без визначення строку, з визначенням або без визначення території його виконання, з умовою чи без умови щодо асортименту товарів, які є предметом комісії. Комітент може бути зобов'язаний утримуватися від укладення договору комісії з іншими особами.

Істотними умовами договору комісії, за якими комісіонер зобов'язується продати або купити майно, є умови про це майно та його ціну.

Ціна в договорі комісії залежить від ціни вчиненої комісіонером угоди. Комітент при здаванні товару на комісію за домовленістю з комісіонером встановлює ціну на комісійний товар на підставі ринкового попиту.

Закон не містить вимоги щодо виконання договору комісії особисто комісіонером. Тому комісіонер може залучати до виконання третіх осіб, у тому числі і на підставі договорів *субкомісії*. За договором субкомісії комісіонер набуває щодо субкомісіонера права та обов'язки комітента.

У виняткових випадках, якщо цього вимагають інтереси комітента, комісіонер має право укласти договір субкомісії без згоди комітента.

Комітент не має права без згоди комісіонера вступати у відносини з субкомісіонером (ст.1015 ЦК України). Так, наприклад, якщо комісіонер з не залежних від нього причин не може виконати договір, але прострочення виконання може заподіяти збитки комітентові, він може самостійно зобов'язати іншу особу (субкомісіонера) проведення всіх угод, доручених йому за договором комісії.

На комітента покладається обов'язок прийняти від комісіонера все належно виконане за договором. Оскільки договір комісії належить до посередницьких договорів, все майно, що передано комісіонеру або отримано ним за кошти комітента, є власністю комітента комісії.

Відмова від договору комісії. Згідно із ЦК України від договору комісії може відмовитись як комітент, так і комісіонер. Так, *комітент* має право відмовитися від договору комісії, якщо договір комісії укладено без визначення строку. Він повинен повідомити комісіонера про відмову від договору не пізніше ніж за тридцять днів.

У разі відмови комітента від договору комісії він повинен у строк, встановлений договором, а якщо такий строк не встановлений, — негайно розпорядитися своїм майном, яке є у комісіонера. У разі невиконання комітентом цього обов'язку комісіонер має право передати це майно на зберігання за рахунок комітента або продати майно за найвигіднішою для комітента ціною.

У разі відмови комітента від договору комісії комісіонер має право на відшкодування витрат, зроблених ним у зв'язку з виконанням договору (ст. 1025 ЦК України).

Комісіонер має право відмовитися від договору комісії лише тоді, коли строк не встановлений договором. Комісіонер повинен повідомити комітента про відмову від договору не пізніше ніж за 30 днів.

Комісіонер, який відмовився від договору комісії, повинен вжити заходів, необхідних для збереження майна комітента.

У разі відмови комісіонера від договору комісії комітент повинен розпорядитися своїм майном, яке є у комісіонера, протягом 15 днів від дня отримання повідомлення про відмову комісіонера від договору. У разі невиконання комітентом цього обов'язку комісіонер має право передати це майно на зберігання за рахунок комітента або продати майно за найвигіднішою для комітента ціною (ст.1026).

Припинення договору комісії можливо як на загальних підставах (виконання, збіг боржника та кредитора в одній особі, угода сторін тощо), так і на підставі спеціальних правил, що стосуються саме договору комісії.

Контрольні питання

1. Які ознаки має договір доручення?
2. У чому полягає зміст договору доручення?
3. Яку роль відіграє довіреність?
4. У яких випадках повірений має право передати виконання доручення іншій особі?
5. Які підстави припинення договору доручення?
6. Що являє собою договір комісій і які його істотні умови?
7. Що таке комітент і комісіонер? Які їх права та обов'язки?
8. Охарактеризуйте предмет договору комісій.
9. Який термін договору комісій?
10. У якому порядку укладається договір комісій?
11. У яких випадках припиняється договір комісій?

Рекомендована література

1. *Цивільний кодекс України: Офіційне видання.* — К.: Атіка, 2003. — 416 с.
2. *Про закупівлю* товарів, робіт і послуг за державні кошти, Про телекомунікації: Закони України від 18 листопада 2003 р. // Офіційний Вісник України. — 2003. — №51.
3. *Про поштовий зв'язок:* Закон України від 4 жовтня 2001 р. // Відомості Верховної Ради України. — 2002. — №6.
4. *Про затвердження* Порядку надання платних послуг державними навчальними закладами: Постанова Кабінету Міністрів України // Офіційний Вісник України. — 1997. — №4.
5. *Про затвердження* Порядку обслуговування громадян залізничним транспортом: Постанова Кабінету Міністрів України від 19 березня 1997 р. №252 // Офіційний Вісник України. — 1997. — №12 — Т.1 — Ст. 167.
6. *Про затвердження* Правил обов'язкової сертифікації готельних послуг: Наказ Держстандарту України // Офіційний Вісник України. — 1999. — №16.
7. *Цивільне право України: Підручник* // Є.О. Харитонов, Н.О. Саніахметова. — К.: Істина, 2003. — 776 с.
8. *Цивільне право України: Підручник: у 2-х кн.* / О.В. Дзера (керівник авт. кол.), Д.В. Боброва, А.С. Довгерт та ін.; За ред. О.В. Дзери, Н.С. Кузнєцової. — К.: Юрінком Інтер, 2002. — Кн. 2. — С.409–445.
9. *Цивільний кодекс України. Коментар* // За заг. ред. Є.О. Харитонova, О.М. Калітенко. — Одеса: Юридична література, 2004. — 1112 с.

Тема 32. Позика, кредит, банківський вклад

Поняття договору позики. Відповідно до ст. 1046 ЦК України за договором позики одна сторона (позикодавець) передає у власність другій стороні (позичальникові) грошові кошти або інші речі, визначені родовими ознаками, а позичальник зобов'язується повернути позикодавцеві таку ж суму грошових коштів (суму позики) або таку ж кількість речей того ж роду та такої ж якості.

У Цивільному кодексі норми про позику є нормами спеціальними стосовно загальних положень про зобов'язання і підлягають пріоритетному застосуванню. Проте в частині, що не суперечить положенням глави 71 ЦК України, до позикових відносин необхідно застосовувати і загальні положення про виконання зобов'язань.

Слід звернути увагу на те, що позикові зобов'язання виникають за цивільно-правовими угодами та іншими підставами (наприклад, при емісії боргових цінних паперів), у сфері публічно-правових відносин позикові зобов'язання, як правило, не виникають.

Характеристика договору позики. Договір є *реальний*, оскільки вважається укладеним з моменту передання грошей або інших речей, визначених родовими ознаками; *односторонній*, тобто позичальник зобов'язаний повернути позикодавцеві суму позики або таку ж кількість речей того ж роду та такої ж якості, а позикодавець має право вимагати повернення предмета позики; може бути як *оплатним* (якщо передбачається стягнення відсотків за договором позики), так і *безоплатним* (при укладанні договору безпроцентної позики).

Сторонами договору можуть бути будь-які суб'єкти цивільного права.

Форма договору позики. Договір позики укладається у письмовій формі, якщо його сума не менш як у десять разів перевищує встановлений законом розмір неоподатковуваного

мінімуму доходів громадян, а у випадках, коли позикодавцем є юридична особа, — незалежно від суми.

На підтвердження укладення договору позики та його умов може бути представлена розписка позичальника або інший документ, який посвідчує передання йому позикодавцем визначеної грошової суми або визначеної кількості речей (ст.1047 ЦК України).

Нотаріальна форма укладення договору позики законом не вимагається, але сторони можуть її застосувати, оскільки згідно з ч. 4 ст. 209 ЦК України на вимогу фізичної або юридичної особи будь-який правочин з її участю може бути нотаріально посвідчений.

Предметом договору позики є грошові кошти або інші речі, визначені родовими ознаками. Відповідно до ст. 192 ЦК України “Гроші (грошові кошти)” законним платіжним засобом, обов’язковим до приймання за номінальною вартістю на всій території України, є грошова одиниця України — гривня, а іноземна валюта може використовуватися в Україні у випадках і в порядку, встановлених законом.

Відповідно до Декрету Кабінету Міністрів України “Про систему валютного регулювання та валютного контролю” від 19.02.1993 р. предметом договору позики можуть бути: валюта України — грошові знаки у вигляді банкнотів, казначейських білетів, монет і в інших формах, що перебувають в обігу та є законним платіжним засобом на території України, а також вилучені з обігу або такі, що вилучаються з нього, але підлягають обмінові на грошові знаки, які перебувають в обігу, кошти на рахунках, у вкладах у банківських та інших кредитно-фінансових установах на території України; іноземна валюта — іноземні грошові знаки у вигляді банкнотів, казначейських білетів, монет, що перебувають в обігу та є законним платіжним засобом на території відповідної іноземної держави, кошти у грошових одиницях іноземних держав і міжнародних розрахункових (клірингових) одиницях, що перебувають на рахунках або вносяться до банківських та інших кредитно-фінансових установ за межами України.

З передачею грошей у позику позикодавець втрачає право власності на грошові знаки, які виступають об'єктом договору позики, проте отримує взамін основане на договірному зобов'язанні право грошової вимоги на зворотню оплату отриманих у борг грошей зобов'язаною особою — позичальником.

Як вже відмічалось, позикові відносини виникають за взаємною згодою учасників, і здійснюються на диспозитивних засадах, які не властиві публічно-правовим відносинам.

Суть позикових правовідносин зумовлена характером обов'язку боржника в грошовому зобов'язанні, що існує між кредитором і боржником.

Під грошовим зобов'язанням розуміється обов'язок боржника сплатити кредитору гроші. Грошовим може бути як зобов'язання в цілому (наприклад у договорі позики), так і обов'язок однієї із сторін у зобов'язанні (оплата товарів, робіт чи послуг). Гроші в цьому разі використовуються як засіб платежу (засіб погашення грошового боргу). Наприклад, боржник зобов'язаний оплатити товар, поставлений кредитором, або послугу, надану кредитором, або результат виконаних робіт, переданий кредитором, або погасити заборгованість з орендної плати, або повернути кредиторів суму наданої позики чи кредиту. Всі наведені випадки є прикладами існування грошового зобов'язання¹.

Негрошовим визнається таке зобов'язання, коли боржник повинен передати кредиторів товари, надати послуги, виконати роботи, повернути майно, яке отримане за недійсним правочинном. Тобто в такому зобов'язанні сплата грошей не передбачається.

Позикодавець має право на одержання від позичальника процентів від суми позики, якщо інше не встановлено договором або законом. Розмір і порядок одержання процентів встановлюються договором. Якщо договором не встановлений

¹ Цивільне право України: Підручник: у 2 кн. / О.В. Дзера (керівник авт. кол.), Д.В. Боброва, А.С. Довгерт та ін.; за ред. О.В. Дзери, Н.С. Кузнецової. — К.: Юрінком Інтер. — Кн. 2. — 2002. — С.337.

розмір процентів, їх розмір визначається на рівні облікової ставки Національного банку України.

У разі відсутності іншої домовленості сторін проценти виплачуються щомісяця до дня повернення позики.

Договір позики вважається безпроцентним, якщо:

1) він укладений між фізичними особами на суму, яка не перевищує п'ятидесятикратного розміру неоподатковуваного мінімуму доходів громадян, і не пов'язаний із здійсненням підприємницької діяльності хоча б однією із сторін;

2) позичальникові передані речі, визначені родовими ознаками (ст. 1048 ЦК України).

За загальним правилом, позичальник не може передати своє право вимоги до позикодавця про надання позики третім особам на підставі договору цесії або в заставу. Проте заміна осіб у зобов'язанні можлива в позикових відносинах, наприклад, у вигляді уступки вимог одного позикодавця іншій особі.

Таким чином, правовідносини, що полягають у виникненні грошового боргового зобов'язання боржника перед кредитором, є позиковими.

Оскільки позика є зобов'язанням, у якому гроші виступають засобом передачі та накопичення заборгованості, то вони не виступають платежем на її погашення між учасниками правовідносин.

Підставами виникнення позикових правовідносин є цивільно-правові правочини, видача векселя, емісія боргових цінних паперів. Правила про позику не поширюються на стягнення заборгованості при сплаті податків та інших обов'язкових платежів у бюджет та позабюджетні фонди.

Кредит — це грошові кошти, що надані за кредитним договором банком або іншою фінансовою установою (кредитодавцем) позичальникові у розмірі та на умовах, установлених договором.

Згідно зі ст. 1054 ЦК України за *кредитним договором* банк або інша фінансова установа (кредитодавець) зобов'язується надати грошові кошти (кредит) позичальникові у

розмірі та на умовах, встановлених договором, а позичальник зобов'язується повернути кредит та сплатити проценти.

Кредитний договір є різновидом договору позики.

Форма кредитного договору письмова, якщо така форма недодержана, кредитний договір є нікчемним.

Характеристика договору. Кредитний договір є *консенсуальним*, тобто вступає в силу з моменту досягнення сторонами домовленості щодо всіх істотних умов цього договору ще до реального передання грошових коштів, *двостороннім* і *оплатним*.

Предметом кредитного договору можуть бути лише грошові кошти.

Умови кредитного договору окрім ЦК України урегульовані також спеціальними нормативно-правовими актами, насамперед Законом України “Про банки і банківську діяльність” № 2121-III від 7 грудня 2000 р. та Положенням “Про кредитування”, затвердженим постановою Правління Національного банку України № 246 від 28 вересня 1995 р.

Кредитодавець має право відмовитися від надання позичальникові передбаченого договором кредиту частково або в повному обсязі у разі порушення процедури визнання позичальника банкрутом або за наявності інших обставин, які явно свідчать про те, що наданий позичальникові кредит своєчасно не буде повернений.

Позичальник має право відмовитися від одержання кредиту частково або в повному обсязі, повідомивши про це кредитодавця до встановленого договором строку його надання, якщо інше не встановлено договором або законом.

У разі порушення позичальником встановленого кредитним договором обов'язку цільового використання кредиту кредитодавець має право також відмовитися від подальшого кредитування позичальника за договором (ст. 1056 ЦК України).

У ст. 1057 ЦК України передбачено надання комерційного кредиту. Договором, виконання якого пов'язане з переданням у власність другій стороні грошових коштів або речей, які

визначаються родовими ознаками, може передбачатися надання кредиту як авансу, попередньої оплати, відстрочення або розстрочення оплати товарів, робіт або послуг (комерційний кредит), якщо інше не встановлено законом.

Кредитний договір може бути укладений як шляхом складання одного документа, підписаного кредитором та позичальником, так і шляхом обміну листами, телеграмами, телефонограмами, підписаними стороною, яка їх надсилає.

Для отримання кредиту позичальник звертається до банку. Форма звернення може бути у вигляді листа, клопотання, заявки, заяви. У документах зазначається необхідна сума кредиту, його мета, строки погашення та форми забезпечення. Якщо розрахунковий рахунок позичальника відкритий в іншому банку, то він надає в банк установчі документи з зазначенням юридичної адреси, картку із зразками підписів, завірену банком та довідку банку про залишки коштів на рахунках і наявності заборгованості за позичками¹.

Банківський вклад. За договором банківського вкладу (депозиту) одна сторона (банк), що прийняла від другої сторони (вкладника) або для неї грошову суму (вклад), що надійшла, зобов'язується виплачувати вкладникові таку суму та проценти на неї або дохід в іншій формі на умовах та в порядку, встановлених договором.

Договір банківського вкладу, в якому вкладником є фізична особа, є публічним договором.

До відносин банку та вкладника за рахунком, на який внесений вклад, застосовуються положення про договір банківського рахунка, якщо інше не встановлено главою 71 ЦК України або не впливає із суті договору банківського вкладу (ст.1058 ЦК України).

Договір банківського вкладу також є різновидом договору позики. Договір банківського вкладу є *реальним* оскільки зо-

¹ Цивільний кодекс України. Коментар // За заг. ред. Є.О. Харитонова, О.М. Калітенко. — Одеса: Юридична література, 2004. — С. 843– 844.

бов'язальні правовідносини за ним виникають тільки після внесення вкладником грошових коштів на депозитний рахунок, відкритий на його ім'я у банку чи іншій кредитній організації, та *оплатним*.

Сторони договору банківського вкладу — банк та вкладник. Банком виступає юридична особа, яка має виключне право на підставі ліцензії Національного банку України здійснювати у сукупності такі операції: залучення у вклади грошових коштів фізичних і юридичних осіб та розміщення зазначених коштів від свого імені, на власних умовах та на власний ризик, відкриття і ведення банківських рахунків фізичних та юридичних осіб (ст. 1 Закону України “Про банки і банківську діяльність”).

Форма договору банківського вкладу. Договір банківського вкладу укладається у письмовій формі.

Письмова форма договору банківського вкладу вважається додержаною, якщо внесення грошової суми підтверджено договором банківського вкладу з видачею ощадної книжки або сертифіката чи іншого документа, що відповідає вимогам, встановленим законом, іншими нормативно-правовими актами у сфері банківської діяльності (банківськими правилами) та звичаями ділового обороту.

У разі недодержання письмової форми договору банківського вкладу цей договір є нікчемним.

Види банківських вкладів. Договір банківського вкладу укладається на умовах видачі вкладу на першу вимогу (вклад на вимогу) або на умовах повернення вкладу зі спливом встановленого договором строку (строковий вклад).

Договором може бути передбачено внесення грошової суми на інших умовах її повернення.

За договором банківського вкладу незалежно від його виду банк зобов'язаний видати вклад або його частину на першу вимогу вкладника, крім вкладів, зроблених юридичними особами на інших умовах повернення, які встановлені договором.

Умова договору про відмову від права на одержання вкладу на першу вимогу є нікчемною.

Якщо відповідно до договору банківського вкладу вклад повертається вкладникові на його вимогу до спливу строку або до настання інших обставин, визначених договором, проценти за цим вкладом виплачуються у розмірі процентів за вкладами на вимогу, якщо договором не встановлений більш високий процент.

Якщо вкладник не вимагає повернення суми строкового вкладу зі спливом строку, встановленого договором банківського вкладу, або повернення суми вкладу, внесеного на інших умовах повернення, після настання визначених договором обставин договір вважається продовженим на умовах вкладу на вимогу, якщо інше не встановлено договором (ст. 1060 ЦК України).

Банк виплачує вкладникові проценти на суму вкладу у розмірі, встановленому договором банківського вкладу.

Якщо договором не встановлений розмір процентів, банк зобов'язаний виплачувати проценти у розмірі облікової ставки Національного банку України.

Банк має право змінити розмір процентів, які виплачуються на вклади на вимогу, якщо інше не встановлено договором.

У разі зменшення банком розміру процентів на вклади на вимогу новий розмір процентів застосовується до вкладів, внесених до повідомлення вкладників про зменшення процентів, зі спливом місяця з моменту відповідного повідомлення, якщо інше не встановлено договором.

Встановлений договором розмір процентів на строковий вклад або на вклад, внесений на умовах його повернення у разі настання визначених договором обставин, не може бути односторонньо зменшений банком, якщо інше не встановлено законом.

Проценти на банківський вклад нараховуються від дня, наступного за днем надходження вкладу у банк, до дня, який передує його поверненню вкладникові або списанню з рахунка вкладника з інших підстав.

Проценти на банківський вклад виплачуються вкладникові на його вимогу зі спливом кожного кварталу окремо від суми вкладу, а невитребувані у цей строк проценти збільшу-

ють суму вкладу, на яку нараховуються проценти, якщо інше не встановлено договором банківського вкладу.

У разі повернення вкладу виплачуються усі нараховані до цього моменту проценти (ст. 1061 ЦК України).

ЦК України передбачається також внесення грошових коштів на рахунок вкладника іншою особою та укладання договору банківського вкладу на користь третьої особи (ст.ст. 1062, 1063 ЦК України).

Контрольні питання

1. Що являє собою договір позики?
2. Які істотні умови договору позики?
3. Який зміст договору позики?
4. Який існує порядок надання позик банками?
5. Що являє собою кредитний договір?
6. Які істотні умови кредитного договору?
7. Розкрийте зміст кредитного договору.
8. Як здійснюється забезпечення виконання зобов'язань позичальника?

Рекомендована література

1. *Цивільний кодекс України: Офіційне видання.* — К.: Атіка, 2003. — 416 с.
2. *Про банки і банківську діяльність: Закон України від 7 грудня 2000 р. // Офіційний Вісник України.* — 2001. — №12.
3. *Про іпотеку: Закон України від 5 червня 2003 р. №898-IV // Відомості Верховної Ради України.* — 2003. — №38. — Ст.313.
4. *Про забезпечення вимог кредиторів та реєстрацію обтяжень: Закон України від 18 листопада 2003 р. №1255-IV // Відомості Верховної Ради України.* — 2004. — №11. — Ст. 140.
5. *Про фінансово-кредитні механізми і управління майном при будівництві житла та операціях з нерухомістю: Закон України від 19 червня 2003 р. №978-IV // Відомості Верховної Ради України.* — 2003. — №52. — Ст. 377.
6. *Про іпотечне кредитування, операції з консолідованим іпотечним боргом та іпотечні сертифікати: Закон України від 19 черв-*

ня 2003 р. №979-IV //Відомості Верховної Ради України. — 2004. — №1. — Ст. 1.

7. *Про кредитні спілки*: Закон України від 20 грудня 2001р. // Офіційний Вісник України. — 2002. — №3.

8. *Про фонд гарантування вкладів фізичних осіб*: Закон України від 20 вересня 2001 р. //Офіційний Вісник України. — 2001. — №5.

9. *Про відновлення платоспроможності боржника або визнання його банкрутом*: Закон України від 14 травня 1992 р. №2343-ХІІ // Відомості Верховної Ради України. — 1992. — №31. — Ст. 440.

10. *Про затвердження Правил надання довгострокових кредитів індивідуальним забудовникам житла на селі*: Постанова Кабінету Міністрів України від 5 жовтня 1998р. №1597 // Офіційний Вісник України. — 1998. — №40. — С. 36.

11. *Про затвердження Положення про порядок надання пільгового довгострокового державного кредиту молодим сім'ям та одиноким молодим громадянам на будівництво (реконструкцію) житла*: Постанова Кабінету Міністрів України від 3 грудня 1997 р. №1352 // Комп'ютерна правова система “Ліга: Закон”.

12. *Про затвердження Інструкції про порядок відкриття, використання і закриття рахунків у національній та іноземній валютах*: Постанова Національного Банку України від 12 листопада 2003 р. // Офіційний Вісник України. — 2003. — №51.

13. *Про затвердження Положення про кредитування*: Постанова Правління НБУ від 29 вересня 1995 р. №246 // Комп'ютерна правова система “Ліга: Закон”.

14. *Цивільне право України: Підручник* // Є.О. Харитонов, Н.О. Санахметова. — К.: Істина, 2003. — 776 с.

15. *Цивільний кодекс України. Коментар* // За заг. ред. Є.О. Харитонova, О.М. Калітенко. — Одеса: Юридична література, 2004. — 1112 с.

16. *Цивільне право України: Підручник: у 2-х кн.* / О.В. Дзера (керівник авт. кол.), Д.В. Боброва, А.С. Довгерт та ін.; За ред. О.В. Дзери, Н.С. Кузнецової. — К.: Юрінком Інтер, 2002. — Кн.2. — С.330–367, 368–408.

17. *Цивільне право України: Підручник: У 2 т.* / Борисова В.І. (кер. авт. кол.), Баранова Л.М., Жилінкова І.В. та ін.; За заг. ред. В.І. Борисової, І.В. Спасиво-Фатєєвої, В.Л. Яроцького. — К.: Юрінком Інтер, 2004. — Т.2. — С. 361–412.

Тема 33. Зобов'язання за спільною діяльністю

Поняття спільної діяльності. У процесі задоволення своїх законних інтересів суб'єкти цивільних правовідносин можуть об'єднуватись і створювати спільну діяльність для досягнення будь-якої загальної мети, що не суперечить законіві.

Спільна діяльність може бути організована для здійснення як довгострокових комерційних проектів (набуття в сумісне користування дорогих об'єктів основних фондів; спільне ведення виробничої або торговельної діяльності тощо), так і короткострокових.

Відповідно до ст. 1130 ЦК України за *договором про спільну діяльність* сторони (учасники) зобов'язуються спільно діяти без створення юридичної особи для досягнення певної мети, що не суперечить законіві.

Спільна діяльність може здійснюватися на основі об'єднання вкладів учасників (просте товариство) або без об'єднання вкладів учасників.

Договір про спільну діяльність є консенсуальним, безоплатним, двостороннім або багатостороннім та взаємним.

Учасниками договору про спільну діяльність можуть бути юридичні, фізичні особи та фізичні особи — суб'єкти підприємницької діяльності.

Учасниками договору про спільну діяльність можуть бути також іноземні інвестори відповідно до ст. 23 Закону України "Про режим іноземного інвестування" від 19.03.1996р., який передбачає право іноземних інвесторів укладати договори (контракти) про спільну інвестиційну діяльність (у галузі виробничої кооперації, у загальному виробництві тощо), не пов'язану зі створенням юридичної особи. Особливістю договору про спільну діяльність за участю іноземного інвестора є те, що він підлягає державній реєстрації відповідно до Положення про порядок державної реєстрації договорів (контрактів) про спільну інвестиційну діяльність за участю інозем-

ного інвестора, затвердженого Постановою Кабінету Міністрів України від 30.01.1997 р. № 112.

Договір про спільну діяльність укладається у письмовій формі. Умови договору про спільну діяльність, у тому числі координація спільних дій учасників або ведення їхніх спільних справ, правовий статус виділеного для спільної діяльності майна, покриття витрат та збитків учасників, їх участь у результатах спільних дій, та інші умови визначаються за домовленістю сторін, якщо інше не встановлено законом про окремі види спільної діяльності.

Одним із найпоширеніших договорів про спільну діяльність є договір простого товариства. Так, згідно зі ст. 1132 ЦК України за **договором простого товариства** сторони (учасники) беруть зобов'язання об'єднати свої вклади та спільно діяти з метою одержання прибутку або досягнення іншої мети.

Договори простого товариства можуть укладатись між українськими юридичними та фізичними особами і між ними та іноземними особами (зовнішньоекономічні договори про спільну діяльність).

Договори простого товариства можуть укладатись як з метою отримання прибутку (доходу), так і для досягнення іншого результату, зокрема соціального ефекту. Тобто договори простого товариства поділяються на підприємницькі і такі, що не передбачають майнову мету (наукову, освітню, благодійну).

Вклади учасників. Вкладом учасника вважається все те, що він вносить у спільну діяльність (спільне майно), в тому числі грошові кошти, інше майно, професійні та інші знання, навички та вміння, а також ділова репутація та ділові зв'язки.

Вклади учасників вважаються рівними за вартістю, якщо інше не впливає із договору простого товариства або фактичних обставин. Грошова оцінка вкладу учасника провадиться за погодженням між учасниками.

Спільне майно учасників. Внесене учасниками майно, яким вони володіли на праві власності, а також вироблена у

результаті спільної діяльності продукція та одержані від такої діяльності плоди і доходи є спільною частковою власністю учасників, якщо інше не встановлено договором простого товариства або законом.

Внесене учасниками майно, яким вони володіли на підставах інших, ніж право власності, використовується в інтересах усіх учасників і є їхнім спільним майном.

Ведення бухгалтерського обліку спільного майна учасників може бути доручено ними одному з учасників.

Користування спільним майном учасників здійснюється за їх спільною згодою, а в разі недосягнення згоди — у порядку, що встановлюється за рішенням суду.

Обов'язки учасників щодо утримання спільного майна та порядок відшкодування витрат, пов'язаних із виконанням цих обов'язків, встановлюються договором простого товариства (ст.1134 ЦК України).

Ведення спільних справ учасників. Відповідно до ст. 1135 ЦК України під час ведення спільних справ кожний учасник має право діяти від імені всіх учасників, якщо договором простого товариства не встановлено, що ведення справ здійснюється окремими учасниками або спільно всіма учасниками договору простого товариства.

У разі спільного ведення справ для вчинення кожного правочину потрібна згода всіх учасників.

У відносинах із третіми особами повноваження учасника вчиняти правочини від імені всіх учасників посвідчується довіреністю, виданою йому іншими учасниками, або договором простого товариства. У відносинах із третіми особами учасники не можуть посилалися на обмеження прав учасника, який вчинив правочин, щодо ведення спільних справ учасників, крім випадків, коли вони доведуть, що на момент вчинення правочину третя особа знала або могла знати про наявність таких обмежень.

Учасник, який вчинив від імені всіх учасників правочин, щодо якого його право на ведення спільних справ учасників

було обмежене, або вчинив в інтересах усіх учасників правочин від свого імені, може вимагати відшкодування здійснених ним за свій рахунок витрат, якщо вчинення цього правочину було необхідним в інтересах усіх учасників. Учасники, яким внаслідок таких правочинів було завдано збитків, мають право вимагати їх відшкодування.

Рішення щодо спільних справ учасників приймаються учасниками за спільною згодою, якщо інше не встановлено договором простого товариства.

ЦК України передбачає **відповідальність учасників за спільними зобов'язаннями**. Якщо договір простого товариства не пов'язаний із здійсненням його учасниками підприємницької діяльності, кожний учасник відповідає за спільними договірними зобов'язаннями усім своїм майном пропорційно вартості його вкладу у спільне майно. За спільними зобов'язаннями, що виникли не з договору, учасники відповідають солідарно.

Якщо договір простого товариства пов'язаний із здійсненням його учасниками підприємницької діяльності, учасники відповідають солідарно за всіма спільними зобов'язаннями незалежно від підстав їх виникнення (ст.1138 ЦК України).

Припинення договору простого товариства. Відповідно до ст. 1141 ЦК України договір простого товариства припиняється у разі:

1) визнання учасника недієздатним, безвісно відсутнім, обмеження його цивільної дієздатності, якщо домовленістю між учасниками не передбачено збереження договору щодо інших учасників;

2) оголошення учасника банкрутом, якщо домовленістю між учасниками не передбачено збереження договору щодо інших учасників;

3) смерті фізичної особи — учасника або ліквідації юридичної особи — учасника договору простого товариства, якщо домовленістю між учасниками не передбачено збереження договору щодо інших учасників або заміщення учасника, який

помер (ліквідованої юридичної особи), його спадкоємцями (правонаступниками);

4) відмови учасника від подальшої участі у договорі простого товариства або розірвання договору на вимогу одного з учасників, якщо домовленістю між учасниками не передбачено збереження договору щодо інших учасників;

5) спливу строку договору простого товариства;

6) виділу частки учасника на вимогу його кредитора, якщо домовленістю між учасниками не передбачено збереження договору щодо інших учасників;

7) досягнення мети товариства або настання обставин, коли досягнення мети товариства стало неможливим.

У разі припинення договору простого товариства речі, передані у спільне володіння та (або) користування учасників, повертаються учасникам, які їх надали, без винагороди, якщо інше не передбачено домовленістю сторін.

Поділ майна, що є у спільній власності учасників, і спільних прав вимоги, які виникли у них, здійснюється в порядку, встановленому Цивільним кодексом України.

Учасник, який вніс у спільну власність річ, визначену індивідуальними ознаками, має право у разі припинення договору простого товариства вимагати в судовому порядку повернення йому цієї речі за умови додержання інтересів інших учасників і кредиторів.

З моменту припинення договору простого товариства його учасники несуть солідарну відповідальність за невиконаними спільними зобов'язаннями щодо третіх осіб.

Договір про спільну діяльність слід відрізняти від установчого договору, який укладається двома чи більше засновниками при створенні юридичної особи. Основною відмінністю установчого договору від договору про спільну діяльність є те, що спільні дії засновників здійснюються саме з метою створення нової юридичної особи. Після створення нової юридичної особи її засновники беруть участь в її діяльності.

Контрольні питання

1. Дайте характеристику зобов'язань за спільною діяльністю.
2. Дайте визначення спільної діяльності.
3. Дайте юридичну характеристику договору простого товариства.
4. Розкрийте зміст договорів простого товариства.
5. Чим відрізняється договір про спільну діяльність від уставного договору?

Рекомендована література

1. *Цивільний кодекс України: Офіційне видання.* — К.: Атіка, 2003. — 416 с.
2. *Про господарські товариства: Закон України від 19 вересня 1991 р. // Відомості Верховної Ради УРСР.* — 1991. — №49. — Ст. 682.
3. *Про банки і банківську діяльність: Закон України від 7 грудня 2000 р. // Офіційний Вісник України.* — 2001. — №12.
4. *Про страхування: Закон України від 7 березня 1996 р. в редакції Закону від 4 жовтня 2001 р. № 2745-III.*
5. *Цивільне право України: Підручник // Є.О. Харитонов, Н.О. Санахметова.* — К.: Істина, 2003. — 776 с.
6. *Цивільний кодекс України. Коментар // За заг. ред. Є.О. Харитонова, О.М. Калітенко.* — Одеса: Юридична література, 2004. — 1112 с.
7. *Цивільне право України: Підручник: у 2-х кн. / О.В. Дзера (керівник авт. кол.), Д.В. Боброва, А.С. Довгерт та ін.; За ред. О.В. Дзери, Н.С. Кузнецової.* — К.: Юрінком Інтер, 2002. — Кн.2. — С.472–483.
8. *Цивільне право України: Підручник: У 2 т. / Борисова В.І. (кер. авт. кол.), Баранова Л.М., Жилінкова І.В. та ін.; За заг. ред. В.І. Борисової, І.В. Спасибо-Фатєєвої, В.Л. Яроцького.* — К.: Юрінком Інтер, 2004. — Т.2. — С. 442–452.

Розділ 7. НЕДОГОВІРНІ ЗОБОВ'ЯЗАННЯ

Тема 34. Зобов'язання, що виникають внаслідок заподіяння шкоди

ЦК України регулює *недоговірні зобов'язання* і виділяє такі їх *види*:

1. Зобов'язання у зв'язку із публічною обіцянкою винагороди.
2. Зобов'язання у зв'язку із вчиненням дій у майнових інтересах іншої особи без її доручення.
3. Зобов'язання, що виникають внаслідок рятування здоров'я та життя фізичної особи, майна фізичної або юридичної особи.
4. Зобов'язання у зв'язку зі створенням загрози життю, здоров'ю, майну фізичної особи або майну юридичної особи.
5. Зобов'язання з відшкодування шкоди.
6. Зобов'язання у зв'язку з набуттям, збереженням майна без достатньої правової підстави.

Поняття зобов'язань з відшкодування шкоди. *Зобов'язання щодо відшкодування шкоди* — це таке цивільно-правове зобов'язання, за яким потерпілий (кредитор) має право вимагати від заподіювача шкоди (боржника) відшкодування у повному обсязі протиправно завданої шкоди шляхом відшкодування її у натурі або відшкодування завданих збитків¹.

Однією з підстав виникнення зобов'язань згідно зі ст. 1166 ЦК України є заподіяння шкоди іншій особі. На відміну від інших зобов'язань, які виникають із правомірних актів (наприклад договору), цей вид зобов'язань виникає з непра-

¹ Цивільне право України: Підручник // Є.О. Харитонов, Н.О. Саніахметова. — К.: Істина, 2003. — С. 717.

Тема 34. Зобов'язання, що виникають внаслідок заподіяння шкоди

втомірних актів, яким є правопорушення, тобто протиправне, винне заподіяння шкоди деліктоздатною особою. Такі зобов'язання (що виникли внаслідок заподіяння шкоди) називають деліктними. Така назва із заподіяння шкоди походить від латинського слова *delictum* — правопорушення і застосовувалась ще римськими юристами. Деліктне зобов'язання виникає в тому разі, якщо заподіювач шкоди і потерпілий не перебували між собою у зобов'язальних відносинах або шкода виникла незалежно від існуючих між сторонами зобов'язальних відносин.

Деліктне зобов'язання є різновидом цивільно-правових зобов'язань і складається з трьох елементів: суб'єктів, об'єктів та змісту.

Суб'єктами деліктних зобов'язань можуть бути будь-які учасники цивільних правовідносин. Їх називають кредитором і боржником.

Кредитор — це потерпілий, тобто особа, якій заподіяно шкоду (ним може бути будь-який громадянин України, а також організація незалежно від того, чи є вона юридичною особою, чи ні).

Боржник — це заподіювач шкоди, тобто особа, яка відповідає за заподіяну шкоду. Але законодавство передбачає такі випадки, коли боржником виступає не заподіювач шкоди, а особа, винна за поведінку заподіювача. Так, відповідно до ст. 1179 ЦК України за шкоду, заподіяну неповнолітнім, який не досяг 14 років, несуть відповідальність його батьки (усиновителі), опікун або навчальні, виховні чи лікувальні заклади, під наглядом яких перебував неповнолітній, якщо не доведуть, що шкода сталася не з їхньої вини.

Боржником у деліктних зобов'язаннях може бути лише організація, що є юридичною особою: підприємства, спільні підприємства, релігійні організації тощо, які згідно з ч. 1 ст. 2 ЦК України можуть бути учасниками цивільних правовідносин. Боржником може бути також держава, територіальна громада.

Об'єктом деліктних зобов'язань є відшкодування, яке боржник зобов'язаний надати потерпілому. Відшкодування полягає у поновленні майнової сфери потерпілого у натурі (наприклад, надати річ того самого роду і якості) або в повному відшкодуванні заподіяних збитків. При ушкодженні здоров'я та заподіянні смерті відшкодування здійснюється у формі грошової компенсації втраченого заробітку, а також інших витрат.

Змістом деліктного зобов'язання є право кредитора та обов'язок боржника. Обов'язком боржника є вчинення дій, за допомогою яких майнова сфера була б поновлена до такого рівня, в якому вона перебувала до її порушення, а право кредитора — одержати таке відшкодування. Метою деліктного зобов'язання є поновлення первісного майнового стану потерпілого, а якщо це неможливо — відшкодування заподіяних збитків.

Слід зауважити, що норми цивільного права щодо відшкодування шкоди мають імперативний характер, тобто встановлені ними правила не можуть бути змінені за згодою сторін

Відмінності недоговірної відповідальності. Договірна відповідальність — це відповідальність за порушення існуючого між сторонами відносного зобов'язання, і тому вона як юридичний обов'язок має характер додаткового, що приєднується до невиконаного. Наприклад, на постачальника, що просторочив виконання юридичного обов'язку, змістом якого є постачання певної кількості продукції у передбачений договором строк, покладається обов'язок сплатити неустойку і відшкодувати завдані кредитором збитки. Такий обов'язок боржника, порівняно з договірним, не замінює останнього, а лише приєднується до нього і має характер додаткового.

Недоговірна відповідальність настає за порушення юридичного обов'язку, що має абсолютний характер, входить в абсолютні правовідносини, змістом яких є необхідність утримуватися від порушення суб'єктивного права чи особистого блага. Його порушення щодо конкретного носія права породжує

Тема 34. Зобов'язання, що виникають внаслідок заподіяння шкоди

новий обов'язок замість невиконаного — відшкодувати завдану шкоду. Внаслідок цього недоговірною відповідальністю — це завжди новий юридичний обов'язок, який покладається на правопорушника замість невиконаного¹.

У договірній відповідальності розмір збитків, завданих невиконанням або неналежним виконанням договірною обов'язку, не може зменшити орган, який розглядає спір. Щодо неустойки, то вона може бути зменшена відповідно до майнового стану не тільки боржника, а й кредитора. Підставою зменшення неустойки є ступінь виконання зобов'язання, а також інші інтереси, що заслуговують на увагу.

Різниця у вимогах передбачення, пред'явлених до потерпілого та кредитора, зумовлюється тим, що при заподіянні шкоди поза зв'язком з договірним зобов'язанням правовідносини виникають для потерпілого несподівано, тому підвищеного передбачення в цьому випадку вимагати від потерпілого неможливо. При договірних зобов'язаннях, оскільки кредитор очікує виконання зобов'язання і готується прийняти виконання з моменту укладення договору, від кредитора власне і повинна вимагатися така сама передбачливість, яка вимагається від боржника. Боржник несе відповідальність і за просту необережність².

Метою недоговірної відповідальності є виконання всіма учасниками цивільно-правових відносин диспозиції правової норми.

Підставою деліктної відповідальності є склад цивільного правопорушення (ст. 1166 ЦК України). *Елементами складу цивільного правопорушення* є: 1) шкода; 2) протиправна поведінка; 3) причинний зв'язок між шкодою і протиправною поведінкою; 4) вина. Фактичною підставою є вчинення правопорушення. Зазначені підстави визнаються загальними, оскільки

¹ Цивільне право України: Підручник: у 2-х кн. / О.В. Дзера (керівник авт. кол.), Д.В. Боброва, А.С. Довгерт та ін.; За ред. О.В. Дзери, Н.С. Кузнецової. — К.:Юрінком Інтер, 2002.—Кн.2.—С.510.

² Там само. — С. 512.

їх наявність необхідна для всіх випадків відшкодування шкоди, якщо інше не передбачено законом. Якщо закон змінює, обмежує або розширює коло підстав, необхідних для покладення відповідальності за завдану шкоду, то мова йде про спеціальні підстави відповідальності, що характеризують особливості тих чи інших правопорушень. Наприклад, завдання шкоди джерелом підвищеної небезпеки, володілець якого відповідає незалежно від наявності вини (ст. 1187 ЦК України).

Шкода полягає у будь-якому знеціненні блага, що охороняється правом, а майнова шкода — у зменшенні майнової сфери потерпілого, що, в свою чергу, тягне за собою негативні майнові наслідки для правопорушника.

За загальним правилом ч. 1 ст. 1166 ЦК шкода підлягає відшкодуванню:

1) в повному обсязі, тобто відшкодовується як реальна шкода, втрачене або пошкоджене майно в результаті протиправної поведінки правопорушника, так і упущена вигода (у разі завдання шкоди особою, яка є суб'єктом підприємницької діяльності);

2) особою, яка безпосередньо завдала шкоду.

На відміну від загального правила, шкода також підлягає відшкодуванню у випадках, визначених законом:

1) обов'язок відшкодувати завдану шкоду може бути покладено на особу, яка не є її заподіювачем (наприклад, шкода, завдана малолітньою особою відшкодовується її батьками (усиновителями) або опікуном чи іншою фізичною особою, яка на правових підставах здійснює виховання малолітнього) (ст. 1178 ЦК України);

2) розмір відшкодування може бути зменшеним (наприклад, у разі завдання шкоди фізичною особою, залежно від її матеріального становища, крім випадків, коли шкоду завдано вчиненням злочину) (ч.4 ст.1193 ЦК України);

3) розмір відшкодування може бути збільшеним (наприклад, при завданні шкоди каліцтвом або іншим ушкодженням здоров'я) (ст.ст. 1203, 1208 ЦК України).

Шкода може бути *майновою і немайновою* (моральною). Майновою є шкода, яка має певну економічну цінність і виражається у грошах. Моральною є шкода, яка не має економічного змісту. У судовій практиці моральна шкода визначається як моральні або фізичні страждання, заподіяні внаслідок порушення особистих немайнових прав громадянина або організації чи їхніх майнових прав (Постанова Пленуму Верховного Суду України “Про судову практику в справах про відшкодування моральної (немайнової) шкоди” від 31 березня 1995 р.).

При пошкодженні чи знищенні майна шкода виражається у сумі вартості знищеної або пошкодженої речі. Коли така річ давала плоди і доходи, тоді шкода виражається у втраті можливості їх одержання. При ушкодженні здоров'я потерпілий втрачає повністю або частково працездатність, що обмежує вияв його особистості, внаслідок чого виникає повна або часткова втрата заробітної плати. При заподіянні смерті майнова шкода виявляється у втраті можливості одержувати майнове утримання непрацездатними особами, які були на утриманні померлого, а також у витратах на поховання померлого.

Протиправна поведінка в цивільних правовідносинах означає порушення особою вимог правової норми, що полягає в здійсненні заборонених дій, або в утриманні від здійснення наказів правової норми діяти певним чином (бездіяльність). Деліктні зобов'язання ґрунтуються на принципі генерального делікту, згідно з яким кожному заборонено завдавати шкоду майну чи особі та будь-яке завдання шкоди іншому вважається протиправним, якщо особа не уповноважена на це. Наприклад, завдання шкоди особою у разі здійснення нею права на самозахист (ст. 1169 ЦК України).

Протиправна поведінка може виражатися у двох формах:

- 1) дія;
- 2) бездіяльність.

Протиправною бездіяльністю є нездійснення дії, яка вимагається законом. Для покладення відповідальності на особу, яка не здійснила певні дії, необхідна наявність двох умов:

- наявність у особи обов'язку здійснити певні позитивні дії, що може впливати із прямої вказівки закону, договору, службових відносин, а також із випадків, створених самою особою;
- можливість їх здійснити за цих умов.

Протиправна дія — це поведінка, що заборонена законом.

Отже, відповідно до загальної заборони першою формою протиправної поведінки є свідомо і вольова дія, яка завдала шкоди особі громадянина, його майну або майну організації.

Друга форма протиправної поведінки — *протиправна бездіяльність*, якій відповідає юридичний обов'язок в активній формі — обов'язок вчинити необхідні дії. Якщо протиправність дії полягає в тому, що особа вчиняє заборонені дії, то при бездіяльності особа не вчиняє дій, до яких вона нормативно зобов'язувалася.

Слід зазначити, що Кримінальний кодекс України, передбачаючи відповідальність за неподання допомоги особі, яка перебуває в небезпечному для життя стані, пов'язує її з фізичною можливістю виконати: “мав можливість подати їй допомогу”, “при можливості подати таку допомогу”, “неподання без поважних причин допомоги” Відсутність такого застереження в нормі, яка покладає обов'язок діяти, не може бути підставою для неврахування об'єктивної можливості діяти. Протилежний висновок суперечив би суті поведінки людини.

Чинне законодавство передбачає випадки, коли заподіяння шкоди вважається правомірним. Відповідно до вимог ст. 1166 ЦК України шкода, заподіяна правомірними діями, підлягає відшкодуванню лише у випадках, передбачених законом. Наприклад, у разі завдання шкоди при виконанні обов'язків і здійсненні прав, прийняття закону, що припиняє право власності на певне майно (ст. 1170 ЦК України); виконання наказу, у разі крайньої необхідності (ст. 1171 ЦК України).

Крайня необхідність, як і необхідна оборона, є здійсненням права на захист, тобто правомірною дією. Однак на відміну від необхідної оборони, де шкода завдається посягаючому, при крайній необхідності шкода завдається особі, поведінка якої є правомірною. При крайній необхідності захист блага, якому загрожувала небезпека, здійснюється за рахунок порушення інтересів (заподіяння шкоди) особи, яка ніякого відношення до небезпеки, що виникла, не має.

Причинний зв'язок між протиправною поведінкою і шкодою. Причинний зв'язок існує там, де є тимчасова послідовність явищ, причина з необхідністю породжує свій наслідок. Там, де зв'язок результату з дією, що йому передувала, випадковий, взагалі немає причинного зв'язку, а є проста послідовність подій. Причина і наслідок мають значення відносно конкретного випадку, а при виявленні причинно-наслідкових зв'язків у суспільних та правових відносинах необхідно розрізнати суспільні та звичайні причини, тобто юридично значущу причину, якою завжди є поведінка людини, та звичайний зв'язок подій, пов'язаний з результатом.

У деяких випадках для покладення деліктної відповідальності необхідно встановити декілька причинних зв'язків. Наприклад, у разі завдання каліцтва чи іншого ушкодження здоров'я фізичній особі необхідно встановити причинно-наслідковий зв'язок між протиправною поведінкою і каліцтвом, а також між каліцтвом і втратою професійної чи загальної працездатності (ст. 1195 ЦК України).

Вина відповідно до функції, яку вона виконує у структурі правопорушення, визначається як психічне ставлення особи до вчинюваної нею протиправної дії чи бездіяльності та її можливих наслідків. Вина тісно пов'язана з протиправністю та її наслідками. Питання про вину виникає лише за умови, коли вчинено протиправну поведінку. Маючи спільні риси з протиправністю, вина відрізняється від неї усвідомленням або можливістю усвідомлення протиправного чи соціально значущого

характеру дії (бездіяльності) і передбаченням або можливістю передбачення шкідливих наслідків¹.

Залежно від співвідношення психічних елементів, що утворюють зміст вини, визначаються її форми — *умисел і необережність*. Для першої форми вини умислу характерне усвідомлення особою суспільної небезпеки своєї поведінки, передбачення негативних її наслідків, бажання такої поведінки або небажання, але свідоме її допущення. В основу цієї характеристики умислу покладено різницю між його видами — *прямим і евентуальним*. Цивільне законодавство не поділяє умисел на види, оскільки немає такої потреби. Справа не лише в тому, що види умислу, як у цілому форми вини, не впливають на розмір відповідальності. При умисному цивільному правопорушенні правопорушник ні прямо, ні евентуально не ставить собі за мету завдати шкоду, зокрема громадяниніві, його праву на недоторканність життя і здоров'я, яке порушує. Усвідомлюючи соціальне значення своєї поведінки та можливі її наслідки, правопорушник не намагається їх досягти — він намагається досягти іншого результату, корисного для нього самого.²

Для другої форми вини — необережності характерно, що особа, яка вчиняє правопорушення, передбачала можливість настання негативних наслідків своєї поведінки, але легковажно розраховувала на їх відвернення або не передбачала можливості таких наслідків, хоч повинна була або могла їх передбачити. На відміну від кримінального законодавства цивільне розрізняє *просту і грубу* необережності, що має значення при визначенні розміру відшкодування (ст. 1193 ЦК України). При грубій необережності особа порушує елементарні правила поведінки, а тому ступінь шкідливих наслідків досить великий. При простій необережності, навпаки, протиправність по-

¹ Цивільне право України: Підручник: у 2-х кн. / О.В. Дзера (керівник авт. кол.), Д.В. Боброва, А.С. Довгерт та ін.; За ред. О.В. Дзери, Н.С. Кузнецової. — К.: Юрінком Інтер, 2002.—Кн.2.—С.519.

² Там само.

лягає у порушенні складних правил, у зв'язку з чим ступінь передбачення наслідків досить малий¹.

На відміну від кримінального права, де існує презумпція (припущення) невинуватості, у цивільному законодавстві передбачено протилежне правило: той, хто заподіяв шкоду, звільняється від її відшкодування, коли доведе, що шкоду заподіяно не з його вини (ст. 1166 ЦК України). Припущення вини заподіювача шкоди належить до презумпцій, що можуть бути спростовані, тобто довівши свою невинуватість, заподіювач тим самим спростовує презумпцію, доводить її хибність. Якщо в процесі дослідження всіх матеріалів справи не вдалося спростувати цю презумпцію, то вона є юридичною підставою для висновку про наявність вини заподіювача шкоди. Презумпція вини заподіювача шкоди — одна з правових форм вираження принципу рівності сторін у цивільному процесі (щодо складності доведення).

У ЦК України відтворена презумпція винуватості заподіювача шкоди як одна з характерних галузевих особливостей цивільного права. Використання її в цивільному праві — результат врахування багаторічного досвіду судової практики. Остання свідчить на користь того, що заподіювачу (боржнику) легше довести свою невинуватість, ніж потерпілому (кредиторові) довести винність зобов'язаної особи.

Отже, підстава недоговорної відповідальності — це цивільне правопорушення, структурними елементами якого є шкода, протиправність поведінки, причинний зв'язок та вина.

Цивільне законодавство окрім загальних норм про відшкодування шкоди також регулює **спеціальні випадки відшкодування шкоди**.

1) Відшкодування шкоди, завданої прийняттям закону про припинення права власності на певне майно.

¹ Цивільне право України: Підручник: у 2-х кн. / О.В. Дзера (керівник авт. кол.), Д.В. Боброва, А.С. Довгерт та ін.; За ред. О.В. Дзери, Н.С. Кузнецової. — К.: Юрінком Інтер, 2002.—Кн.2.—С.519.

У разі прийняття закону, що припиняє право власності на певне майно, шкода, завдана власникові такого майна, відшкодовується державою у повному обсязі.

Так, у ст. 41 Конституції України зазначається, що примусове відчуження об'єктів права приватної власності може бути застосоване лише як виняток з мотивів суспільної необхідності, на підставі і в порядку, встановлених законом, та за умови попереднього і повного відшкодування їх вартості, а в умовах воєнного чи надзвичайного стану — з наступним відшкодуванням їх вартості.

2) Відшкодування юридичною або фізичною особою шкоди, завданої їхнім працівником чи іншою особою.

Юридична або фізична особа відшкодовує шкоду, завдану їхнім працівником під час виконання ним своїх трудових (службових) обов'язків. Замовник відшкодовує шкоду, завдану іншій особі підрядником, якщо він діяв за завданням замовника. Підприємницькі товариства, кооперативи відшкодовують шкоду, завдану їхнім учасником (членом) під час здійснення ним підприємницької або іншої діяльності від імені товариства чи кооперативу.

У разі судового спору відповідачем у таких справах є юридична або фізична особа, замовник, підприємницьке товариство або кооператив, а безпосередній заподіювач шкоди притягується як третя особа. Працівник, підрядник, учасник, які завдали шкоди, відповідають перед юридичною або фізичною особою, замовником, підприємницьким товариством або кооперативом у регресному порядку, якщо мають місце передбачені ст. 1166 ЦК підстави відповідальності. Розмір відшкодування визначається законодавством, яке регулює відносини працівника, підрядника та учасника (члена) підприємницького товариства або кооперативу.

3) Відшкодування шкоди, завданої органом державної влади, органом влади Автономної Республіки Крим або органом місцевого самоврядування.

Шкода, завдана фізичній або юридичній особі незаконними рішеннями, дією чи бездіяльністю органом державної влади,

органу влади Автономної Республіки Крим або органу місцевого самоврядування при здійсненні ними своїх повноважень, відшкодовується державою, Автономною Республікою Крим або органом місцевого самоврядування незалежно від вини цих органів.

Стаття 56 Конституції України закріплює право кожного на відшкодування за рахунок держави чи органів місцевого самоврядування матеріальної та моральної шкоди, завданої незаконними рішеннями, діями чи бездіяльністю органів державної влади, органів місцевого самоврядування, їхніх посадових і службових осіб при здійсненні ними своїх повноважень.

4) Відшкодування шкоди, завданої посадовою або службовою особою органу державної влади, органу влади Автономної Республіки Крим або органу місцевого самоврядування.

Шкода, завдана фізичній або юридичній особі незаконними рішеннями, діями чи бездіяльністю посадової або службової особи органу державної влади, органу влади Автономної Республіки Крим або органу місцевого самоврядування при здійсненні нею своїх повноважень, відшкодовується державою, Автономною Республікою Крим або органом місцевого самоврядування незалежно від вини цієї особи.

Посадовими особами, в даному випадку, виступають не будь-які працівники державних органів та органів місцевого самоврядування, а лише ті, які віднесені до категорії посадових осіб Законом України від 16.12.1993 р. “Про державну службу” та Законом України від 21.05.1997 р. “Про органи місцевого самоврядування”. Так, відповідно до ст. 2 Закону України “Про державну службу” посадовими особами вважаються керівники та заступники керівників державних органів та їхнього апарату, інші державні службовці, на яких законами або іншими нормативними актами покладено здійснення організаційно-розпорядчих та консультативно-дорадчих функцій. Посадовою особою, згідно зі ст. 1 Закону України “Про органи місцевого самоврядування”, є особа, яка працює в

органах місцевого самоврядування, має відповідні посадові повноваження у здійсненні організаційно-розпорядчих та консультативно-дорадчих функцій і отримує заробітну плату за рахунок місцевого бюджету.

Для настання передбаченої відповідальності необхідно, щоб посадова або службова особа завдала шкоди при здійсненні своїх повноважень, обсяг яких встановлюється відповідними правовими актами.

5) Відшкодування шкоди, завданої органом державної влади, органом влади Автономної Республіки Крим або органом місцевого самоврядування у сфері нормотворчої діяльності.

Шкода, завдана фізичній або юридичній особі в результаті прийняття органом державної влади, органом влади Автономної Республіки Крим або органом місцевого самоврядування нормативно-правового акта, що був визнаний незаконним і скасований, відшкодовується державою, Автономною Республікою Крим або органом місцевого самоврядування незалежно від вини посадових і службових осіб цих органів.

6) Відшкодування шкоди, завданої незаконними рішеннями, діями чи бездіяльністю органу дізнання, попереднього (досудового) слідства, прокуратури або суду.

Шкода, завдана фізичній особі внаслідок її незаконного засудження, незаконного притягнення до кримінальної відповідальності, незаконного застосування як запобіжного заходу тримання під вартою або підписки про невиїзд, незаконного затримання, незаконного накладення адміністративного стягнення у вигляді арешту чи виправних робіт, відшкодовується державою у повному обсязі незалежно від вини посадових і службових осіб органу дізнання, попереднього (досудового) слідства, прокуратури або суду.

Підстава для виникнення права на відшкодування шкоди, завданої фізичній особі незаконними діями органу дізнання, попереднього (досудового) слідства, прокуратури або суду, виникає в разі постановлення судом виправдувального виро-

Тема 34. Зобов'язання, що виникають внаслідок заподіяння шкоди

ку, скасування незаконного вироку суду, закриття кримінальної справи органом попереднього (досудового) слідства, а також у разі закриття провадження у справі про адміністративне правопорушення.

Якщо кримінальну справу закрито на підставі закону про амністію або акта про помилування, право на відшкодування шкоди не виникає.

Фізична особа, яка у процесі дізнання, попереднього (досудового) слідства або судового розгляду шляхом самообмови перешкоджала з'ясуванню істини і цим сприяла незаконному засудженню, незаконному притягненню до кримінальної відповідальності, незаконному застосуванню як запобіжного заходу тримання під вартою або підписки про невиїзд, незаконному затриманню, незаконному накладенню адміністративного стягнення у вигляді арешту чи виправних робіт не має права на відшкодування шкоди.

Шкода, завдана фізичній або юридичній особі внаслідок постановлення судом незаконного рішення в цивільній справі, відшкодовується державою в повному обсязі в разі встановлення в діях судді (суддів), які вплинули на постановлення незаконного рішення, складу злочину за обвинувальним вироком суду, що набрав законної сили.

Шкода, завдана фізичній або юридичній особі внаслідок іншої незаконної дії або бездіяльності чи незаконного рішення органу дізнання, попереднього (досудового) слідства, прокуратури або суду, відшкодовується на загальних підставах.

Порядок відшкодування шкоди, завданої незаконними рішеннями, діями чи бездіяльністю органу дізнання, попереднього (досудового) слідства, прокуратури або суду, встановлюється законом.

7) Відшкодування майнової шкоди фізичній особі, яка потерпіла від злочину.

Майнова шкода, завдана майну фізичної особи внаслідок злочину, відшкодовується державою, якщо не встановлено особу, яка вчинила злочин, або якщо вона є неплатоспромож-

ною. Умови та порядок відшкодування майнової шкоди, завданої майну фізичної особи, яка потерпіла від злочину, встановлюються законом.

8) Відшкодування шкоди, завданої внаслідок недоліків товарів, робіт (послуг).

Продавець, виготовлювач товару, виконавець робіт (послуг) зобов'язаний відшкодувати шкоду, завдану фізичній або юридичній особі внаслідок конструктивних, технологічних, рецептурних та інших недоліків товарів, робіт (послуг), а також недостовірної або недостатньої інформації про них.

Відшкодування шкоди не залежить від їхньої вини, а також від того, чи перебував потерпілий з ними у договірних відносинах.

Продавець, виготовлювач товару, виконавець робіт (послуг) звільняються від відшкодування шкоди, якщо вони доведуть, що шкода виникла внаслідок непереборної сили або порушення потерпілим правил користування або зберігання товару (результатів робіт, послуг).

Також Цивільний Кодекс України регулює відшкодування шкоди, завданої малолітньою, неповнолітньою або недієздатною особою, відшкодування шкоди, завданої джерелом підвищеної небезпеки, відшкодування шкоди, завданої каліцтвом, іншим ушкодженням здоров'я або смертю та набуття, збереження майна без достатньої правової підстави.

Контрольні питання

1. Які зобов'язання вважаються недоговірними, в чому полягають їх особливості?
2. Що таке деліктне зобов'язання?
3. Які учасники цивільних правовідносин можуть бути суб'єктами деліктних зобов'язань?
4. Що є об'єктом деліктного зобов'язання?
5. Як визначати зміст деліктного зобов'язання?
6. Який зміст деліктної відповідальності?

7. Які підстави деліктної відповідальності?
8. Поняття вини.
9. Що таке протиправна поведінка?

Рекомендована література

1. *Цивільний кодекс України*: Офіційне видання. — К.: Атіка, 2003. — 416 с.
2. *Про споживчу кооперацію*: Закон України від 10 квітня 1992р. №2265-ХІІ //Відомості Верховної Ради України. — 1992. — №30. — Ст. 414.
3. *Про порядок відшкодування шкоди, завданої громадянину незаконними діями органів дізнання, попереднього слідства, прокуратури і суду*: Закон України від 1 грудня 1994р. //Голос України. — 1995. — №9. — 17 січня.
4. *Про загальнообов'язкове державне соціальне страхування від нещасного випадку на виробництві та професійного захворювання, які спричинили втрату працездатності*: Закон України від 23 вересня 1999 р. №1105 — XIV //Відомості Верховної Ради України. — 1999. — №46–47. — Ст.403.
5. *Про затвердження Положення про порядок і умови проведення обов'язкового страхування цивільної відповідальності володільців транспортних засобів*: Постанова Кабінету Міністрів України від 28 вересня 1996 р. №1175 //ЗП України. — 1996. — №18. — Ст.510.
6. *Про практику розгляду судами цивільних справ за позовами про відшкодування шкоди*: Постанова Пленуму Верховного Суду України від 27 березня 1992 р. №6.
7. *Цивільне право України*: Підручник // Є.О. Харитонов, Н.О. Саниахметова. — К.: Істина, 2003. — 776 с.
8. *Загорюлько А.И.* Обязательства по возмещению вреда, причиненного субъектами гражданского права. — Харьков, 1996. — С. 5–20.
9. *Цивільний кодекс України. Коментар* // За заг. ред. Є.О. Харитонова, О.М. Калітенко. — Одеса: Юридична література, 2004. — 1112 с.
10. *Цивільне право України*: Підручник: у 2-х кн. / О.В. Дзера (керівник авт. кол.), Д.В. Боброва, А.С. Довгерт та ін.; За ред. О.В.

Дзери, Н.С. Кузнецової. — К.: Юрінком Інтер, 2002. — Кн.2. — С.501–576.

11. *Цивільне* право України: Підручник: У 2 т. / Борисова В.І. (кер. авт. кол.), Баранова Л.М., Жилінкова І.В. та ін.; За заг. ред. В.І. Борисової, І.В. Спасибо-Фатєєвої, В.Л. Яроцького. — К.: Юрінком Інтер, 2004. — Т.2. — С. 453–449.

Розділ 8. СПАДКОВЕ ПРАВО

Тема 35. Спадкове право

Поняття спадкового права можна розглядати як в об'єктивному, так і в суб'єктивному значенні.

Спадкове право в об'єктивному значенні — це сукупність встановлених державою правових норм, що регулюють умови та порядок переходу після смерті громадянина майнових і деяких особистих немайнових прав та обов'язків.

Під **спадковим правом у суб'єктивному значенні** розуміють права особи, яка закликається до спадкоємства, та права особи, яка вже прийняла спадщину. Таких осіб називають спадкоємцями¹.

Поняття спадкування. Відповідно до ст. 1216 ЦК України спадкуванням є перехід прав та обов'язків (спадщини) від фізичної особи, яка померла (спадкодавця), до інших осіб (спадкоємців).

Види спадкування. Спадкування здійснюється за заповітом або за законом.

До складу спадщини входять усі права та обов'язки, що належали спадкодавцеві на момент відкриття спадщини і не припинилися внаслідок його смерті.

Не входять до складу спадщини права та обов'язки, що нерозривно пов'язані з особою спадкодавця, зокрема:

- 1) особисті немайнові права;
- 2) право на участь у товариствах та право членства в об'єднаннях громадян, якщо інше не встановлено законом або їх установчими документами;

¹ Цивільне право України: Підручник: у 2 кн. / О.В. Дзера (керівник авт. кол.), Д.В. Боброва, А.С. Довгерт та ін.; За ред. О.В. Дзери, Н.С. Кузнецової. — К.: Юрінком Інтер. — Кн. 2. — 2002. — С. 583.

- 3) право на відшкодування шкоди, завданої каліцтвом або іншим ушкодженням здоров'я;
- 4) права на аліменти, пенсію, допомогу або інші виплати, встановлені законом;
- 5) права та обов'язки особи як кредитора або боржника, передбачені статтею 608 ЦК України (ст.1219 ЦК України).

Місце відкриття спадщини. Спадщина відкривається внаслідок смерті особи або оголошення її померлою.

Часом відкриття спадщини є день смерті особи або день, з якого вона оголошується померлою (ч. 3 ст. 46 ЦК України).

Якщо протягом однієї доби померли особи, які могли б спадкувати одна після одної, спадщина відкривається одночасно і окремо щодо кожної з них.

Якщо кілька осіб, які могли б спадкувати одна після одної, померли під час спільної для них небезпеки (стихійного лиха, аварії, катастрофи тощо), припускається, що вони померли одночасно. У цьому випадку спадщина відкривається одночасно і окремо щодо кожної з цих осіб.

Місцем відкриття спадщини є останнє місце проживання спадкодавця.

Якщо місце проживання спадкодавця невідоме, місцем відкриття спадщини є місцезнаходження нерухомого майна або основної його частини, а за відсутності нерухомого майна — місцезнаходження основної частини рухомого майна.

Відповідно до ст. 1222 ЦК України **спадкоємцями** за заповітом і за законом можуть бути фізичні особи, які є живими на час відкриття спадщини, а також особи, які були зачаті за життя спадкодавця і народжені живими після відкриття спадщини.

Спадкоємцями за заповітом можуть бути юридичні особи та інші учасники цивільних відносин. Відповідно до ст. 2 ЦК України такими учасниками є також держава Україна, Автономна Республіка Крим, територіальні громади, іноземні держави та інші суб'єкти публічного права.

Право на спадкування мають особи, визначені у заповіті. У разі відсутності заповіту, визнання його недійсним, неприйняття спадщини або відмови від її прийняття спадкоємцями за заповітом, а також у разі неохоплення заповітом усієї спадщини право на спадкування за законом одержують особи, визначені у ст.ст. 1261–1265 ЦК України. Право на спадкування виникає у день відкриття спадщини (ст. 1223 ЦК).

ЦК України передбачає також усунення від права на спадкування. Так, згідно зі ст. 1224 не мають права на спадкування особи, які умисно позбавили життя спадкодавця чи будь-кого з можливих спадкоємців або вчинили замах на їхнє життя. Але ці положення не застосовується до особи, яка вчинила такий замах, якщо спадкодавець, знаючи про це, все ж призначив її своїм спадкоємцем за заповітом.

Не мають права на спадкування особи, які умисно перешкодили спадкодавцеві скласти заповіт, внести до нього зміни або скасувати заповіт і цим сприяли виникненню права на спадкування у них самих чи в інших осіб або сприяли збільшенню їхньої частки у спадщині.

Не мають права на спадкування за законом батьки після дитини, щодо якої вони були позбавлені батьківських прав і їхні права не були поновлені на час відкриття спадщини.

Не мають права на спадкування за законом батьки (усиновлювачі) та повнолітні діти (усиновлені), а також інші особи, які ухилялися від виконання обов'язку щодо утримання спадкодавця, якщо ця обставина встановлена судом.

Не мають права на спадкування за законом одна після одної особи, шлюб між якими є недійсним або визнаний таким за рішенням суду.

Якщо шлюб визнаний недійсним після смерті одного з подружжя, то за другим із подружжя, який його пережив і не знав та не міг знати про перешкоди до реєстрації шлюбу, суд може визнати право на спадкування частки того з подружжя, хто помер, у майні, яке було набуто ними за час цього шлюбу.

За рішенням суду особа може бути усунена від права на спадкування за законом, якщо буде встановлено, що вона ухилилася від надання допомоги спадкодавцеві, який через похилий вік, тяжку хворобу або каліцтво був у безпорадному стані.

Ці положення поширюються на всіх спадкоємців, у тому числі й на тих, хто має право на обов'язкову частку у спадщині, а також на осіб, на користь яких зроблено заповідальний відказ.

Цивільний кодекс також передбачає спадкування інших прав, обов'язків та окремих видів майна, а саме:

1. Спадкування права на земельну ділянку (ст.1225).
2. Спадкування частки у праві спільної сумісної власності (ст. 1226).
3. Право на одержання сум заробітної плати, пенсії, стипендії, аліментів, інших соціальних виплат, які належали спадкодавцеві (ст. 1227).
4. Спадкування права на вклад у банку (фінансовій установі) (ст. 1228).
5. Спадкування права на одержання страхових виплат (страхового відшкодування) (ст. 1229).
6. Спадкування права на відшкодування збитків, моральної шкоди та сплату неустойки (ст. 1230).
7. Спадкування обов'язку відшкодувати майнову шкоду (збитки) та моральну шкоду, яка була завдана спадкодавцем (1231).

Спадкування за заповітом можливе за наявності письмово складеного і нотаріально посвідченого заповіту. *Заповіт* — це особисте розпорядження фізичної особи на випадок своєї смерті, зроблене у встановленій законом формі, відносно спадкового насту́пництва її майна. Заповіт вступає в силу з моменту відкриття спадщини, який настає за фактом смерті фізичної особи, яка заповідає майно. Заповідачем може бути тільки фізична дієздатна особа. Спадкоємцями можуть бути фізичні, юридичні особи і держава. Право на заповіт здійснюється особисто. Вчинення заповіту через представника не допускається.

Заповіт складається у письмовій формі, із зазначенням місця та часу його складення.

Заповіт має бути особисто підписаний заповідачем. Якщо особа не може особисто підписати заповіт, він підписується відповідно до ч. 4 ст. 207 ЦК України. Заповіт має бути посвідчений нотаріусом або іншими посадовими, службовими особами, визначеними у ст.ст. 1251–1252 ЦК України.

Посвідчення заповіту нотаріусом. Нотаріус посвідчує заповіт, який написаний заповідачем власноручно або за допомогою загальноприйнятих технічних засобів. Нотаріус може на прохання особи записати заповіт з її слів власноручно або за допомогою загальноприйнятих технічних засобів. У цьому разі заповіт має бути вголос прочитаний заповідачем і підписаний ним.

Якщо заповідач через фізичні вади не може сам прочитати заповіт, посвідчення заповіту має відбуватися при свідках (ст.ст.1253,1248 ЦК України).

Відповідно до ст. 1249 ЦК України нотаріус може посвідчувати секретні заповіти. Секретним є заповіт, який посвідчується нотаріусом без ознайомлення з його змістом.

Особа, яка склала секретний заповіт, подає його в заклеєному конверті нотаріусові. На конверті має бути підпис заповідача.

Нотаріус ставить на конверті свій посвідчувальний напис, скріплює печаткою і в присутності заповідача поміщає його в інший конверт та опечатує.

Одержавши інформацію про відкриття спадщини, нотаріус призначає день оголошення змісту заповіту. Про день оголошення заповіту він повідомляє членів сім'ї та родичів спадкодавця, якщо їхнє місце проживання йому відоме, або робить про це повідомлення в друкованих засобах масової інформації. У присутності заінтересованих осіб та двох свідків нотаріус відкриває конверт, у якому зберігався заповіт, та оголошує його зміст.

Про оголошення заповіту складається протокол, який підписують нотаріус та свідки. У протоколі записується весь зміст заповіту (ст.1250 ЦК України).

Якщо у населеному пункті немає нотаріуса, заповіт, крім секретного, може бути посвідчений уповноваженою на це посадовою, службовою особою відповідного органу місцевого самоврядування.

Заповіт особи, яка перебуває на лікуванні у лікарні, госпіталі, іншому стаціонарному закладі охорони здоров'я, а також особи, яка проживає в будинку для осіб похилого віку та інвалідів, може бути посвідчений головним лікарем, його заступником з медичної частини або черговим лікарем цієї лікарні, госпіталю, іншого стаціонарного закладу охорони здоров'я, а також начальником госпіталю, директором або головним лікарем будинку для осіб похилого віку та інвалідів.

Заповіт особи, яка перебуває під час плавання на морському, річковому судні, що ходить під прапором України, може бути посвідчений капітаном цього судна.

Заповіт особи, яка перебуває у пошуковій або іншій експедиції, може бути посвідчений начальником цієї експедиції.

Заповіт військовослужбовця, а в пунктах дислокації військових частин, з'єднань, установ, військово-навчальних закладів, де немає нотаріуса чи органу, що вчиняє нотаріальні дії, а також заповіт робітника, службовця, члена їхніх сімей і члена сім'ї військовослужбовця може бути посвідчений командиром (начальником) цих частини, з'єднання, установи або закладу.

Заповіт особи, яка відбуває покарання у виді позбавлення волі, може бути посвідчений начальником місця позбавлення волі. Заповіт особи, яка тримається під вартою, може бути посвідчений начальником слідчого ізолятора.

Ці заповіти посвідчуються при свідках та прирівнюються до заповітів, посвідчених нотаріусами (ст.1252 ЦК України).

Заповідач може призначити своїми спадкоємцями одну або кілька фізичних осіб, незалежно від наявності у нього з цими особами сімейних, родинних відносин, а також інших учас-

ників цивільних відносин.

Заповідач може без зазначення причин позбавити права на спадкування будь-яку особу з числа спадкоємців за законом. У цьому разі ця особа не може одержати право на спадкування.

Заповідач не може позбавити права на спадкування осіб, які мають право на обов'язкову частку у спадщині. Чинність заповіту щодо осіб, які мають право на обов'язкову частку у спадщині, встановлюється на час відкриття спадщини.

Відповідно до ст.1241 ЦК України право на обов'язкову частку мають малолітні, неповнолітні, повнолітні непрацездатні діти спадкодавця, непрацездатна вдова (вдівець) та непрацездатні батьки спадкують, незалежно від змісту заповіту, половину частки, яка належала б кожному з них у разі спадкування за законом (*обов'язкова частка*).

Розмір обов'язкової частки у спадщині може бути зменшений судом з урахуванням відносин між цими спадкоємцями та спадкодавцем, а також інших обставин, які мають істотне значення.

До обов'язкової частки у спадщині зараховується вартість речей звичайної домашньої обстановки та вжитку, вартість заповідального відказу, встановленого на користь особи, яка має право на обов'язкову частку, а також вартість інших речей та майнових прав, які перейшли до неї як до спадкоємця.

Будь-які обмеження та обтяження, встановлені у заповіті для спадкоємця, який має право на обов'язкову частку у спадщині, дійсні лише щодо тієї частини спадщини, яка перевищує його обов'язкову частку.

У разі смерті особи, яка була позбавлена права на спадкування, до смерті заповідача, позбавлення її права на спадкування втрачає чинність. Діти (внуки) цієї особи мають право на спадкування на загальних підставах (ст. 1235 ЦК України).

Заповідач має право охопити заповітом права та обов'язки, які йому належать на момент складення заповіту, а також ті права та обов'язки, які можуть йому належати у майбутньому.

Заповідач має право скласти заповіт щодо усієї спадщини або її частини.

Якщо заповідач розподілив між спадкоємцями у заповіті лише свої права, до спадкоємців, яких він призначив, переходить та частина його обов'язків, що є пропорційною до одержаних ними прав. Чинність заповіту щодо складу спадщини встановлюється на момент відкриття спадщини (ст.1236 ЦК України).

З прийняттям спадщини до спадкоємців переходять права і обов'язки спадкодавця щодо успадкованого майна та здійснення певних дій, що стосуються спадку.

Не можна прийняти права і відмовитися від обов'язків. Так, якщо спадкове майно заставлено, то зміна власника у процесі спадкування заставу майна не припиняє.

Спадкодавець може покласти на спадкоємця, до якого переходить жилий будинок, зобов'язання надати іншій особі довічне користування цим будинком або його частиною. Ця особа набуває свої права не безпосередньо від спадкодавця, а від спадкоємця.

Всі об'єкти спадщини приймаються одночасно. До спадкоємця в момент виникнення правонаступництва переходять навіть ті права, які в цей час ще не були відомі. Приймаючи спадщину, спадкоємець набуває права не тільки на майно померлого, але й стає представником його інтересів — кредитором у правах та боржником в обов'язках.

Заповіт подружжя. Згідно зі ст. 1243 ЦК України подружжя має право скласти спільний заповіт щодо майна, яке належить йому на праві спільної сумісної власності.

Коли помирає один з подружжя, що склало такий заповіт, його частка у спільному майні переходить до другого з подружжя, який його пережив. Цей перехід відбувається внаслідок закону, що передбачає такі наслідки укладення подружжям спільного заповіту. І тільки в разі смерті другого з подружжя майно переходить до осіб, визначених ними у заповіті.

Скасування та зміна заповіту. Заповідач має право у будь-який час змінити або скасувати заповіт (ст.1254 ЦК України). З цією метою заповідач може подати відповідну заяву нотаріусу, завідуючому державним нотаріальним архівом, а в населених пунктах, де немає нотаріусів, — посадовій особі виконавчого комітету сільської, селищної, міської ради народних депутатів, яка вчиняє нотаріальні дії.

Змінити або скасувати заповіт можна й іншим шляхом, наприклад, скласти новий заповіт. Заповіт, складений пізніше, скасовує попередній заповіт повністю або в частині, в якій він йому суперечить. При цьому необов'язково, щоб у пізніше складеному заповіті була вказівка на те, що попередній заповіт скасовується. Якщо пізніше складений заповіт суд визнає недійсним, попередній зберігає свою чинність.

Таємниця заповіту. Нотаріус, інша посадова, службова особа, яка посвідчує заповіт, свідки, а також фізична особа, яка підписує заповіт замість заповідача, не мають права до відкриття спадщини розголошувати відомості щодо факту складення заповіту, його змісту, скасування або зміни заповіту (ст.1255 ЦК України).

Тлумачення заповіту. Відповідно до ст. 1256 ЦК України тлумачення заповіту може бути здійснене після відкриття спадщини самими спадкоємцями. У разі спору між спадкоємцями тлумачення заповіту здійснюється судом відповідно до ст. 213 ЦК України.

Недійсність заповіту. Заповіт, складений особою, яка не мала на це права, а також заповіт, складений з порушенням вимог щодо його форми та посвідчення, є нікчемним.

За позовом заінтересованої особи суд визнає заповіт недійсним, якщо буде встановлено, що волевиявлення заповідача не було вільним і не відповідало його волі. Недійсність окремого розпорядження, що міститься у заповіті, не має наслідком недійсності іншої його частини.

У разі недійсності заповіту спадкоємець, який за цим заповітом був позбавлений права на спадкування, одержує пра-

во на спадкування за законом на загальних підставах (ст. 1257 ЦК України).

Спадкування за законом має місце у випадках коли:

- громадянин не залишив заповіту або заповіт виявився недійсним;
- громадянин розпорядився лише частиною свого майна;
- спадкоємці за заповітом не прийняли спадщину, або не закликаються до спадкування.

Спадкування за законом відбувається в усіх випадках, коли і оскільки воно не змінено заповітом.

При спадкуванні за законом майно померлого переходить до осіб, зазначених у законі. ЦК України у ст.ст. 1261–1265 встановлює п'ять черг спадкування за законом. Закон встановлює також порядок переходу майна померлого до цих осіб.

У першу чергу право на спадкування за законом мають діти спадкодавця, у тому числі зачаті за життя спадкодавця та народжені після його смерті, той з подружжя, який його пережив, та батьки. Після смерті матері діти у всіх випадках визнаються спадкоємцями за законом.

Після смерті батька діти визнаються спадкоємцями за законом, якщо між батьком і дитиною є правовий зв'язок, зокрема:

а) коли діти народилися від батьків, що перебували в зареєстрованому шлюбі;

б) якщо походження дітей від батьків, які не перебували у зареєстрованому шлюбі, встановлено на підставі спільної заяви батька та матері дитини в державні органи запису актів громадянського стану;

в) коли походження дитини від даного батька встановлено в судовому порядку;

г) якщо діти народилися до 8 липня 1944 р. від батьків, що не перебували у зареєстрованому шлюбі, проте даний громадянин був записаний їх батьком у книзі запису актів громадянського стану.

Діти, зачаті або народжені у шлюбі, визнаному недійсним, мають такі самі спадкові права, що й діти, народжені в дійсному шлюбі.

Спадкoємцями за законом нарівні з дітьми померлого визнаються усиновлені. Пасинки та падчєрки не є спадкoємцями після вітчима та мачухи, крім випадків, коли мало місце усиновлення їх або факт утримання. Як дружина, спадкувати може лише особа, яка перебувала в зареєстрованому шлюбі з померлим на момент відкриття спадщини. Якщо на момент відкриття спадщини шлюб було у встановленому законом порядку розірвано, то колишня дружина не має права на спадщину.

Слід відзначити, що мати завжди є спадкoємцем після смерті своїх дітей, а батько є спадкoємцем після смерті своїх дітей за тих самих умов, за яких і діти визнаються спадкoємцями після смерті свого батька, тобто коли між ними існує правовий зв'язок.

У другу чергу право на спадкування за законом мають рідні брати та сестри спадкодавця, його баба та дід як з боку батька, так і з боку матері.

Спадкoємцями визнаються як повнорідні, так і неповнорідні брати та сестри (такі, що мають спільних матерів та батька, і такі, що мають спільну матір і різних батьків або спільного батька й різних матерів). Зведені брати та сестри померлого спадкoємцями не визнаються.

У третю чергу право на спадкування за законом мають рідні дядько та тітка спадкодавця.

У четверту чергу право на спадкування за законом мають особи, які проживали зі спадкодавцем однією сім'єю не менш як п'ять років до часу відкриття спадщини.

У п'яту чергу право на спадкування за законом мають інші родичі спадкодавця до шостого ступеня споріднення включно, причому родичі ближчого ступеня споріднення усувають від права спадкування родичів подальшого ступеня споріднення. Ступінь споріднення визначається за числом народжень, що віддаляють родича від спадкодавця. Народження самого спадкодавця не входить до цього числа.

У п'яту чергу право на спадкування за законом також одержують утриманці спадкодавця, які не були членами його сім'ї.

Утриманцем вважається неповнолітня або непрацездатна особа, яка не була членом сім'ї спадкодавця, але не менш як п'ять років одержувала від нього матеріальну допомогу, що була для неї єдиним або основним джерелом засобів до існування.

За чинним законодавством, непрацездатними вважаються особи у віці до 16 років (а ті, що навчаються, до 18 років), жінки, які досягли 55-річного, та чоловіки, які досягли 60-річного віку, а також інваліди I, II та III груп.

У разі відсутності спадкоємців за заповітом і за законом, усунення їх від права на спадкування, неприйняття ними спадщини, а також відмови від її прийняття суд визнає спадщину відумерлою за заявою відповідного органу місцевого самоврядування за місцем відкриття спадщини.

Спадщина, визнана судом відумерлою, переходить у власність територіальної громади за місцем відкриття спадщини.

Розмір частки у спадщині спадкоємців за законом. При спадкуванні за законом спадкове майно поділяється на рівні частини між особами, які закликані до спадкування у порядку черговості.

Коли хтось із спадкоємців не прийме спадщини, тоді його частка переходить до інших спадкоємців, закликаних до спадкування.

Спадкоємці за усною угодою між собою, якщо це стосується рухомого майна, можуть змінити розмір частки у спадщині когось із них. Спадкоємці за письмовою угодою між собою, посвідченою нотаріусом, якщо це стосується нерухомого майна або транспортних засобів, можуть змінити розмір частки у спадщині когось із них.

Здійснення права на спадкування. Прийняття спадщини. Спадкоємець за заповітом чи за законом має право прийняти спадщину або не прийняти її.

Не допускається прийняття спадщини з умовою чи із застереженням.

Спадкоємець, який постійно проживав разом із спадкодавцем на час відкриття спадщини, вважається таким, що прийняв спадщину, якщо протягом шести місяців, він не заявив про відмову від неї.

Малолітня, неповнолітня, недієздатна особа, а також особа, цивільна дієздатність якої обмежена, вважаються такими, що прийняли спадщину, крім випадків, встановлених ч. 2-4 ст. 1273 ЦК України.

Незалежно від часу прийняття спадщини вона належить спадкоємцеві з часу відкриття спадщини (ст.1268 ЦК України).

Для того щоб прийняти спадщину, спадкоємець повинен подати заяву до нотаріальної контори за місцем відкриття спадщини щодо її прийняття. Зазначені дії, що свідчать про намір спадкоємця прийняти спадщину, мають бути вчинені протягом шести місяців з дня відкриття спадщини. Якщо спадкоємець протягом шести місяців не подасть заяви до нотаріальної контори щодо прийняття спадщини або фактично не вступить в управління чи володіння спадковим майном, вважається, що даний спадкоємець не прийняв спадщини, і його частка переходить до інших спадкоємців, які закликаються до спадкування.

Подача заяви до нотаріальної контори про прийняття спадщини є основним способом прийняття спадщини. Прийняти спадщину шляхом фактичного вступу в управління або володіння спадковим майном забороняється. Разом з тим спадкоємець, який постійно проживав разом із спадкодавцем на час відкриття спадщини, вважається таким, що прийняв спадщину, якщо протягом шести місяців з дня відкриття спадщини не відмовиться від неї.

Спадкоємець, який пропустив строк для прийняття спадщини, не має права вимагати від нотаріуса видачі йому свідоцтва про спадкування. Свої інтереси цей спадкоємець має можливість захистити через суд за місцем відкриття спадщини (ст.1272 ЦК України). Якщо пропуск шестимісячного стро-

ку на прийняття спадщини стався з поважних причин (тривале відрадження, тривала хвороба тощо), суд може продовжити цей строк (п. 4 постанови Пленуму Верховного Суду України “Про практику розгляду судами України справ про спадкування” від 24 червня 1983 р. № 4 зі змінами і доповненнями, внесеними постановами Пленуму Верховного Суду України від 25 грудня 1992 р. № 13, від 25 травня 1998 р. № 15).

Спадщина може бути прийнята після закінчення шестимісячного строку і без звернення до суду за наявності згоди на це всіх інших спадкоємців, які прийняли спадщину (ч. 2 ст. 1272 ЦК України).

Відмова від спадщини (ст.1273 ЦК України). Внаслідок відкриття спадщини у спадкоємців виникає право, а не обов’язок прийняти її. Тому спадкоємець може відмовитися від прийняття спадщини, склавши письмову заяву до нотаріальної контори за місцем відкриття спадщини, в якій він зазначає свою відмову від спадщини, можливо — на користь інших осіб або держави (ст.1274 ЦК України). Якщо спадкоємець за законом або заповітом відмовиться від спадщини, не зазначивши, на чію користь зроблена ця відмова, його частка переходить до спадкоємців за законом та поділяється між ними у рівних частках. Якщо спадкоємець не вчинив жодної з дій, що свідчать про прийняття або відмову від спадщини протягом шести місяців з дня її відкриття, вважається, що він *не прийняв спадщину*.

Пленум Верховного Суду України в постанові від 24 червня 1983 р. (п. 9) зазначає, що після закінчення вищезгаданого шестимісячного строку “не може бути збільшена частка у спадщині з тих підстав, що хто-небудь зі спадкоємців відмовляється від спадщини на користь інших спадкоємців”. Отже, після закінчення шестимісячного строку з дня відкриття спадщини спадкоємець не має права відмовитися від неї на користь іншого спадкоємця, але він може передати останньому одержане майно на підставі загально-цивільних угод: за договорами купівлі-продажу, дарування, міни.

Перехід права на прийняття спадщини (ст.1276 ЦК України). Перехід права на прийняття спадщини до спадкоємців особи, яка мала це право, називається *спадковою трансмісією*. Спадкова трансмісія має місце, коли спадкоємець, закликаний до спадкування за законом або за заповітом, помре після відкриття спадщини, не встигнувши її прийняти у встановлений строк.

Не відбувається перехід права спадкоємця на спадщину, яку він не встиг прийняти до своєї смерті (в межах шестимісячного строку, встановленого для цього законом) до його спадкоємців, коли йдеться про частку, на яку мав право померлий спадкоємець, оскільки право на цю частку мають виключно неприщездатні особи.

Відповідальність спадкоємців за борги спадкодавця. У складі спадкового майна до спадкоємців переходять не лише права (право власності на різне майно, в тому числі на будинок, гроші, права вимоги до боржників спадкодавця), а й обов'язки. Спадкоємці несуть відповідальність за борги спадкодавця перед кредитором померлого спадкодавця (ст.1281 ЦК України). Законодавством встановлено правило, що спадкоємець, який прийняв спадщину, відповідає за борги лише в межах дійсної вартості спадкового майна. Кожний із спадкоємців відповідає за борги спадкодавця пропорційно одержаній частці спадкового майна (ст.1282 ЦК України).

Кредитори спадкодавця зобов'язані пред'явити свої претензії протягом шести місяців з дня відкриття спадщини. Якщо ж протягом цього строку претензії не було пред'явлено, кредитори втрачають належні їм права на вимоги.

Претензії мають бути пред'явлені спадкоємцям, які прийняли спадщину, або виконавцеві заповіту за місцем відкриття спадщини. За відсутності зазначених осіб претензія може бути в той же строк пред'явлена до нотаріальної контори за місцем відкриття спадщини. Не всі права та обов'язки спадкодавця переходять до спадкоємців.

Оформлення права на спадщину. Нотаріальна контора встановлює коло спадкоємців, що закликаються до спадкування, і визначає частку кожного з них у спадковому майні. Кожен спадкоємець, який має право на спадщину, може одержати в нотаріальній конторі свідоцтво про право на спадщину. У свідоцтві вказуються спадкоємці, які прийняли спадщину, склад, вартість та місцезнаходження спадкового майна, розмір частки кожного із спадкоємців. Свідоцтво про право на спадщину не встановлює прав спадкоємців, а лише підтверджує наявність цих прав. Якщо спадкоємець прийняв спадщину, то до нього переходять права на відповідну частку майна спадкодавця (або на все майно) незалежно від того, одержав він свідоцтво про право на спадщину чи ні. Свідоцтво про право на спадщину видається після закінчення шестимісячного строку з дня відкриття спадщини, оскільки лише після закінчення цього строку може бути визначено коло спадкоємців, які прийняли спадщину.

Відсутність свідоцтва про право на спадщину не позбавляє спадкоємця права на спадщину.

Якщо у складі спадщини, яку прийняв спадкоємець, є нерухоме майно, спадкоємець зобов'язаний зареєструвати право на спадщину в органах, які здійснюють державну реєстрацію нерухомого майна (ст. 182 ЦК України).

Право власності на нерухоме майно виникає у спадкоємця з моменту державної реєстрації цього майна (ст. 1299 ЦК України).

Спадковий договір. За спадковим договором, який є двостороннім, одна сторона (набувач) зобов'язується виконувати розпорядження другої сторони (відчужувача) і в разі його смерті набуває право власності на майно відчужувача (ст. 1303 ЦК України). У ст. 1305 роз'яснюється, в чому можуть полягати обов'язки набувача, а саме набувач може бути зобов'язаний вчинити певну дію майнового або немайнового характеру до відкриття спадщини або після її відкриття.

Заповіт, який відчужувач склав щодо майна, вказаного у спадковому договорі, є нікчемним. Забезпечення виконання спадкового договору полягає в тому, що відчужувач не має права укладати договори на відчуження майна, з приводу якого укладено спадковий договір, оскільки на майно, визначене у спадковому договорі, нотаріус, який посвідчив цей договір, накладає заборону відчуження. Отже, відчужувач не має права після укладення спадкового договору заповідати майно, визначене в цьому договорі.

Розірвання спадкового договору. Спадковий договір може бути розірвано судом на вимогу відчужувача у разі невиконання набувачем його розпоряджень. Спадковий договір може бути розірвано судом на вимогу набувача у разі неможливості виконання ним розпоряджень відчужувача (ст. 1308 ЦК України).

Контрольні питання

1. Що таке спадкування? Якими ознаками характеризується?
2. Які правовідносини називаються спадковими?
3. Які особи можуть бути спадкодавцями і спадкоємцями?
4. Що таке спадщина?
5. Які існують особливості спадкування?
6. Як визначити час відкриття спадщини?
7. Які черги спадкоємців встановлені законом при спадкуванні за законом?
8. У якому порядку спадкоємці закликаються до спадкування?
9. У якому випадку майно померлого за правом спадкоємства переходить до держави?
10. Що таке заповіт і які вимоги до його форми?
11. Як визначається коло спадкоємців за заповітом?
12. Які спадкоємці мають право на обов'язкову частину в спадщині?
13. Чи може бути заповіт скасований чи змінений?
14. Як здійснюється виконання заповіту?
15. Дайте визначення спадковому договору.

Рекомендована література

1. *Цивільний кодекс України: Офіційне видання.* — К.: Атіка, 2003. — 416 с.
2. *Про нотаріат:* Закон України від 2 вересня 1993 р. №3425 — XII //Відомості Верховної Ради України. — 1993. — №39. — Ст.383.
3. *Про затвердження Інструкції про порядок вчинення нотаріальних дій нотаріусами України:* Наказ Міністерства юстиції України від 14 червня 1994 р. № 18/5 // Комп'ютерна правова система “Ліга: Закон”.
4. *Про порядок посвідчення заповітів і доручень, прівніювальних до нотаріально посвідчених:* Постанова Кабінету Міністрів України від 15 червня 1994 р. //ЗПУ. — 1994. — №10.
5. *Про затвердження Положення про Єдиний реєстр заповітів та спадкових справ:* Наказ Міністерства юстиції України від 17 жовтня 2000 р. //Офіційний Вісник України. — 2000. — №42.
6. *Про затвердження форм книги для реєстрації заповітів, прівніювальних до нотаріально посвідчених, посвідчувальних написів на заповітах і дорученнях, прівніювальних до нотаріально посвідчених та зразків цих документів:* Наказ Міністерства юстиції України від 19 липня 1994 р. №19/5.
7. *Про практику розгляду судами справ про спадкування:* Постанова Пленуму ВС України від 24 червня 1983 р. №4.
8. *Цивільне право України: Підручник* // Є.О. Харитонов, Н.О.Саніахметова. — К.: Істина, 2003. — 776 с.
9. *Цивільне право України: Підручник: У 2 т. / Борисова В.І. (кер. авт. кол.), Баранова Л.М., Жилінкова І.В. та ін.; За заг. ред. В.І. Борисової, І.В. Спасибо-Фатєєвої, В.Л. Яроцького.* — К.: Юрінком Інтер, 2004. — Т.1. — С. 371–400.

ЗМІСТ

ВСТУП	3
Розділ 1. ЗАГАЛЬНІ ПОЛОЖЕННЯ	5
Тема 1. Цивільне право як галузь права	5
Тема 2. Система і завдання курсу цивільного права	13
Тема 3. Цивільне законодавство	19
Тема 4. Цивільні правовідносини	28
Тема 5. Фізичні особи як суб'єкти цивільного права	36
Тема 6. Юридичні особи як суб'єкти цивільного права	49
Тема 7. Держава Україна, Автономна Республіка Крим і територіальні громади як суб'єкти цивільного права	64
Тема 8. Об'єкти цивільних прав	69
Тема 9. Здійснення та захист цивільних прав	79
Тема 10. Правочини	86
Тема 11. Представництво і довіреність	96
Тема 12. Строки та терміни. Позовна давність	102
Розділ 2. ОСОБИСТІ НЕМАЙНОВІ ПРАВА ФІЗИЧНОЇ ОСОБИ	113
Тема 13. Цивільно-правове регулювання особистих немайнових прав фізичної особи	113
Розділ 3. ПРАВО ВЛАСНОСТІ ТА ІНШІ РЕЧОВІ ПРАВА	127
Тема 14. Загальні положення права власності	127
Тема 15. Захист права власності	143
Тема 16. Речові права на чуже майно	151

Розділ 4. ПРАВО ІНТЕЛЕКТУАЛЬНОЇ ВЛАСНОСТІ	157
Тема 17. Право інтелектуальної власності: загальні положення	157
Тема 18. Авторське право і суміжні права	164
Розділ 5. ЗАГАЛЬНІ ПОЛОЖЕННЯ ПРО ЗОБОВ'ЯЗАННЯ ТА ДОГОВОРИ	174
Тема 19. Поняття зобов'язань у цивільному праві	174
Тема 20. Забезпечення виконання зобов'язань	186
Тема 21. Відповідальність у цивільному праві	200
Тема 22. Цивільно-правовий договір	208
Розділ 6. ОКРЕМІ ВИДИ ДОГОВІРНИХ ЗОБОВ'ЯЗАНЬ	221
Тема 23. Договори купівлі-продажу, міни та дарування	221
Тема 24. Договір поставки	239
Тема 25. Договори про реалізацію сільськогосподарської продукції	252
Тема 26. Договір майнового найму (оренди)	257
Тема 27. Договір найму житлового приміщення	271
Тема 28. Договір підряду	280
Тема 29. Транспортні договори	291
Тема 30. Зобов'язання зі страхування	305
Тема 31. Договори по наданню юридичних і фактичних послуг	318
Тема 32. Позика, кредит, банківський вклад	330
Тема 33. Зобов'язання за спільною діяльністю	340
Розділ 7. НЕДОГОВІРНІ ЗОБОВ'ЯЗАННЯ	346
Тема 34. Зобов'язання, що виникають внаслідок заподіяння шкоди	346
Розділ 8. СПАДКОВЕ ПРАВО	363
Тема 35. Спадкове право	363

НАВЧАЛЬНЕ ВИДАННЯ

Оксана Степанівна Мазур

ЦИВІЛЬНЕ ПРАВО УКРАЇНИ

Навчальний посібник

Керівник видавничих проектів *Б. А. Сладкевич*

Редактор *Л.І. Єрсова*

Верстка *О.А. Клевцова*

Дизайн обкладинки *Б. В. Борисов*

Підп. до друку 02.03.2006. Формат 60x84/16.

Папір офсетний. Друк офсетний.

Ум.друк.арк. 24.

Видавництво “Центр навчальної літератури”

вул. Електриків, 23

м. Київ, 04176

тел./факс 425-01-34, тел. 451-65-95, 425-04-47, 425-20-63, 428-72-81,

428-72-83

8-800-501-68-00 (безкоштовно в межах України)

e-mail: office@uabook.com

сайт: WWW.CUL.COM.UA

Свідоцтво ДК №1014 від 16.08.2002